

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПОЛІЩУК Вадим Дмитрович

УДК: 331.5/ 336.71

ДИСЕРТАЦІЯ

**«ДЕТІНІЗАЦІЯ ЗАЙНЯТОСТІ ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ»**

Спеціальність 051 – Економіка

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Вадим ПОЛІЩУК

Науковий керівник:

Кравченко Ірина Семенівна,

доктор економічних наук, професор

Львів – 2023

АНОТАЦІЯ

Поліщук В.Д. Детінізація зайнятості як чинник забезпечення соціальної безпеки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 – Економіка. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів. 2023.

У дисертації поглиблено теоретико-методологічні засади і розроблено практичні рекомендації щодо зниження рівня тіньової зайнятості шляхом впровадження ефективних державних заходів для забезпечення соціальної безпеки за сучасних умов. Роботу присвячено глибокому аналізу сутності і особливостей детінізації зайнятості, аналізу чинників і критеріїв соціальної безпеки, підвищенню рівня забезпечення соціальної безпеки через пошук інноваційних напрямів діяльності державних органів з детінізації зайнятості, а також розробці моделей та механізмів забезпечення соціальної безпеки суспільства шляхом державного регулювання тіньової зайнятості за сучасних умов.

Систематизація і аналіз наукових підходів до визначення поняття «детінізація зайнятості» підтвердив, що дана дефініція означає не просто процес безпосередньої протидії тіньовій зайнятості, а характеризується складним причинно-детермінаційним комплексом категорій, особливостей взаємозв'язків і взаємного функціонування тіньової економіки та тіньового ринку праці. Застосування методу декомпозиції для систематизації причин та наслідків тіньової зайнятості як на рівні підприємства, так і на державному рівні, особливо з огляду на сучасні тенденції, що характеризуються глобалізацією та змінами на ринку праці, притаманними інноваційно-цифровій моделі зайнятості, дозволило сформулювати авторське бачення концептуалізації сутності та процесу детінізації зайнятості за сучасних умов.

Проаналізовано концептуальну основу сучасного розуміння сутності соціальної безпеки у доробках сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених, на

основі чого виділено два напрями досліджень концепту «соціальна безпека»: перший напрям поєднує підходи, що сконцентровані на зовнішніх потенційних загрозах та важливості захисту соціальних систем, другий включає підходи, в основу яких покладено вивчення суб'єктивних конструкцій та захист соціальної ідентичності. За результатами проведеного контент-аналізу та виокремлення критеріїв визначення сутності соціальної безпеки, синтезовано існуючі підходи і запропоновано авторську дефініцію соціальної безпеки.

Розроблено модель для аналізу взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства за сучасних умов. Основою запропонованої моделі є застосування математичних методів для аналізу й оцінки поточної соціально-економічної ситуації у сфері тіньової зайнятості за рахунок розробки комплексу формалізованих показників, які характеризують тіньову зайнятість як детермінанти та індикатори у поєднанні з методикою нечіткої логіки, що найбільш глибоко за сучасних умов здатна охарактеризувати абстрактні соціальні процеси у математично-статистичному вимірі; застосування інструментів як лінійного, так і нелінійного програмування (поліноміальної моделі). Запропонована модель дозволяє емпірично підтвердити ефективність заходів детінізації зайнятості та спрогнозувати рівень соціальної безпеки на основі аналізу конкретних детінізаційних заходів та відобразити зв'язок між вхідними факторами (показниками тіньової зайнятості) та вихідними параметрами (рівнями матеріальної, демографічної та соціальної структури соціальної безпеки, а також загальним рівнем соціальної безпеки).

У результаті практичного застосування розробленої автором моделі для аналізу взаємозв'язку між формалізованою і неформалізованою групою показників тінізації зайнятості та соціальною безпекою в Україні у 2014-2021 рр. статистично і математично підтверджено наявність змін рівня соціальної безпеки у відповідь на детінізацію зайнятості за умов оберненого зв'язку між непрямими та нечіткими дестабілізуючими показниками тіньової

зайнятості та зміною рівня соціальної безпеки в країні. Результати практичного застосування даної моделі відображають ефект від заходів у сфері детінізації зайнятості та доводять прямий взаємозв'язок між обсягами тіньової зайнятості і рівнем соціальної безпеки населення у контексті загального економічного розвитку України. Впровадження розробленої моделі на найвищому рівні управління стане поштовхом для раціонального вибору шляхів максимізації зусиль держави, спрямованих на детінізацію економіки та зайнятості населення і зниження рівня корумпованості суспільства.

На основі опрацювання великих масивів звітної та статистичної інформації розвинуто теоретичні підходи, що визначають шляхи протидії формуванню тіньової зайнятості у нових економічних реаліях, що, відповідно до авторського підходу, передбачають групування конкретних заходів за такими чинниками впливу як корупція, фіскальна політика, пандемія COVID-19 та воєнні дії. Підґрунтям для виокремлення даних напрямів став аналіз існуючих інституціональних деформацій в Україні, що спричинили формування високого рівня корупції та масштабну тінізацію економіки; оцінка найбільш вагомих сучасних чинників, що вплинули на формування тіньової зайнятості в Україні, особливо у період кризи, яка розпочалася у 2019 році і була спричинена спочатку пандемією COVID-19, а потім – воєнною агресією росії проти України; доведення факту нераціональності фіскальної політики в країні, що спровокувало перехід великої частини української економіки у «тінь».

У дисертаційній роботі набула подальшого розвитку комплексна система заходів щодо мінімізації та запобігання соціально-економічним загрозам соціальній безпеці, що є елементом механізму пошуку резервів державного регулювання складових соціальної безпеки. Основою оновленого механізму є впровадження заходів, спрямованих на нарощування людського капіталу, які реалізуються у сфері забезпечення здоров'я, якісної освіти, побудови успішної кар'єри, благополуччя сім'ї тощо. А резервами для

забезпечення реалізації вищезазначених заходів є сукупність об'єктивних залежностей і зв'язків між явищами та процесами соціально-економічних змін у розвитку людського капіталу та суспільства загалом. Окреслена в межах запропонованого механізму система заходів може бути використана органами державної влади для розробки моделі стабільного та сталого розвитку вітчизняної економіки.

Удосконалено схему побудови механізму детінізації зайнятості, метою впровадження якого має стати підвищення прозорості системи регулювання, управління та стимулювання переходу працівників у офіційний сектор зайнятості на основі створення можливостей для забезпечення високого рівня якості життя та соціальної безпеки. Структурою оновленого механізму передбачено наступні етапи: формування та легітимізація державної політики детінізації зайнятості; вибір та побудова стратегії протидії розвитку тіньової зайнятості; розробка та забезпечення правових і законодавчих основ протидії тіньовій зайнятості; проведення моніторингу державної політики детінізації зайнятості; створення мотивів і стимулів для переходу у офіційний сектор зайнятості; нарощення показників соціальної безпеки у офіційному секторі.

Визначено основні напрями діяльності державних органів з детінізації зайнятості у Польщі, Великобританії, Швеції, Франції, Литві, Угорщині, Іспанії, Німеччині і Нідерландах та виокремлено наступні найбільш успішні програми та заходи: запровадження трудових контрактів з «мінімальною кількістю годин»; надання субсидій та запровадження ваучерів на оплату послуг домашнього персоналу; надання державної соціальної підтримки жінкам; надання допомоги по безробіттю одночасно з легалізованою підприємницькою діяльністю; збільшення кількості інспекцій в найбільш «тінізованих» сферах економічної діяльності; надання грошової допомоги на відкриття бізнесу; надання податкових пільг підприємствам; залучення освітніх установ і організацій для підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня потенційно «тіньових» осіб; стимулювання до працевлаштування осіб

пенсійного віку та молоді; встановлення високих штрафів; впровадження загальної відповідальності партнерських фірм тощо.

На основі оцінки проблем сучасної практики впровадження інноваційних напрямів діяльності державних органів щодо розширення соціального захисту та детінізації зайнятості європейських країн у дослідженні проаналізовано можливості імплементації їх досвіду за сучасних реалій в Україні. Для цього у роботі застосовано дворівневе рейтингове оцінювання, яке показало, що найбільш ефективними державними заходами щодо зниження тіньової зайнятості для нашої держави наразі є: запровадження трудових контрактів з «мінімальною кількістю годин»; надання 30% субсидії на оплату легальних послуг домашнього персоналу; стимулювання офіційного працевлаштування жінок шляхом надання державної соціальної підтримки; надання можливості індивідуальним підприємцям отримувати як офіційний дохід від своєї діяльності, так і допомогу по безробіттю; збільшення кількості інспекцій у найбільш «тінізованих» сферах економічної діяльності.

Ключові слова: зайнятість, ринок праці, тіньова економіка, тіньова зайнятість, детінізація зайнятості, людський капітал, соціальна політика, соціальна безпека, глобальні загрози, стратегічні напрями детінізації зайнятості, цифровізація ринку праці, військове вторгнення, національна безпека, детермінанти та індикатори тіньової зайнятості, інтегральний показник рівня соціальної безпеки, механізм детінізації зайнятості.

ABSTRACT

Polishchuk V.D. Childization of employment as a factor in ensuring social security. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in specialty 051 - Economics. - Lviv Ivan Franko National University. - Lviv. 2023.

The dissertation deepened the theoretical and methodological principles and developed practical recommendations for reducing the level of shadow employment

through the implementation of effective state measures to ensure social security under modern conditions. The work is devoted to an in-depth analysis of the essence and features of detinization of employment, analysis of social security factors and criteria, increasing the level of social security provision through the search for innovative areas of activity of state bodies in detinization of employment, as well as the development of models and mechanisms for ensuring social security of society through state regulation of shadow employment under modern conditions

The systematization and analysis of scientific approaches to the definition of the concept of "detinization of employment" confirmed that this definition does not simply mean the process of direct opposition to shadow employment, but is characterized by a complex causal and deterministic complex of categories, features of relationships and mutual functioning of the shadow economy and the shadow labor market. The use of the decomposition method to systematize the causes and consequences of shadow employment both at the enterprise level and at the state level, especially in view of modern trends characterized by globalization and changes in the labor market inherent in the innovative and digital model of employment, made it possible to form the author's vision of conceptualizing the essence and the process of detinization of employment under modern conditions.

The conceptual framework of the common understanding of the nature of social security in the works of modern domestic and foreign scientists was analyzed, on the basis of which two directions of research into the concept of "social security" were distinguished: the first direction combines approaches focused on external potential threats and the importance of protecting social systems, the second includes approaches which are based on the study of subjective constructions and the protection of social identity. Based on the results of the content analysis and identification of the criteria for determining the essence of social security, the existing approaches were synthesized and the author's definition of social security was proposed.

A model has been developed for the analysis of the relationship between the process of detinization of employment and the formation of social security of society

under modern conditions. The basis of the proposed model is the application of mathematical methods for the analysis and assessment of the current socio-economic situation in the sphere of shadow employment due to the development of a complex of formalized indicators that characterize shadow employment as determinants and indicators in combination with the fuzzy logic technique, which is able to characterize the most deeply under modern conditions abstract social processes in the mathematical and statistical dimension; application of both linear and non-linear programming tools (polynomial model). The proposed model makes it possible to empirically confirm the effectiveness of employment detinization measures and to predict the level of social security based on the analysis of specific detinization measures and to reflect the relationship between input factors (indicators of shadow employment) and output parameters (levels of the material, demographic and social structure of social security, as well as the general level of social security

As a result of the practical application of the model developed by the author for the analysis of the relationship between the formalized and informal group of indicators of the shadowing of employment and social security in Ukraine in 2014-2021, it was statistically and mathematically confirmed the presence of changes in the level of social security in response to the shadowing of employment under the conditions of an inverse relationship the connection between indirect and unclear destabilizing indicators of shadow employment and changes in the level of social security in the country. The results of the practical application of this model reflect the effect of measures in the field of detinization of employment and prove a direct relationship between the volume of shadow employment and the level of social security of the population in the context of the general economic development of Ukraine. The implementation of the developed model at the highest level of management will be an impetus for a rational choice of ways to maximize the efforts of the state, aimed at the detinization of the economy and employment of the population and the reduction of the level of corruption in society.

Based on the processing of large amounts of reporting and statistical information, theoretical approaches have been developed that determine the ways to

counteract the formation of shadow employment in new economic realities, which, according to the author's approach, provide for the grouping of specific measures by such factors of influence as corruption, fiscal policy, the COVID-19 pandemic and hostilities. The analysis of the existing institutional deformations in Ukraine, which caused the formation of a high level of corruption and large-scale shadowing of the economy, became the basis for highlighting these areas; assessment of the most significant modern factors that influenced the formation of shadow employment in Ukraine, especially during the period of the crisis that began in 2019 and was caused first by the COVID-19 pandemic, and then by Russia's military aggression against Ukraine; proving the fact of the irrationality of fiscal policy in the country, which provoked the transition of a large part of the Ukrainian economy into the "shadow".

In the dissertation work, a complex system of measures to minimize and prevent socio-economic threats to social security, which is an element of the mechanism for finding reserves of state regulation of social security components, was further developed. The basis of the updated mechanism is the implementation of measures aimed at increasing human capital, which are implemented in the sphere of ensuring health, quality education, building a successful career, family well-being, etc. And the reserves for ensuring the implementation of the above-mentioned measures are a set of objective dependencies and connections between the phenomena and processes of socio-economic changes in the development of human capital and society in general. The system of measures outlined within the proposed mechanism can be used by state authorities to develop a model of stable and sustainable development of the domestic economy.

The scheme for building a mechanism for the detinization of employment has been improved, the purpose of its implementation should be to increase the transparency of the system of regulation, management and stimulation of the transition of workers to the official employment sector based on the creation of opportunities to ensure a high level of quality of life and social security. The structure of the updated mechanism envisages the following stages: formation and legitimization of the state policy of detinization of employment; choosing and

building a strategy to counteract the development of shadow employment; development and provision of legal and legislative bases for combating shadow employment; conducting monitoring of the state policy of childization of employment; creation of motives and incentives for the transition to the official employment sector; increasing social security indicators in the official sector.

The main areas of activity of state bodies for the detinization of employment in Poland, Great Britain, Sweden, France, Lithuania, Hungary, Spain, Germany and the Netherlands have been determined and the following most successful programs and measures have been singled out: the introduction of labor contracts with a "minimum number of hours"; provision of subsidies and introduction of vouchers for payment of domestic staff services; provision of state social support to women; provision of unemployment benefits at the same time as legalized entrepreneurial activity; increasing the number of inspections in the most "shaded" areas of economic activity; provision of financial assistance for starting a business; provision of tax benefits to enterprises; involvement of educational institutions and organizations to increase the educational qualification level of potentially "shadow" persons; encouraging the employment of people of retirement age and young people; imposition of high fines; implementation of general liability of partner firms, etc.

Based on the assessment of the problems of the modern practice of implementing innovative areas of activity of state bodies regarding the expansion of social protection and detinization of employment in European countries, the research analyzed the possibilities of implementing their experience under modern realities in Ukraine. For this purpose, a two-level rating assessment was used in the work, which showed that the most effective state measures to reduce shadow employment for our country at the moment are: the introduction of labor contracts with a "minimum number of hours"; provision of a 30% subsidy for the payment of legal services of domestic staff; stimulating official employment of women by providing state social support; enabling individual entrepreneurs to receive both official income from their activities and unemployment benefits; increasing the number of inspections in the most "shaded" areas of economic activity.

Key words: employment, labor market, shadow economy, shadow employment, detinization of employment, social policy, social security, global threats, strategic directions of detinization of employment, digitization of the labor market, military invasion, national security, determinants and indicators of shadow employment, integral indicator of the level of social security, employment detinization mechanism.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових періодичних виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз Scopus та/або Web of Science

1. Кравченко І. С., Поліщук В. Д. (2023). Взаємозв'язок між детінізацією зайнятості та соціальною безпекою суспільства за сучасних умов. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії і практики*, том 2, 49, 398-412 (Особистий внесок здобувача: розроблено методику для аналізу й оцінки поточної соціально-економічної ситуації у сфері тіньової зайнятості та соціальної безпеки) (1,1 друк. арк.). doi: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.49.2023.3981>.

Статті у наукових періодичних виданнях України категорії Б

2. Поліщук В. Д. (2023). Соціальна безпека: сутність, складові, чинники, значення в умовах сучасних викликів. *Збірник наукових праць «Теоретичні та прикладні питання економіки»*, 2 (45), 157-164 (1,1 друк. арк.). doi: <https://doi.org/10.17721/tppe.2022.45.15>.

3. Кравченко І. С., Поліщук В. Д. (2023). Сучасні чинники формування та шляхи зменшення тіньової зайнятості в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія економічна*, 64, 55-74 (Особистий внесок здобувача:

проаналізовано чинники виникнення тіньової зайнятості та внесено пропозиції щодо удосконалення шляхів протидії формуванню тіньової зайнятості за сучасних умов) (1,1 друк. арк.), doi: <http://dx.doi.org/10.30970/ves.2023.64.0>.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Поліщук В. Д. (2020). Соціальні нерівності в суспільстві: нові виклики XXI століття. Пріоритети сучасної науки (частина I): *матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції* (30-31 грудня 2020 р., м. Київ), 56-57 (0,2 друк. арк.).

5. Поліщук В. Д., Кравченко І. С. (2020). Стан нелегальної зайнятості та її вплив на національну безпеку країни в умовах кризи. Актуальні проблеми економіки, обліку, фінансів та права: теорія і практика (частина I): *зб. тез. доп. Міжнародної науково-практичної конференції* (22 грудня 2020 р., м. Полтава), 26-27 (0,1 друк. арк.).

6. Поліщук В. Д., Кравченко І. С. (2020). Корупція в Україні: проблемні питання та шляхи мінімізації проявів. Актуальні проблеми економіки, обліку, фінансів та права: теорія і практика (частина II): *зб. тез. доп. Міжнародної науково-практичної конференції* (22 грудня 2020 р., м. Полтава), 54-56 (0,2 друк. арк.).

7. Поліщук В. Д. (2021). Тіньове працевлаштування в Україні: матеріальні та моральні наслідки для найманих працівників. Потенційні шляхи розвитку науки (частина I): *матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції* (21-22 грудня 2021 р., м. Київ), 28-29 (0,2 друк. арк.).

8. Поліщук В. Д. (2021). Оцінка рівня тінізації зайнятості в Україні під час карантинних обмежень. Наука, освіта та суспільство в XXI столітті: наукові ідеї та механізми реалізації (частина I): *зб. тез. доп. Міжнародної науково-практичної конференції* (14 грудня 2021 р., Полтава), 28-29 (0,2 друк. арк.).

9. Поліщук В. Д. (2021). Карантинні реалії на ринку праці: вихід «у тінь» через недосконалість трудового законодавства. Економіка, облік, фінанси та право: виклики сучасного інформаційного суспільства (частина I): зб. тез. доп. Міжнародної науково-практичної конференції (22 грудня 2021 р., м. Полтава), 49-50 (0,2 друк. арк.).

10. Поліщук В. Д. (2021). Загрози соціальній безпеці у зв'язку із тіннізацією зайнятості. Науковий журнал «Альманах науки», том 1, (52), 40-43 (Особистий внесок здобувача: наведено класифікацію видів тіньового працевлаштування та визначено перелік заходів, що сприятимуть легалізації працевлаштування в окремих секторах господарювання України) (0,4 друк. арк.).

ЗМІСТ:

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДЕТІНІЗАЦІЇ ЗАЙНЯТОСТІ ЯК ЧИННИКА СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	25
1.1. Детінізація зайнятості: поняття, складові, чинники	25
1.2. Сутність, складові, чинники, критерії соціальної безпеки	49
1.3. Модель взаємозв'язку детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства	62
Висновки до розділу 1	81
РОЗДІЛ 2 СТАН ТІНІЗАЦІЇ ЗАЙНЯТОСТІ ЯК ФАКТОРА СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	89
2.1. Чинники, які впливають на виникнення та формування тіньової зайнятості: корупція, фіскальна та інформаційна політика, пандемія, війна	89
2.2. Взаємозв'язок між детінізацією зайнятості та соціальною безпекою суспільства за сучасних умов	105
2.3. Резерви державного регулювання складових соціальної безпеки	121
Висновки до розділу 2	139
РОЗДІЛ 3 ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЧЕРЕЗ ДЕТІНІЗАЦІЮ ЗАЙНЯТОСТІ	144
3.1 Механізм детінізації зайнятості в контексті соціальної безпеки	144
3.2 Стратегічні та інноваційні напрями діяльності державних органів в детінізації зайнятості	161
3.3 Визначення найефективніших напрямів та заходів діяльності державних органів з детінізації зайнятості	180
Висновки до розділу 3	197
ВИСНОВКИ	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	209
ДОДАТКИ	233

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Інтерес до питань, що стосуються тіньової зайнятості, збільшився в період розгортання пандемії COVID-19, що спричинила ряд суттєвих проблем у ході цифровізації усіх секторів економіки країни, неточності та статистичні розбіжності у офіційних методах оцінки обсягу тіньового сектору, відсутність системи контролю за зміною рівня корелюючих чинників, які впливають на ряд значимих для стримування тіньової економіки та тіньової зайнятості показників. З початком воєнної агресії росії проти України ситуація ще більше ускладнилась, що зумовлено вкрай важким станом як політичної, так і соціальної та економічної сфер. Неминуче зниження економічного потенціалу країни, міграція населення, ріст безробіття та збільшення частки тіньової економіки стали суттєвою причиною посилення викликаної війною і пандемією соціальної напруженості та похитнули механізм забезпечення соціально-економічної безпеки держави та суспільства.

Під впливом глобальних чинників тіньова зайнятість з року в рік стає причиною суттєвих деформацій на ринку праці, що виявляється у деградації трудового потенціалу країни, підвищенні технічних та економічних ризиків, криміналізації ринку праці, недофінансуванні доходної частини бюджетів та позабюджетних фондів усіх рівнів, підвищенні податкового тягаря для законотрухняних платників податків, що у сукупності також формує значну загрозу соціальній безпеці українського суспільства. Таким чином розвиток тіньової зайнятості створює як на мікро-, так і на макрорівні серйозні проблеми, ігнорувати які неможливо.

У результаті цього виникає необхідність подальшого пошуку шляхів подолання проявів тіньової зайнятості, розробки дієвих механізмів мінімізації її впливу на соціальну безпеку громадян тощо. При цьому, окрема увага має бути приділена вдосконаленню методології вимірювання тіньової зайнятості з метою створення комплексної методики оцінки взаємозв'язку детінізації

зайнятості з посиленням соціальної безпеки за сучасних умов. Актуальність і своєчасність розробки саме такої методики оцінки є беззаперечною за умов динамічного розвитку згаданих вище загроз (глобалізації, пандемії та війни) у сфері соціальної безпеки держави з урахуванням національних пріоритетів забезпечення комплексної системи безпеки України.

Різні аспекти дослідження сутності, прояву та взаємозалежностей між тіньовою зайнятістю та сучасними соціально-економічними процесами відображені у роботах як українських, так і зарубіжних вчених. Так, серед українських вчених значний внесок у дослідження питань детінізації зайнятості в контексті необхідності забезпечення соціальної безпеки зроблено у працях таких науковців: Н. А. Азьмук, І. І. Білоус, О. Г. Брінцева, К. В. Бондаревська, Р. Р. Білик, З. С. Варналій, Л. А. Весельська, О. В. Гаращук, В. П. Горин, В. А. Гошовська, О. А. Грішнова, І. Ф. Гнибіденко, О. О. Давидюк, Б. М. Данилишин, М. В. Диха, Т. М. Завора, О. І. Кліпкова, О. І. Іляш, О. П. Коваль, І. Ю. Кочума, І. С. Кравченко, В. І. Куценко, Н. В. Коленда, О. В. Куклін, Л. С. Лісогор, С. В. Линдюк, В. О. Онищенко, І. Л. Петрова, Р. П. Підлипна, О. В. Орлик, Г. М. Савранська, О. Г., Л. К. Семів, В. А. Скуратівський, Т. А. Шахматова, Ю. М. Харазішвілі, М. А. Хвесик, Ю. М. Хвесик, М. О. Хмелевський, О. В. Чепурний, В. О. Чувардинський, Б. О. Язлюк та інших.

Щодо наукових доробків зарубіжних вчених у сфері вивчення різних аспектів тіньової зайнятості, що стали основою для проведення дослідження, слід виокремити праці таких науковців: М. Бесім (M. Besim), А. Вебб (A. Webb), К. Вільямс (C. Williams), Дж. Віндебенк (J. Windebank), Р. Гіневичус (R. Ginevicius), Т. Екічі (T. Ekici), Т. Клієстік (T. Kliestik), Р. Маккуейд (R. McQuaid), А. Мартінес (A. Martinez), Н. О'Хіггінс (N. O'Higgins), С. Ренд (S. Rand), А. Стасюкінас (A. Stasiukynas), Ф. Шнайдер (F. Schneider) та інших.

Однак, як показують результати аналізу наукової літератури, вже на етапі розуміння сутності даного явища між науковцями не існує спільної думки, що стало причиною розробки значної кількості різноспрямованих

методик, моделей та концепцій дослідження даної проблематики. Але не зважаючи на значну кількість сучасних досліджень у галузі тіньової економіки, зайнятості та соціальної безпеки, робіт, у яких науково доведений взаємозв'язок між тіньовою зайнятістю і рівнем соціальної безпеки, обґрунтовані закономірності впливу детінізації зайнятості на соціальну безпеку суспільства немає, а дослідження у цьому напрямі знаходяться лише на початковій стадії формування. При цьому значним недоліком усіх досліджень є відсутність єдиного підходу до визначення системи показників, за допомогою яких було б можливим комплексно охарактеризувати та оцінити рівень тіньової зайнятості у країні.

Виходячи з недостатньо глибокого вивчення проблеми у науковій літературі, процес досягнення оптимального рівня соціальної безпеки в залежності від напрямів детінізації зайнятості значно ускладнюється. Тому першочергово виникає потреба розробки методики оцінки взаємозв'язку детінізації зайнятості та соціальної безпеки і формування в її рамках такої системи показників, яка б враховувала основну сукупність факторів впливу тіньової зайнятості на соціальну безпеку та підлягала формалізації з метою обчислення порівняльних та зведених коефіцієнтів, і, при цьому, могла б бути включена до системи як пов'язуюча індикативна ланка між заходами детінізації зайнятості і зміною рівня соціальної безпеки у країні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах розробки комплексної держбюджетної науково-дослідної теми «Соціальні виклики в умовах економічної турбулентності» (Державний реєстраційний номер 0123U102138). Тема роботи відповідає науковому напрямку кафедри соціального забезпечення та управління персоналом економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. У межах цієї теми автором розроблено підрозділ «Модель взаємозв'язку детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства».

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є узагальнення теоретичних засад та розробка практичних рекомендацій щодо зниження рівня тіньової зайнятості шляхом впровадження ефективних державних заходів для забезпечення соціальної безпеки за сучасних умов.

Для досягнення зазначеної мети поставлено й вирішено такі наукові та практичні завдання:

- ідентифікувати теоретичні підходи до сутнісного розуміння поняття «детінізація зайнятості» та визначення його складових і чинників;
- з'ясувати сутність, складові, чинники та критерії соціальної безпеки;
- розробити модель взаємозв'язку детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства;
- провести аналіз чинників, які впливають на виникнення та формування тіньової зайнятості в Україні;
- виявити взаємозв'язки між детінізацією зайнятості та соціальною безпекою суспільства за сучасних умов;
- оцінити резерви державного регулювання складових соціальної безпеки;
- сформулювати механізм детінізації зайнятості в контексті соціальної безпеки;
- запропонувати інноваційні напрями діяльності державних органів з детінізації зайнятості;
- визначити найефективніші напрями та заходи діяльності державних органів з детінізації зайнятості.

Об'єктом дослідження є процеси детінізації зайнятості в Україні.

Предметом дослідження є теоретично-методологічні та науково-практичні засади детінізації зайнятості як чинника забезпечення соціальної безпеки в Україні.

Методологія та методи дослідження. Теоретико-методологічну основу дисертаційної роботи становить сукупність загальнонаукових і спеціальних принципів, положень та методів наукового дослідження, використання яких

зумовлене поставленою метою і завданнями з урахуванням предмета та об'єкта дослідження.

Для досягнення поставленої мети використані такі методи дослідження: системний, логічний метод – для дослідження внутрішніх та зовнішніх чинників впливу на соціальну безпеку в Україні та систематизації нових шляхів протидії формуванню тіньової зайнятості у сучасних економічних реаліях; методи дедукції, аналізу і синтезу – при дослідженні концептуальних підходів до розуміння сутності поняття детінізації зайнятості та формуванні авторського визначення цієї категорії; метод контент-аналізу – для надання авторського обґрунтування сутності соціальної безпеки; класифікаційно-аналітичний метод – для аналізу основних складових та підсистемних рівнів соціальної безпеки; метод порівняльного аналізу – при розкритті сутності інноваційних напрямів діяльності державних органів щодо подолання тіньової зайнятості в країнах Європейського союзу; метод діагностичної оцінки – для поглибленого вивчення впливу війни, пандемії та кризових явищ в економіці України на стан ринку праці загалом і тіньової зайнятості зокрема; економіко-математичні методи системно-структурного аналізу – для розробки комплексу показників, які характеризують тіньову зайнятість і соціальну безпеку в контексті детермінант та індикаторів; методи нечіткої логіки – для перевірки і доведення залежності між формалізованими та неформалізованими показниками тіньової зайнятості і рівнем соціальної безпеки; статистично-аналітичні методи – для оцінки масштабів і соціально-економічних наслідків формування тіньової зайнятості в Україні; метод соціологічного опитування – для визначення ефективності реалізації державних заходів щодо подолання тіньової зайнятості на рівні їх сприйняття діючими підприємствами та громадянами; метод моделювання – при визначенні взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості і соціальної безпеки суспільства за сучасних умов; метод рейтингової оцінки – для визначення найефективніших напрямів та заходів діяльності державних органів з детінізації зайнятості; діалектичний метод – для здійснення теоретичних узагальнень, визначення проблем, що формують

певні тенденції тіньової зайнятості в Україні; графічні методи – при поданні комплексних результатів дослідження.

Інформаційною базою дослідження є нормативні акти Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, офіційні матеріали та документи міжнародних організацій щодо зайнятості та соціальної безпеки, результати теоретичних та практичних розробок вітчизняних і зарубіжних науковців, результати експертних досліджень.

Емпіричну основу дослідження становлять дані Міністерств: економіки, соціальної політики, цифрової трансформації України; Державної служби статистики України, Державної служби України з питань праці, Державної соціальної служби України, міжнародних інституцій, монографії, наукові статті, дисертаційні роботи вітчизняних науковців, наукові праці зарубіжних дослідників, особисті аналітичні матеріали та розрахунки автора.

Наукова новизна полягає у вирішенні важливого наукового завдання – поглиблення та вдосконалення теоретичних-методичних положень і практичних рекомендацій, спрямованих на подолання проявів тіньової зайнятості шляхом впровадження ефективних державних заходів для забезпечення соціальної безпеки громадян. Основні результати дослідження, що характеризують наукову новизну та особистий внесок автора такі:

вперше:

- розроблено модель взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства, яка передбачає глибоку оцінку поточної соціально-економічної ситуації у сфері тіньової зайнятості за рахунок розробки комплексу формалізованих показників, які характеризують тіньову зайнятість як детермінанти та індикатори. Модель здатна відобразити абстрактні соціальні процеси у математично-статистичному вимірі за рахунок комплексного використання методик нечіткої логіки, методу огортаючих даних та інструментів нелінійного програмування, що дозволяє здійснити прогноз рівня соціальної безпеки (вихідний параметр) на основі аналізу конкретних детінізаційних заходів (вхідний фактор) (с.78);

удосконалено:

- понятійно-категоріальний апарат, зокрема введені нові трактування понять «детінізація зайнятості» та «соціальна безпека», які пропонується трактувати як: детінізація зайнятості – це процес зменшення обсягів тіньової зайнятості шляхом впровадження системи інтегральних заходів соціально-економічного, організаційно-управлінського, нормативно-правового, інноваційно-технологічного та психологічного характеру, які спрямовані на формування стійкої протидії розвитку передумов, причин, чинників та джерел відтворення тіньового сектору на будь-якому з етапів зайнятості населення; соціальна безпека – це стан розвитку суспільства, при якому забезпечується захист життєво важливих соціальних інтересів людини, гарантується висока якість життя і розвиток людського потенціалу та збереження цілісності соціальної системи шляхом взаємодії її структурних складових і реалізації комплексу заходів соціальноорієнтованої державної політики відповідно до прогресивних суспільних потреб в усіх сферах життєдіяльності та на всіх рівнях безпеки (с. 46, 58);

- схему побудови механізму детінізації зайнятості, що передбачає впровадження комплексу взаємопов'язаних та взаємодіючих передумов, заходів, важелів і засобів організаційного та економічного характеру, методів державного управління та управлінських рішень, що формують поетапну систему регулювання зайнятості з боку державних інститутів і суспільства та спрямовані на її детінізацію на всіх рівнях соціально-економічних відносин (с. 148);

набули подальшого розвитку:

- теоретичні підходи, що визначають шляхи протидії формуванню тіньової зайнятості у нових економічних реаліях за такими напрямками: боротьба з корупцією, підвищення ефективності фіскальної політики, подолання наслідків пандемії COVID-19, трансформація ринку праці в умовах війни (с. 104);

- комплексна система заходів щодо мінімізації та запобігання соціально-економічним загрозам соціальній безпеці, що є елементом механізму пошуку резервів державного регулювання складових соціальної безпеки, функціонування якого забезпечується сукупністю об'єктивних залежностей і зв'язків між явищами та процесами соціально-економічних змін у розвитку людського капіталу та суспільства загалом (с. 135).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення і висновки, наведені в дисертації, доведено до рівня методичних розробок і практичних рекомендацій, впровадження яких сприятиме реалізації запропонованих напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості. Схема формування механізму детінізації зайнятості в контексті соціальної безпеки і система детермінант та індикаторів тіньової зайнятості населення, а також заходи протидії негативним явищам у системі державної фіскальної політики та практичні рекомендації, рекомендовані для використання у діяльності державних органів фінансово-бюджетного контролю, що дозволить більш ефективно протидіяти системним загрозам економічного характеру та надасть можливості для прозорого регулювання тіньового сектору економіки (довідка про впровадження результатів дисертаційної роботи №15/122 від 26.10.2023) (Додаток А). Методику аналізу ефективності діяльності державних органів з детінізації зайнятості на основі використання дворівневого рейтингу, сформованого шляхом опитування на базі електронних анкет, а також розроблені практичні рекомендації щодо детінізації зайнятості в Україні, які пов'язані з реалізацією державного управлінського механізму, спрямованого на підвищення прозорості системи регулювання, управління та стимулювання переходу працівників у офіційний сектор зайнятості на основі створення можливостей для забезпечення високого рівня якості життя та соціальної безпеки впроваджені у практику діяльності Києво-Святошинського районного центру зайнятості (довідка про впровадження результатів дисертаційної роботи № 85/02/01-14 від 02.02.2023 р. (Додаток Б).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, в якій викладено авторські розробки теоретичних, науково-методичних та практичних положень щодо удосконалення процесу детінізації зайнятості як чинника забезпечення соціальної безпеки. Наукові положення, висновки і рекомендації, які виносяться на захист, одержані автором особисто. З наукових праць, які опубліковані у співавторстві, в дисертації використані лише ті ідеї та положення, які є результатом власних досліджень здобувача.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення, висновки і рекомендації дисертації доповідались і отримали схвалення на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях і семінарах: IV Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети сучасної науки» (м. Київ, 30-31 грудня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми економіки, обліку, фінансів та права: теорія і практика» (м. Полтава, 22 грудня 2020 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Потенційні шляхи розвитку науки» (м. Київ, 21-22 грудня 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Наука, освіта та суспільство в XXI столітті: наукові ідеї та механізми реалізації» (м. Полтава, 14 грудня 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Економіка, облік, фінанси та право: виклики сучасного інформаційного суспільства» (м. Полтава, 22 грудня 2021 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи знайшли своє відображення у 10 наукових працях загальним обсягом 5,6 ум.-др. арк., з них особисто автору належить 4,8 ум.-др. арк., у тому числі 2 статті у наукових фахових виданнях (із них 1 – у співавторстві), 1 стаття у науковому періодичному виданні, яке включено до міжнародної наукометричної бази Web of Science (у співавторстві), 1 стаття в інших виданнях, 6 публікацій за матеріалами науково-практичних конференцій.

Обсяг та структура дисертації. Дисертація складається із анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дослідження становить 257 сторінок друкованого тексту, обсяг основного тексту дисертації становить 208 сторінок. Дисертаційна робота містить 16 таблиць, 24 рисунки, 10 додатків, що розміщені на 25 сторінках, список використаних джерел, що налічує 201 найменування на 24 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДЕТІНІЗАЦІІ ЗАЙНЯТОСТІ ЯК ЧИННИКА СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Детінізація зайнятості: поняття, складові, чинники

Аналіз вітчизняної та зарубіжної економічної літератури, у тому числі й енциклопедичної та економіко-правової, показує, що економічна категорія «детінізація зайнятості» є винятково українською і практично не має аналогів у зарубіжних наукових працях. Через це при написанні наукових робіт вітчизняні вчені часто стикаються з проблемою перекладу цього поняття, використовуючи терміни «unshadowing», «de-shadowing», визначення яких також змістовно не надається в будь-якому зарубіжному економічному словнику. Зарубіжні вчені вивчають тіньову зайнятість здебільшого у трьох аспектах: вимір її масштабів, пошук причин і наслідків для економічного та соціального середовища. Так, зарубіжні економісти зазвичай не досліджують шляхи «детінізації» та боротьби з тіньовою зайнятістю, досліджуючи лише методи протидії її практичному втіленню через призму подолання проявів тіньової економіки та тіньового ринку праці. Саме тому, на нашу думку, сутність детінізації зайнятості найбільш повно представляється можливим розкрити шляхом дослідження тріади взаємозв'язку понять «тіньова економіка», «тіньовий ринок праці» та «тіньова зайнятість».

Тіньова економіка, тіньовий ринок праці та тіньова зайнятість є категоріями взаємообумовленими. З одного боку, тіньова економіка являє собою сприятливе середовище для тіньової зайнятості, з іншого – тіньова зайнятість виступає як джерело постачання робочої сили для тіньових ринку праці і тіньової економіки (рис. 1.1).

На тіньовому ринку праці між економічними агентами розростаються нелегальні трудові відносини, при цьому економічна діяльність здійснюється приховано від органів державної влади, за межами їх контролю, а також без належного відображення у офіційній звітності та статистиці, що сприяє росту рівня тіньової економіки. Поряд з цим, тіньова зайнятість охоплює всі форми

оплачуваної роботи, які формально незареєстровані, і відповідно, не можуть бути враховані державною статистикою, податковими органами та належним чином регулюватися. У результаті юридично встановлений порядок організації та реалізації економічних зв'язків нівелюється та руйнується, а держава, недоотримавши податкові надходження, стає вимушеною зменшити бюджетні соціальні видатки. В той же час, тіньова зайнятість продовжує розвиватися без дотримання встановлених державою на ринку праці соціальних стандартів і гарантій, зокрема таких як мінімальна заробітна плата, тривалість робочого часу, стандарти безпеки праці тощо [Schneider F. Shadow, с. 2].

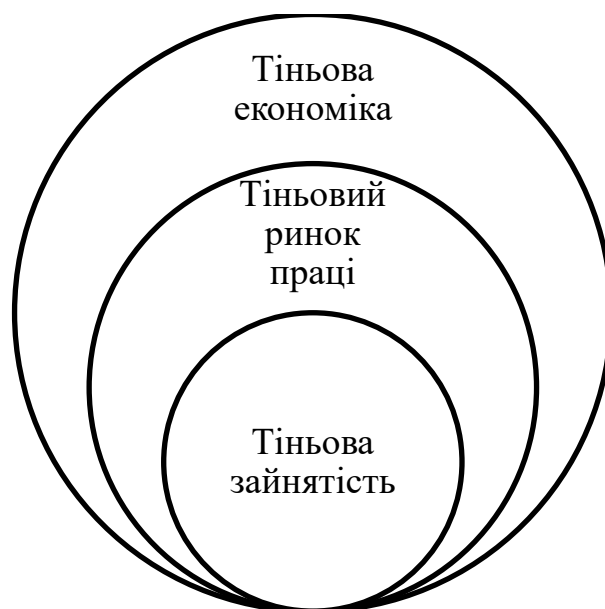

Рис. 1.1. Взаємозв'язок сутності і прояву тіньової економіки, тіньового ринку праці та тіньової зайнятості

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

Як бачимо, поняття тіньової економіки, тіньового ринку праці та тіньової зайнятості являються одночасно як взаємообумовлюючими, так і похідними явищами одне від одного, тому досліджувати сутність тіньової зайнятості необхідно нерозривно від розуміння сутності і природи тіньової економіки та тіньового ринку праці.

Уперше існування такої проблеми, як тіньова економіка обґрунтовано науковцями у 30-х рр. ХХ ст. Однак, сутність та трактування даного поняття визначити надзвичайно складно і по сьогодні, адже посилаючись на видану Міжнародною організацією праці (МОП) анотовану бібліографію «таємної» зайнятості (Annotated Bibliography of Clandestine), розумінню поняття тіньової економіки відповідає щонайменше п'ятнадцять найменувань інших понять, які мають свої особливості використання у різних країнах: «чорна» (black), «таємна» (clandestine), «прихована» (hidden), «невидима» (invisible), «неформальна» (informal), «підпільна» (underground), «нерегульована» (irregular), «неофіційна» (non-official), «паралельна» (parallel), «друга» (second), «секретна» (subterranean), «неповідомлена» (unobserved), «неофіційна» (unofficial), «незареєстрована» (unrecorded) економіка. Як свідчить аналіз зарубіжної літератури, англосовні країни віддають перевагу використанню понять «чорна» та «прихована» економіка. Для північноамериканських вчених характерне використання термінів: «підпільна», «прихована» і «тіньова» економіка. Датські, французькі, німецькі та італійські вчені, активно використовують термін «чорна» економіка поряд з термінами «секретна» – у Франції, «тіньова» – у Німеччині та «прихована» економіка в Італії [Thomas J., с. 124].

Офіційне визначення тіньової економіки вперше запропоновано Е. Фейгом. Згідно з його визначенням тіньова економіка – це вся економічна діяльність, яка з будь-яких причин не враховується і не потрапляє до валового національного продукту [Feige E., с. 22].

За сучасних умов, коли економічні відносини ще більше ускладнилися, ні у зарубіжних, ні у вітчизняних вчених спільної та однозначної думки щодо визначення поняття тіньової економіки немає. Зокрема, їх погляди також різняться залежно від підходу до даного поняття, яких у науковій літературі налічується декілька: економіко-статистичний, правовий, інституційний, фіскальний, кримінологічний, кібернетичний, соціологічний, моральний, мотиваційний. На нашу думку, не потребує доказів той факт, що сьогодні

цифровізація економіки має значний вплив на формування тіньового сектору за рахунок появи нових форм тіньової економіки, які розвиваються швидше ніж цього очікує суспільство. Так, новими видами тіньового бізнесу онлайн стали азартні ігри у віртуальному просторі, на комп'ютерних симуляторах, в інтерактивних закладах, поряд з якими інтенсивно розвиваються послуги з технічної підтримки та обслуговування клієнтів даної сфери (що стимулює і залучає до здійснення протиправних дій в тому числі і споживачів послуг). Іншими видами тіньового онлайн-бізнесу є послуги з надання миттєвих кредитів онлайн без довідок і поручителів, ресурси дистанційного продажу алкоголю (акаунти, групи у соціальних мережах, месенджери) тощо, які використовують мережу Інтернет, щоб приховати власників, отримати протизаконні доходи, уникнути податків та обов'язків перед покупцями. Тому, вважаємо, що сучасна класифікація наукових підходів до визначення поняття «тіньова економіка» має бути доповненою цифровим підходом (Додаток В).

Так, прихильник економіко-статистичного підходу П. Гутманн [Gutmann P. M.] вважає, що тіньова економіка (він ще називає її «підпільною» – underground) – це неврахована частина ВВП, яка має бути додана до економічної діяльності. Водночас в рамках цього ж підходу В. Танзі [Tanzi V.] дає вже зовсім інше визначення даного поняття і під терміном «тіньова економіка» (також яку в оригіналі називає «підпільною») розуміє дохід, який не фіксується податковими службами.

Прихильники правового підходу А. Ділнот, С. Морріс [Dilnot A., Morris C.], Ф. Леу [Leeuw F.] розуміють тіньову економіку як заборонені види економічної діяльності або як не задекларовану економічну діяльність.

С.О. Баранов визначає тіньову економіку як нелегальну, невраховану, фіктивну, корисливу діяльність, спрямовану на отримання прихованого доходу, навіть кримінальним або протизаконним шляхом [Баранов С.О., с. 50]. Це авторське визначення вже поєднує декілька зазначених підходів та акцентує увагу на можливості кримінальних наслідків тіньової діяльності.

Визначення даного дослідника також є повноцінним і науковообґрунтованим, хоча і, знову ж таки, відрізняється від попередніх.

Проаналізувавши підходи, охарактеризовані у додатку В та визначення тіньової економіки, представлені у науковій літературі вітчизняними та зарубіжними вченими, вважаємо, що економіко-статистичний, правовий, інституційний та фіскальний підходи є найбільш самодостатніми. Решта підходів, серед яких кримінологічний, кібернетичний, соціальний, мотиваційний, моральний та цифровий слід розглядати в комплексі з основними підходами, оскільки відокремлено повного уявлення про сутність тіньової економіки вони не дають.

Зважаючи на те, що різні підходи до розуміння поняття тіньової економіки акцентують увагу на різних її особливостях, можемо дійти висновку, що найбільш вдалим і доцільним для розкриття сутності тіньової економіки та взаємопов'язаних з нею категорій є використання комплексного підходу.

Відповідно до проаналізованих наукових підходів серед вітчизняних економістів поняття «детінізація економіки» також починає набувати широкого вжитку та вже має декілька авторських підходів до його трактування. Так, вітчизняні науковці розглядають сутність «детінізація економіки» через призму двох концепцій:

1. Як система дій держави, що спрямована на подолання причин тіньової економіки та/або на створення сприятливого інституційного середовища;
2. Як процес зменшення рівня тіньової економіки, за рахунок проведення сприятливої державної політики.

Основу тіньової економіки формує тіньовий ринок праці, оскільки він являється своєрідним «транзитним елементом», через який відбувається постачання у тіньову економіку робочої сили. Саме тому ці дві категорії є тісно пов'язаними. У дослідженні понять тіньової зайнятості та детінізації зайнятості, тіньовий ринок праці займає проміжну ланку, яка пов'язує тіньову зайнятість з тіньовою економікою, тому детально зупинятися на вивченні

сутності даного поняття ми не будемо. Зазначимо лише, що основною причиною виникнення тіньового ринку праці є наявність можливостей для певної частини економічних агентів не дотримуватись існуючого законодавства і при цьому мати як офіційні так і неофіційні шляхи отримання доходів. Тіньовий ринок праці існує в усіх країнах світу, в тому числі і в Україні, та відрізняється лише своїми масштабами. Рівень тіньового ринку праці залежить від рівня тіньової економіки в цілому по країні. При цьому, дослідження тіньового ринку праці є навіть складнішими, ніж дослідження тіньової економіки в цілому, оскільки дуже важко визначити, скільки годин фактично працює середній працівник тіньової економіки; робота у тіньовій економіці може включати будь-що, починаючи з повного робочого дня і закінчуючи самозайнятістю без сплати податків (наприклад, кілька годин догляду за дітьми, робота в кав'ярні кожні два-три тижні тощо). При цьому, тіньовий ринок праці може існувати у різноманітних формах та секторах – як у формальному, так і в неформальному. До того ж, слід наголосити, що за сучасних умов розширенню тіньового ринку праці сприяють: існування високої частки готівкових операцій в економіці, оскільки безготівкові операції простіші для моніторингу з боку державних установ; рівень залученості працівників у цифрову робочу силу – усе більше підприємств починають наймати онлайн-працівників чи фрілансерів, регулювання трудових відносин з якими ускладнюється формою зайнятості, через що існує високий ризик приховування підприємствами таких працівників.

Концентруючи увагу на вивченні сутності тіньової зайнятості слід зазначити, що сучасна дуалістична теорія формування тіньової зайнятості серед науковців ґрунтується на гіпотезі ухилення від сплати податків та гіпотезі сегментації ринку. Перша гіпотеза пояснюється тим, що нерегульованість офіційного ринкового оподаткування праці перетворює процес зареєстрованої зайнятості для деяких агентів на неефективний через податковий клин, який перетворює доходи від неофіційної зайнятості на вищі, ніж відповідні офіційні. Альтернативне пояснення теорії зводиться до тісноти

ринку праці – для деяких працівників постійна зайнятість може бути недосяжною, що призводить до пошуку можливостей заробітку поза офіційним ринком праці. Якщо у першому випадку доходи від неофіційної зайнятості мають бути вищими, ніж відповідні офіційні (гіпотеза ухилення від сплати податків), то в альтернативному поясненні основною причиною є тіснота ринку праці (гіпотеза сегментації ринку).

До учасників тіньової зайнятості відносяться: працівники, що зайняті у виробництві товарів та послуг лише для споживання власним домогосподарством; самозайняті, що не зареєстровані офіційно; члени сімей, що працюють безоплатно; працівники, що зайняті у неформальному секторі; члени виробничих кооперативів; неформальні працівники, що зайняті у формальному секторі. Проте в Україні самозайняті працівники, що беруть участь у виробництві товарів чи послуг лише для споживання власним домогосподарством, не відносяться до зайнятого населення, а отже не можуть бути класифіковані як неформальні працівники. Учасників тіньового ринку праці за українською термінологією включають до ринку незадекларованої праці, до якого також належать працівники, що зареєстровані як індивідуальні підприємці, хоча є найманими робітниками; працівники, що зайняті в формальному секторі, проте чії доходи декларуються лише частково (зарплата в «конвертах»); працівники, що одночасно із офіційною зайнятістю мають другорядне не задеклароване місце праці [Undeclared Work, ст.25]. Щоб чітко зрозуміти структуру та особливості поняття тіньової зайнятості за сучасних умов, проведемо аналіз теоретичних підходів до даного поняття серед вітчизняних та зарубіжних вчених.

Так, вивчення сутності дефініцій, зазначених у вітчизняній енциклопедичній літературі показало, що тіньова зайнятість – це: вид зайнятості в неформальній економіці, що базується на прихованих від органів державної влади трудових відносинах між працівником і роботодавцем; нелегальне залучення роботодавцем працівника до економічної діяльності; нелегальний формат трудових відносин, який ініціюється, як правило,

роботодавцем або працівником з метою несплати податків, ухилення від виконання положень законодавства, зокрема шляхом виплати зарплати працівникам готівкою (в «конвертах»). Тіньова занятість часто асимілюється з низькими рівнями зарплати і якістю робочих місць працівників [Велика економічна енциклопедія; Дубич К.В.; Економічна енциклопедія].

При цьому, Експерти Міжнародної організації праці на рівні з тіньовою зайнятістю вживають поняття неформальної зайнятості (*informal employment*), як форми зайнятості, що не забезпечує працівникам на роботі правовий або соціальний захист, підвищуючи тим самим їх економічну вразливість [O'Higgins N., с. 163]. Терміни тіньова (неформальна) зайнятість і зайнятість в неформальній економіці (*employment in the informal economy*) розглядаються згідно з даним джерелом також як тотожні. Аналогами цих термінів у наукових працях зарубіжних науковців також є: прихована робота (*working under the table*); необлікована, непрозвітована або неофіційна зайнятість (*unreported employment*); підробіток або робота на стороні (поєднання роботи на умовах повної зайнятості з роботою на умовах часткової зайнятості або поєднання роботи з навчанням в навчальному закладі) (*moonlighting*); оплата «готівкою в руки» (*paying cash-in-hand*). Окремі західні економісти розглядають тіньову зайнятість як частину «підземної» економіки (*underground economy*) або «невидимої» економіки (*non-observed economy*) [Публічне управління]. Як бачимо, за аналогією з різноманітністю синонімічних термінів тіньової економіки у вітчизняній та зарубіжній літературі, до поняття тіньової зайнятості та пов'язаних з нею понять також немає на даний час єдиного загальноприйнятого підходу.

Для прикладу, такі сучасні зарубіжні вчені як К. Вільямс і А. Мартінес визначають тіньову зайнятість через термін «неформальна зайнятість» і трактують її як зайнятість незареєстровану чи приховану від держави з метою зменшення бази оподаткування та/або отримання пільг [Williams C.C., с.2]. Т. Екічі, М. Бесім також ототожнюють тіньову зайнятість із неформальною

зайнятстю і під нею розуміють всіх працівників, які офіційно не зареєстровані в жодній системі соціального забезпечення [Екісі Т.].

Ч. Вільямс, Дж. Віндебенк визначають тіньову зайнятість як «оплачувану» діяльність з виробництва та продажу товарів і послуг, яка не зареєстрована або прихована від держави, оподаткування, соціального страхування та/або трудового права, але яка є законною в усіх інших аспектах [Williams C., Windebank, J.]. Згідно з дослідженнями цих вчених тіньова «неофіційна» зайнятість, яка має місце в державах з розвинутою економікою складається з трьох типів діяльності, а саме: ухилення від сплати податків, шахрайство із соціальним страхуванням (деякі види діяльності здійснюються підпільно, щоб мати можливість шахрайським шляхом отримувати інші форми доходу), уникнення трудового законодавства, яке є способом ухилення від правил, спрямованого на захист прав працівників і постійного статусу робочого місця. Однак, з огляду на ситуації в країнах із малорозвинутою економікою, таке визначення не завжди є актуальним та може дещо відрізнятись, враховуючи той факт, що підтримка соціального забезпечення зайнятості в формі соціального страхування практично відсутня.

Представники сучасних вітчизняних вчених, під тіньовою зайнятстю розуміють трудові відносини, що не оформлені згідно з законодавством, і в результаті яких виникають певні проблеми щодо соціальних гарантій, відсутній доступ до кредитних ресурсів, до достатнього рівня пенсійного забезпечення та формується тіньовий ринок праці, який має безліч недоліків для працівників, які задіяні в ньому [Клименко І.С., с.15].

В.С. Онанченко і С.В. Зливко наголошують, що тіньова зайнятість являє собою нелегальну діяльність, яка спрямована проти прав працівників, позбавляючи їх легального працевлаштування, оплати та охорони праці та вищезазначених засобів захисту. При цьому вчені виділяють тіньову зайнятість як складник тіньового сектору економіки [Онанченко В.С., с. 260].

Л.О. Шаульська і Н.А. Якімова визначають «тіньову зайнятість» як трудову діяльність, яка дозволена чинним законодавством, проте процедура її

реєстрації не передбачена або обмежена, а доходи з діяльності не декларуються сторонами, уникаючи оподаткування. У цьому аспекті автори виділяють також основні прояви тіньової зайнятості, зокрема: працівники, які працюють за наймом у приватних осіб без офіційного оформлення трудових відносин, тобто без укладання трудового договору або контракту; працівники й роботодавці дрібних незареєстрованих виробничих одиниць; офіційно не оформлені працівники в зареєстрованих виробничих одиницях [Шаульська Л.О., с. 30].

На основі проведеного аналізу авторських підходів до розуміння сутності тіньової зайнятості можемо констатувати, що однозначного визначення цієї категорії не існує. Зокрема основною проблемою є розбіжності, пов'язані з підходами до тіньової економіки у різних країнах за критерієм легальності зайнятості, що визначає такі похідні трактування тіньової зайнятості, як «нерегламентована», «нелегальна», «незареєстрована», «неформальна» тощо, які загалом несуть подібне змістовне навантаження, однак не в усіх випадках можуть розглядатися як синоніми. Підтвердженням такої нашої думки є роботи О.А. Грішнєвої та Ю.М. Харазішвілі, які, провівши детальний аналіз особливостей тіньової зайнятості в умовах тіньової економіки, роблять висновок, що сутність, формування і поширення такого негативного явища як тіньова зайнятість залежить від загального стану економіки країни, рівня життя її населення, а також від законодавчо встановлених норм оподаткування кожної конкретної країни [Харазішвілі Ю.М., Грішнєва О.А., с. 181].

Також ми поділяємо думку вітчизняних вчених в контексті того, що під тіньовою зайнятістю варто розуміти зайнятість, що не оформлена відповідно до вимог чинного законодавства країни, вилучена із соціально-трудової сфери та не включена до системи соціального страхування, не враховується державною статистикою і, найголовніше, не підлягає оподаткуванню. В той же час з позиції легальності дати однозначне трактування тіньовій зайнятості дуже важко, оскільки необхідно враховувати, що до тіньової

зайнятості відноситься також неформальна зайнятість (використання праці найманих працівників без укладання трудової угоди, отримання заробітної плати «в конвертах»), тіньова зайнятість у формальному секторі та зайнятість у неофіційному секторі економіки (дистанційна, вторинна зайнятість тощо), що значно утруднює розуміння і однозначне трактування даної категорії.

Результати аналізу сутності тіньової зайнятості, здійсненого нами вище, дають підстави стверджувати, що тінізація зайнятості є дуже складним, багатогранним економічним і соціальним явищем, однак феномен тіньової зайнятості має не лише економічний і соціальний аспект, а визначається також і політичним, правовим, демографічним та іншими вимірами, поєднання впливу яких призводить до цілої низки негативних (а у деяких випадках і позитивних) наслідків впливу тіньової зайнятості на безліч сфер суспільного життя (рис. 1.2).

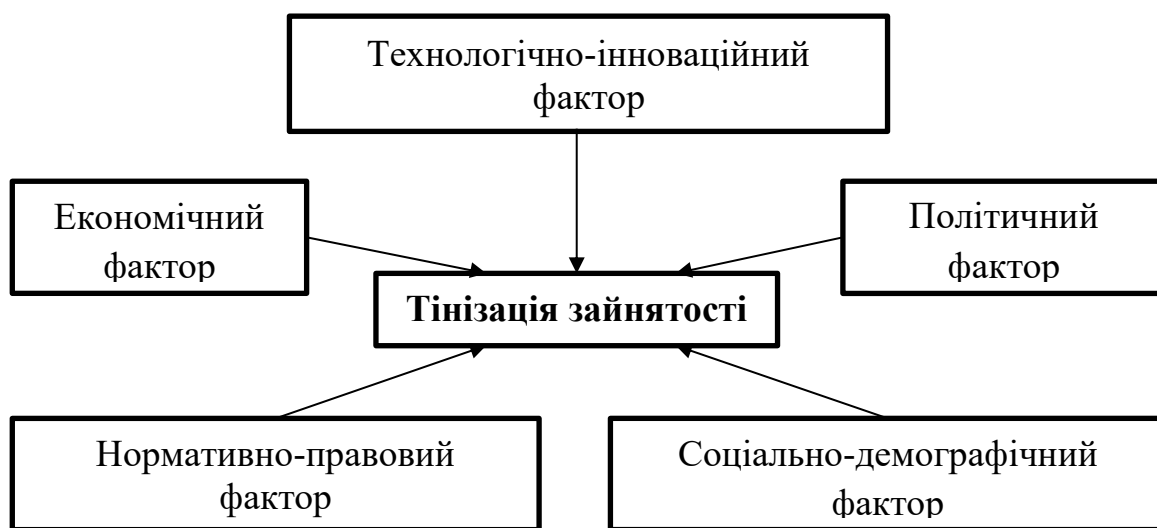

Рис. 1.2. Класифікація факторів тінізації зайнятості

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Дубич К.В.; Ринок праці України]

На нашу думку, окремої уваги для розуміння сутності тіньової зайнятості і повноти дослідження процесу детінізації слід приділити детальному аналізу її форм прояву та складових. Згідно з поглядами сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених, тих, хто працює у тіньовій (неформальній)

економіці, можна умовно розділити на дві категорії [Stuart E.; Chen M.A.; Women and men; Ангелко І.В.; Потапова Л.В.]:

1. Самозаняті на неформальних підприємствах (наприклад, працівники малих незареєстрованих підприємств, включаючи роботодавців, індивідуальних підприємців і неоплачуваних сімейних працівників);

2. Працівники, що отримують заробітну плату, будучи зайнятими на неформальних роботах або неформально найняті працівники (наприклад, працівники, які працюють на офіційних або неформальних підприємствах, домогосподарствах та не мають доступу до гарантованих офіційних контрактів, встановлених законом прав та привілеїв для працівників, соціального захисту або представництва працівників; це неформальні найняті працівники, такі як тимчасові, надомні працівники, інші незареєстровані або незадекларовані працівники, а також працівники, зайняті неповний робочий день).

На відміну від традиційного підходу, вчені-прихильники якого бачать чітку дихотомію між офіційною (формальною) та тіньовою (неформальною) зайнятістю, ми дотримуємося думки, що у розумінні тіньової зайнятості існує ряд проміжних станів, оскільки офіційна та тіньова робота часто перетинаються, що стирає різницю між формальною та неформальною зайнятістю. Наприклад, у разі отримання «заробітної плати в конверті» офіційні наймані працівники, які працюють на офіційних роботодавців, іноді можуть отримувати від цих роботодавців дві різні зарплати: офіційно об'явлену заробітну плату та додаткову неофіційну незадекларовану («в конвертах») заробітну плату. Однак, оскільки така схема призводить до попередньої недоплати податків, вона виходить за рамки правил і нормативних актів, а тому є незаконною, а отже тіньовою. Іншими прикладами доходів зайнятих осіб є різні форми самозайнятості, мотивовані отриманням прибутку, починаючи від офіційно працюючих не за наймом, які здійснюють різні частини своєї роботи «наявними» або «нечесними» методами (наприклад торгівля, яка підлягає особливому декларуванню в податкових органах). Сюди

також можемо віднести незадекларовані «оплачувані послуги», які часто надаються громадянам, що живуть за межами домогосподарств (друзі, сусіди і знайомі), які у соціальних або комерційних цілях також демонструють масштаби тіньової (неформальної) економіки.

Таким чином сама тіньова зайнятість має декілька проявів, серед яких найбільш виразно можемо виділити нелегальну зайнятість, неформальну зайнятість, неспостережувану та незадекларовану зайнятість (як види неформальної зайнятості). Максимально негативним проявом тіньової зайнятості є нелегальна зайнятість. Це діяльність з метою отримання прибутку, що має кримінальний характер. До сектору неформальної зайнятості відносяться дрібні незареєстровані виробництва або інші підприємства та організації, де робітники працюють на умовах самозайнятості або зайнятості у сімейному бізнесі. Одним з видів неформальної зайнятості є зайнятість неспостережувана. Як правило, таку назву має неформальна зайнятість у розвинених країнах, де з огляду на уникнення від оподаткування та сплати внесків до фондів соціального страхування, такий вид діяльності розглядається як шахрайство, що посягає на існуючий соціальний і правовий лад. Окремим видом неспостережуваної зайнятості є надання послуг без ліцензії (медичних, юридичних, освітніх). Особливим видом неформальної зайнятості є зайнятість незадекларована – будь-який вид прибуткової економічної діяльності, що є законним за своєю природою, але так чи інакше приховується від державної влади, зважаючи на особливості звітності в різних країнах [Коломієць О.О.; Краус Н.М.; Костриця В.І.; Мельниченко О. А.].

Слід зазначити, що за сучасних умов викладена вище неоднорідна класифікація тіньової зайнятості також може включати осіб, які відповідають всім встановленим законом податковим та іншим нормам, але класифікуються як незалежні підрядники, що надають послуги фізичним або юридичним особам і охоплюють різні легальні та законні робочі місця і сектори, такі як:

- особи, що виконують завдання з використанням платформ, які відіграють активну роль в полегшенні роботи та отримують частину

оплати і зборів постачальників за її використання (наприклад, водії таксі Uber);

- особи, які надають послуги і є або фрилансерами, або можуть створити бізнес з однієї людини, щоб пропонувати свої послуги.

Ці приклади демонструють необхідність застосування методу декомпозиції для систематизації причин та наслідків тіньової зайнятості як на рівні підприємства, так і на державному рівні, особливо з огляду на сучасні тенденції, що характеризуються появою «нестандартної» роботи і працівників, «альтернативними формами зайнятості», глобалізацією та виникненням поняття «гігантської економіки» (рис. 1.3).

Таким чином через відсутність належної системи контролю, слабкість санкцій, дерегуляцію розвитку бізнесу посилились тенденції хаотичних трудових відносин. За таких умов на одному підприємстві починають працювати особи з різним правовим статусом (оформлені та неоформлені, самозайняті та наймані працівники). Це підриває відносини солідарності між державою та суспільством. Держава відповідно до неоліберальних принципів впроваджує гнучкі форми зайнятості, однак законодавство про працю не зазнає радикальних змін, це сприяє тому, що роботодавці все частіше використовують його недоліки, а у відповідь на підвищення мінімальної заробітної плати та посилення санкцій виникає попит на використання цивільних договорів та інших видів тіньової і неформальної зайнятості.

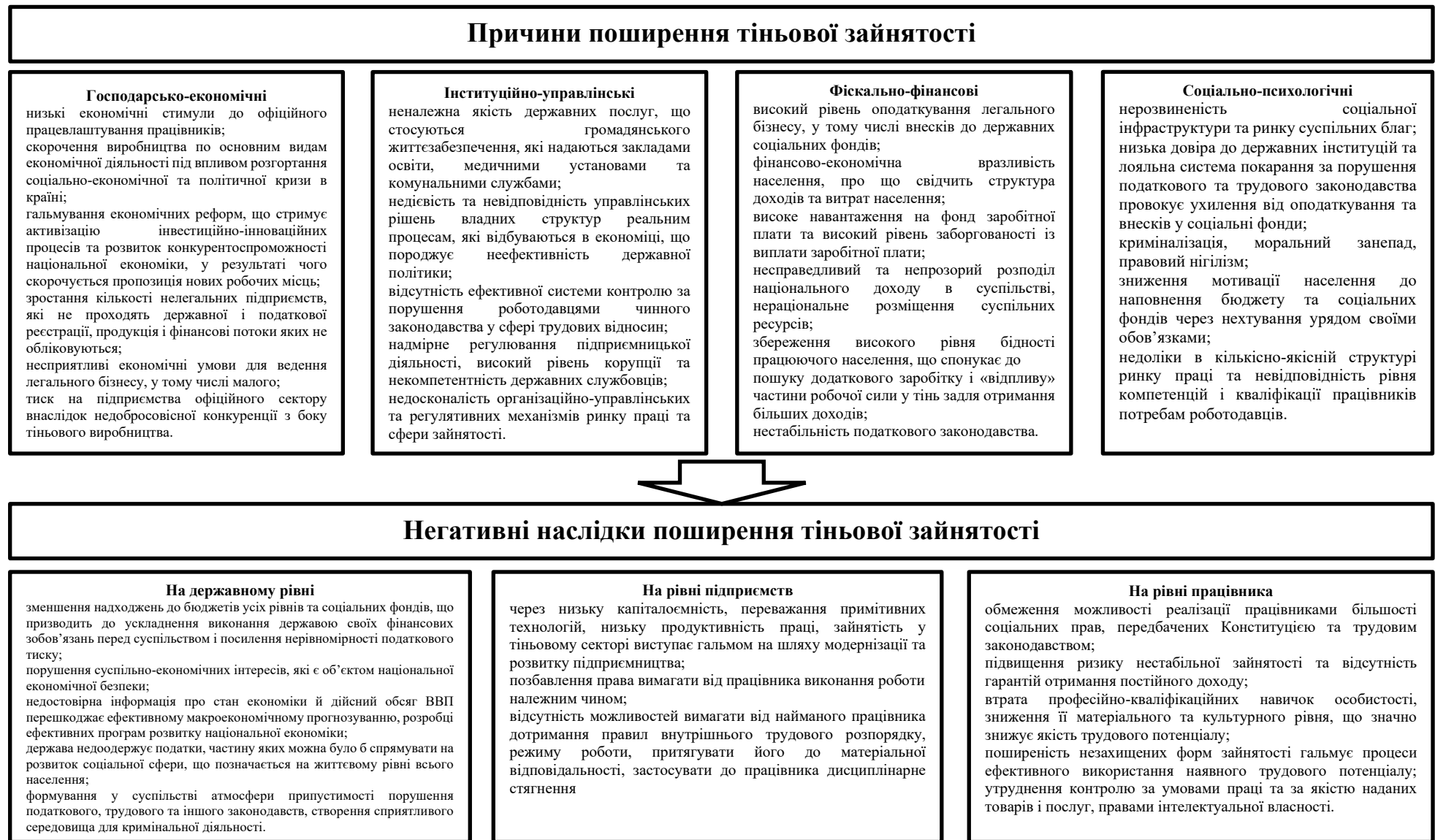

Рис. 1.3. Декомпозиція причинно-наслідкових зв'язків поширення тіньової зайнятості в Україні

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Шаульська; Ангелко; Яценко; Тютюнникова; Кіржецьк]

Пандемія COVID-19 спричинила ще більш радикальні зміни. Так, підприємці заради виживання в складних умовах масово перейшли на гнучкі форми зайнятості працівників. Частка працівників, зайнятих в Україні за гнучкими формами, зростає у 2020 році вдвічі й сягнула майже 40 %. Для підприємців такі форми зайнятості виявилися дуже зручними, тому навіть після згасання епідемії більшість компаній продовжила практикувати дані види зайнятості. Проте, працівники за таких умов опинилися у ситуації негарантованості зайнятості і доходу, не кажучи вже про соціальне страхування та інші види допомоги, що мають гарантуватися підприємством та державою [Грішнова О.А., с. 74].

Слід зауважити, що відомі із міжнародного досвіду заходи примусової протидії цим явищам у законодавстві відсутні. При цьому Ернандо де Сото у своїй праці «Загадка капіталу» дуже влучно зазначає, що більшість людей переходить до нелегального сектору через те, що чинні державні закони, зокрема і у фіскальній сфері, не відповідають їх потребам та прагненням. В той же час закони, які ефективно працюють та виконуються суспільством у високорозвинених країнах, можуть не спрацювати у інших країнах, у тому числі і в Україні, провокуючи зростання обсягів тіньової економіки та зайнятості [Сото де Э.]. Таким чином єдиним напрямом подолання вищезазначених проблем є детінізація зайнятості, яка може викликати стрімке поширення легальних форм нестандартної зайнятості у комплексі з рішучою налаштованістю державного управління на продовження неоліберального курсу.

З огляду на представлені нами визначення детінізації економіки, тіньової зайнятості та відображене авторське бачення особливостей її сутності та структури, декомпозиції причинно-наслідкових зв'язків поширення, сформуємо відповідні погляди на економічну категорію «детінізація зайнятості» за сучасних умов.

Дослідження показують, що останнім часом з'являється все більше робіт, присвячених становленню теорії детінізації економіки, що стимулює розвиток теоретичних засад вивчення проблем та феномену детінізації зайнятості. Вчені

справедливо зазначають, що досі спроби визначити поняття та складові елементи детінізації зайнятості є досить поверхневими, вузькопрофільними та позбавленими системних підходів. В Україні для подолання тіньової зайнятості, не існує спеціальних інструментів та науковообґрунтованих теорій, а окремі заходи та напрями детінізації зайнятості розробляються в контексті висунутої спеціальної теорії детінізації економіки як комплексної системи знань про праксеологічні засади інтерпретації організаційно-правових, економічних, кримінологічних та інших методів пізнання, моніторингу та протидії феномену «тіньова економіка» загалом [Мельниченко О.А.]. Теорії ж, об'єктом яких являються безпосередньо тіньова зайнятість часто нічим теоретично не підкріплені, за ними не проглядається поки що здійснення реальних, потенційно продуктивних розробок. Формування нової теорії детінізації зайнятості сьогодні можлива лише за рахунок інтеграції існуючих результатів наук, які належать до цієї проблеми та на основі створення нової системи, нової базисної основи теоретико-методологічних принципів дослідження, нового організаційно-економічного механізму детінізації зайнятості та нового методу, врахування впливу інформаційно-цифрового підходу, який за сучасних умов є основою трансформацій та структуроутворюючим елементом нового розуміння тіньової зайнятості і, відповідно, детінізації зайнятості. На етапі відсутності теоретико-методологічних передумов створення нової теорії детінізації зайнятості, в межах нашого дослідження, зосередимося на розробці структурно-логічних зв'язків та формулюванні наукового визначення поняття «детінізація зайнятості» як основи отримання нового знання і створення комплексної системи протидії розвитку тіньової зайнятості.

Важливою особливістю даного терміну є українське походження слова «детінізація», тому для концептуалізації його сутності та змісту перш за все необхідно прослідкувати його етимологію. Слово «детінізація» є похідним від слова «тінізація» з додаванням словотворчого префікса «де-», який визначається як:

- віддалення, виділення, скасування, припинення, усунення чого-небудь;

– рух донизу, зниження [Орфографічний словник].

Термін «тінізація» є похідним від поширеної економічної категорії «тіньова економіка». У словнику української мови вказується, що тінізація – це поширення практики приховування прибутків від державних органів [Орфографічний словник].

В. М. Попович у своїх роботах зазначає, що тінізація відносин – це переведення взаємовідносин учасників процесів цивільного обороту поза межі офіційних, враховуваних державою фактів руху, речей, прав, дій. Криміногенна тінізація відносин – переведення взаємовідносин учасників процесу цивільного обороту речей, прав, дій у сферу деструктивно-руйнівних, антисоціальних, криміногенних за своїм характером відносин, які негативно впливають на економічну безпеку держави, руйнують її економічну основу [Попович В. М.].

Отже можна зробити висновок, що поняття «тінізації» слід ототожнювати зі словом «приховування», до прикладу, тінізація діяльності являється за своєю суттю приховуванням діяльності. Враховуючи значення префікса «де-», під детінізацією розуміється скасування або зниження рівня приховування.

Не дивлячись на збільшення кількості досліджень, спрямованих на вивчення тіньової зайнятості та українське походження терміну «детінізація зайнятості», жодного його наукового тлумачення у економічній літературі досі не було сформовано. Складність розуміння сутності детінізації у сфері зайнятості полягає ще й у тому, що даний термін лежить у площині перетину економічних, юридичних, управлінських та інших наук, а дієвість теоретико-методологічного апарату визначається раціоналізацією та підвищенням ефективності структурнологічних зв'язків між ними.

Натомість поняття детінізації економіки розглядається з таких ракурсів: як зниження рівня тіньової економічної діяльності завдяки відповідній державній політиці; як комплекс дій, спрямованих на усунення причин виникнення тіньового сектору національної економіки та формування сприятливого економічного середовища [Кубатко В. В., с. 129].

Виходячи з даних підходів, поняття детінізації деякими дослідниками ототожнюється зі створенням державою таких умов функціонування інституційного середовища, за яких права власності були б гарантовані, а існування тіньової економіки – неефективним. Цей процес повинен поєднувати в собі комплекс адміністративних заходів стосовно тіньового сектору економіки та стимулюючих дій в офіційній економіці щодо виведення неформальної некримінальної економічної діяльності в легальне русло. Процес детінізації повинен передбачати усунення основних причин формування тіньового сектору національної економіки та формування прозорих взаємовідносин між усіма учасниками фінансово-господарської системи [Пірникоза П. В.].

З огляду на розуміння поняття детінізація (розкритого вченими на рівні детінізації економіки), вважаємо, що трактувати категорію «детінізація зайнятості» за аналогією як систему дій держави чи її владних інституцій з сутнісної точки зору є неправильним, оскільки сама держава не може детінізувати ні зайнятість, ні економіку, а може лише сприяти її детінізації. Тіньова зайнятість як складова тіньової економіки здатна до саморегулювання залежно від наявного ринкового та інституційного середовища. У випадках, якщо таке середовище є сприятливим для офіційного працевлаштування, обсяги тіньової зайнятості знижуються, тобто відбувається процес детінізації зайнятості.

Тому, на нашу думку, слід розділяти поняття «детінізація зайнятості», що передбачає процес зниження рівня тіньової зайнятості, та поняття «політика детінізації зайнятості» – державна політика, що спрямована на зменшення рівня тіньової зайнятості. Така політика має бути зосереджена на ліквідації чинників, які спричиняють або сприяють існуванню тіньової зайнятості, створенні сприятливого інституційного середовища, у якому тіньова зайнятість була б занадто ризиковою, неефективною та непривабливою. З огляду на це детінізація зайнятості є першопріоритетним та принципово важливим напрямом сучасної політики України.

Водночас багатоаспектність та розгалуженість проявів тінізації на ринку праці засвідчує безперспективність лише періодичних фіскальних та репресивних методів протидії тінізації у вигляді зниження податкового навантаження та посилення контрольно-каральних функцій держави. За роки незалежності України тіньовий сектор став практично самостійним сегментом вітчизняного ринку праці, який значно впливає на стан зайнятості населення та соціально-економічне становище в цілому. Тому у країнах з досить високим рівнем тіньової зайнятості, до яких належить і Україна, одномоментне запровадження навіть найбільш ідеальних формальних інститутів не зможе у короткий термін змінити ситуацію, оскільки основні суб'єкти ринку праці уже пристосувалися до іншого середовища, у відповідності з яким вони формують свої дії і поведінку. Для прикладу, якщо більшість суб'єктів ринку праці знайшли способи працювати без реєстрації або повністю чи частково ухилитися від сплати податків і залишатися у тіньовому секторі, то логічною стратегією для формально (легально) функціонуючих суб'єктів ринку праці стає «діяти як усі», тобто іншими словами також шукати способи уникнення цих витрат. Зниження податкового навантаження за таких умов принципово не змінить ставлення до їх сплати до того моменту, поки витрати «на ухилення» не зростуть до такого рівня, коли ухилитися стане дуже ризиковано або не вигідно, у результаті реалізації лише таких заходів учасники ринку праці почнуть змінювати свою поведінку. Однак необхідний час, щоб нові стандарти взаємодії на ринку праці змогли сформуватися, закріпитися, поширитися і стати сприятливими для всіх його учасників.

Виходячи з цього, «місія» детінізації зайнятості полягає в істотному зниженні рівня трудових відносин, що формуються за межами правового поля, та є одним із ключових факторів, який здатний забезпечити реалізацію організаційно-економічного механізму регулювання зайнятості з урахуванням національних особливостей цього явища з урахуванням рушійних факторів, що сприяють поширенню тіньової зайнятості у країні.

При цьому неможливо зруйнувати тіньову зайнятість як прояв тіньової економіки лише «зверху-вниз». Потрібно також шукати важелі впливу на свідомість населення, яке бере участь у формуванні тіньових відносин. Підприємці, які приховують свої доходи від держави, не в змозі зробити це самотійно. Вони обов'язково втягують до тіньових відносин своїх працівників, які у результаті отримують більшу заробітну плату, не сплачуючи за це податки та нічого не втрачаючи. Виходячи з даної ситуації в основі детінізації зайнятості лежить розрив цього зв'язку, оскільки тіньова зайнятість знищує легальну працю та руйнує морально-етичні принципи трудової діяльності людини. Обсяг тіньової зайнятості визначається сьогодні через кількість працюючих у тіньовому секторі економіки, а також через обсяг коштів, які в цьому секторі обертаються, ігноруючи рівень утисків, обмежень прав і принижень гідності тих працівників, які створюють ці кошти. Відповідно до цього, сутність детінізації зайнятості також має полягати у зміщенні акцентів соціальної політики на максимальне розширення офіційної зайнятості та забезпечення гідної винагороди за працю.

Також у вітчизняній економічній літературі зустрічаються випадки, коли науковцями термін «детінізація» ототожнюється з категорією «легалізація», що походить від латинського «*legalis*» і означає «законний». На нашу думку ототожнювати ці категорії не можна, оскільки вони несуть у собі різний зміст та лежать у різних площинах. Для прикладу, легалізація праці неповнолітніх може призвести до певного рівня детінізації зайнятості. Однак у цьому прикладі легалізація виступає конкретним заходом з боку держави, а детінізація – процесом переходу зайнятості з тіньового сектору в офіційний. У даному контексті використання системно-методологічних можливостей економічної науки дозволяє на початкових стадіях процесу комплексного дослідження найбільш глибоко, всебічно розкрити причинно-наслідкові зв'язки функціонування феноменів детінізації та легалізації зайнятості і подати їх як забезпечення вихідного методологічного інструментарію інших часткових наук, у тому числі у складі юридичних, наприклад, економічної кримінології.

Відсутність розуміння цього та ототожнення даних понять призводить до хибних логіко-методологічних висновків.

На основі авторського бачення концептуалізації сутності і процесу детінізації зайнятості за сучасних умов пропонуємо наступне її визначення: «детінізація зайнятості – це процес зменшення обсягів тіньової зайнятості шляхом впровадження системи інтегральних заходів соціально-економічного, організаційно-управлінського, нормативно-правового, інноваційно-технологічного та психологічного характеру, які спрямовані на формування стійкої протидії розвитку передумов, причин, чинників та джерел відтворення тіньового сектору на будь-якому з етапів зайнятості населення». Зазначений комплекс необхідних заходів та засобів має бути реалізований у поточному часовому періоді для зміни поведінки суб'єктів ринку праці, вибудовування інституційно-правових умов легалізації зайнятості населення, формування механізмів та інструментів контролю, стимулів і покарання. Але при цьому забезпечити необхідні тенденції детінізації у сфері зайнятості та створення відповідних умов у вигляді компенсаторів і запобіжників щодо неповернення ситуації до попереднього стану або ж переходу до нераціонального (небажаного) розвитку.

Посилення мотивації до легальної продуктивної зайнятості та детінізація відносин на ринку праці має стати одним із основних напрямів та шляхів здійснення державної політики. Реалізація процесу детінізації зайнятості на економічному рівні передбачає побудову організаційно-економічного механізму, метою якого є створення сприятливого бізнес-клімату для ведення прозорої економічної діяльності, формування додаткових робочих місць, інтеграції зусиль державної влади та інститутів ринку праці щодо розвитку нестандартної зайнятості та подолання безробіття тощо. Концептуалізація механізму детінізації зайнятості дозволить більш глибоко сформулювати майбутні вектори розвитку зайнятості в країні, адже можливим стане досягнення позитивного ефекту для поповнення бюджету, формування стабільного розвитку

національної економіки і зміцнення позицій соціально-економічної безпеки держави.

Важливого значення процес детінізації зайнятості набуває також і на соціально-психологічному рівні. У даному контексті передбачається створення і надання повноважень певним суб'єктам інфраструктури легалізації ринку праці, яким необхідний деякий часовий лаг для результативного функціонування. Наприклад, це може бути реалізація суспільно-психологічних заходів, що спрямовані на вироблення ментальної реакції щодо несприйняття корупції, приховування доходів і витрат, незаконної трудової поведінки.

Проаналізуємо сукупність пріоритетів державної політики детінізації зайнятості різних країн, сформованих відповідно до основних характеристик наданого нами визначення сутності детінізації зайнятості та системи соціально-економічної безпеки держави (табл. 1.1).

Узагальнення прямих та непрямих заходів, спрямованих на детінізацію зайнятості у різних країнах дає змогу розділити їх на дві основні групи: підтримка розвитку та компенсація втрат. Заходи обох груп є стимулюючими, орієнтованими на створення додаткових переваг легальної зайнятості порівняно з тіньовою та зорієнтовані на формування такого інституційного середовища, за якого суб'єкти ринку праці сприйматимуть робочі відносини як «взаємодію за чесними правилами», що передбачає сприятливе середовище для легальної праці та невідворотність покарання за протиправну діяльність.

Досвід країн, які вже сьогодні накопичили відповідні дієві механізми боротьби з тіньовою зайнятістю та «розумна» імплементація їх позитивних практик, дозволить прискорити детінізацію зайнятості в Україні, адже цей процес можливий лише за умов продуманого, комплексного та системного підходу з використанням ефективних методів, механізмів, інструментів та засобів державного регулювання. Міжнародна практика і накопичений за останні роки вітчизняний досвід переконують у тому, що бездіяльність та небажання впроваджувати тривалі системні заходи, спрямовані на скорочення рівня

тінізації зайнятості, призводять до погіршення ситуації незалежно від рівня соціально-економічного розвитку країни.

Таблиця 1.1

Виокремлення основних заходів детінізації зайнятості у різних країнах світу

№ п/п	Назва заходу	Країни, у яких застосовуються вказані заходи
1	Зниження податкового навантаження на бізнес	США, Великобританія, Сінгапур, Швейцарія, Канада, Бельгія, Франція, Нідерланди, Іспанія, Південна Корея, Китай, Словаччина, Естонія, Литва, Кіпр, Грузія, Казахстан, Нова Зеландія
2	Стимулювання дотримання трудового законодавства	Великобританія, США, Сінгапур, Швеція, Данія, Фінляндія, Німеччина, Італія, Франція, Нідерланди, Іспанія, Бельгія, Австрія, Чехія, Японія, Китай
3	Заохочення реєстрації працівників, гнучкість в наймі та оплаті праці працівників	Великобританія, США, Сінгапур, Швеція, Данія, Фінляндія, Німеччина, Нідерланди, Італія, Франція, Іспанія, Бельгія, Словаччина, Китай, Естонія, Литва, Чехія, Польща, Угорщина
4	Посилення покарання за неформальну зайнятість	США, Сінгапур, Данія, Німеччина, Бельгія, Австрія, Словаччина, Іспанія, Китай
5	Формування спеціальних вимог до ведення бізнесу, підвищення кількості перевірок	Великобританія, США, Сінгапур, Швеція, Данія, Фінляндія, Німеччина, Італія, Франція, Нідерланди, Бельгія, Іспанія, Австрія, Литва, Китай, Казахстан
6	Створення спеціального антикорупційного органу та відповідного законодавства	США, Великобританія, Сінгапур, Норвегія, Канада, Нідерланди, Німеччина, Бельгія, Франція, Іспанія, Угорщина, Південна Корея, Литва, Японія, Китай
7	Податкова амністія	США, Італія, Франція, Німеччина, Бельгія, Австрія, Іспанія, Грузія, Казахстан
8	Посилення інформування населення про детінізаційні заходи	Великобританія, США, Сінгапур, Швеція, Данія, Італія, Франція, Бельгія, Литва, Естонія, Китай

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Бірюков І.В.]

Отже, на сучасному етапі становлення теоретико-методологічної проблематики тіньової зайнятості, що характеризується певним рівнем незрілості та незавершеності, можемо зробити висновок про те, що слід зосередитись на значному поглибленні розвитку окремих напрямів вивчення феномену детінізації зайнятості. При цьому особлива увага має бути сконцентрована на дослідженні причинно-детермінаційного комплексу заходів

щодо подолання проявів тіньової економіки та тіньової зайнятості, ролі держави як найбільш значущого суб'єкта детінізації і управління тіньовою зайнятістю, а також регулюванні діяльності інших суб'єктів тіньового ринку праці за допомогою дієвих системоутворюючих економічних засобів та механізмів.

1.2. Сутність, складові, чинники, критерії соціальної безпеки

Концепт «соціальна безпека» є широким, складним, неоднозначним і полісистемним явищем, тому його вживання потребує роз'яснення та уточнення. Оскільки у нормативних актах не дається визначення соціальної безпеки, то різноманітні тлумачення змісту соціальної безпеки формують деяку невизначеність її основної суті, як результат, наразі не зрозуміло, чи є соціальна безпека самостійним видом національної безпеки, чи складовою економічної безпеки, чи розчиняється у різних видах національної безпеки. При цьому у вітчизняному науковому дискурсі спільної думки щодо розуміння поняття соціальної безпеки, чіткої визначеності критеріїв розмежування її складових, критеріїв розкриття їх змісту та співвідношення між собою також немає. За таких обставин, на нашу думку, визначення сутності будь-якого явища можливе лише шляхом упорядкування наявних підходів до визначення поняття, термінологічної чіткості, однозначності дефініції.

Вперше термін «соціальна безпека» задекларовано у 1995 році у Всесвітній Соціальній Декларації, що ратифікована у Австрії на Всесвітній конференції з соціального розвитку [Весельська Л.А., с. 6]. У ній сформульовано основні принципи соціальних аспектів сталого розвитку, які торкаються проблеми забезпечення соціальної безпеки в світі. Концептуальну основу сучасного розуміння сутності соціальної безпеки у нормативно-правовій базі України започатковано у 1990 році Декларацією про державний суверенітет України, де дане поняття визначалося як стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих соціальних інтересів як особи, так і суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз, а також у ст. 13 Конституції України,

де зазначено про забезпечення державою соціальної спрямованості економіки [Нормативно-правова, с. 15]. У «Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України» 2007 року (який втратив чинність у 2013 році) соціальна безпека визначалася, як стан розвитку держави, при якому держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз [Про затвердження методики]. У «Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» 2013 року соціальна безпека вже визначається як стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни [Про затвердження Методичних]. Наразі це єдине визначення даного терміну у вітчизняних офіційних документах, оскільки надалі ні в Законі України «Про основи національної безпеки України» 2018 року, ні в Стратегії національної безпеки України 2021 року поняття «соціальна безпека» більше не було нормативно визначено. Отже, у колі пріоритетних національних інтересів, що регулюються законом, незважаючи на гостроту соціальних проблем, соціальні інтереси викладені недостатньо систематизовано, вони не ув'язані з економічними та політичними інтересами і трактування поняття «соціальна безпека» на законодавчому рівні наразі відсутнє.

У науковій економічній літературі термін «соціальна безпека» почав формуватися з кінця 90-х років ХХ століття. Уже тоді це поняття містило у собі цілий комплекс факторів, що формують головні компоненти існування людини (біологічні, фізичні, психологічні, матеріальні тощо), визначаючи тим самим поняття якості життя. Однак, не зважаючи на існування значної кількості наукових досліджень, однозначного визначення поняття «соціальна безпека» також не сформульовано. Одні вчені вважають, що досить широке тлумачення терміну «соціальна безпека» відображає у комплексі всі види безпеки, прирівнюючи його до категорії «національна безпека», інші вчені, навпаки, дотримуються думки, що виокремити вузьке значення соціальної безпеки неможливо, оскільки соціальні процеси невіддільні від економічних, політичних,

моральних тощо. Тому переважаюча більшість науковців обґрунтовує соціальну безпеку як важливу складову національної безпеки.

Для виокремлення складових та критеріїв сучасного поняття «соціальна безпека» проаналізуємо його сутність через призму існуючих концептуальних підходів, запропонованих у сучасній економічній літературі.

Так, на нашу думку, найбільшій увазі заслуговує класифікація визначень системи соціальної безпеки, що розроблена О. І. Іляш, згідно з якою виділяється чотири напрями досліджень: вертикальний, горизонтальний, зовнішньоекономічний та моністичний [Іляш О.І. Системна, с. 24].

Відповідно до зазначеної класифікації:

- вертикальний підхід – це розгляд соціальної безпеки держави з позиції окремих елементів ієрархічної структури, що описує забезпечення формування та розвитку системи соціальної безпеки на мікроекономічному і регіональному рівнях (соціальна безпека держави детермінована соціальною безпекою регіонів і окремих територій);
- горизонтальний підхід – наголошується на функціональній структурі соціальної безпеки: трудового потенціалу, соціальної сфери, ринку праці і зайнятості населення, міграційній безпеці;
- зовнішньоекономічний підхід – визначає захищеність життєво важливих інтересів соціальних суб'єктів на макро- та мікрорівнях, збереження і розвиток людського потенціалу, підтримку ефективного стимулювання діяльності людей, систем їхньої соціалізації та життєзабезпечення, невмирущих цінностей, моральності тощо;
- моністичний підхід – характеризує найважливіші пріоритети забезпечення соціальної безпеки, що пов'язані з вирішенням проблеми розповсюдження тіньової економіки, корупції, «інституційних пасток» [Підлипна Р. П., с. 99].

Г. М. Савранська розглядає сутність поняття соціальної безпеки з точки зору аксіологічного, натуралістичного, системнодіяльнісного, організаційного та інституціонального підходів. Зокрема, у визначенні безпеки з позиції

аксіологічного підходу смисловий акцент робиться на самоцінності соціальних процесів, існуванні автономних, екзистенціальних соціальних цілей. Згідно з натуралістичним підходом у визначенні безпеки акцентується увага на стані захищеності соціальних інтересів особи, суспільства, держави від впливу загроз. Відповідно до системнодіяльнісного підходу у визначенні безпеки акцентується увага на збереженні стабільності та нормального функціонування системи (країни, держави, суспільства як соціальної системи) в умовах деструктивного впливу на соціальну сферу. За організаційним підходом система безпеки розглядається передусім як організаційна система, тобто система яка створена людьми для досягнення певних цілей. У межах інституціонального підходу безпека розглядається як результат функціонування соціального інституту соціального партнерства [Савранська Г. М., с. 66].

Згідно з поглядами Н. В. Коленда, А. М. Колосок, А. О. Черчик та Л. М. Черчик розуміння сутності соціальної безпеки можливе через призму філософського, функціонального, змістовного, процесуального та організаційного підходів. Так, учені зазначають, що одними із перших кризь призму філософського підходу соціальну безпеку розглядали ще Демокрит, Геракліт і Арістотель, розуміючи її як можливість пристосування людини до умов проживання на засадах самозбереження, майнового розшарування громадян, що є необхідною умовою безпечного існування окремої людини, її проживання в суспільстві, при цьому гарантом безпеки суспільства і його громадян вважалася держава. Виділення функціонального підходу пов'язане з появою та розвитком мотиваційних теорій, де розглядаються потреби безпеки (А. Маслоу, Ф. Герцберг, К. Альдерфер, Д. Мак-Клелланд), зокрема вплив потреби безпеки на трудову та інші сфери діяльності людини. Відповідно, під потребами безпеки прибічники даних теорій розуміли, в першу чергу, соціальну безпеку особи, а відповідальність за її забезпечення, на їх думку, мала покладатися на керівні органи підприємства чи держави. Сутність змістовного підходу полягає в тому, що науковцями при трактуванні поняття «соціальна безпека» більше уваги приділяється її складовим, тобто змістовому наповненню,

тоді як в межах процесуального підходу при визначенні сутності поняття «соціальна безпека» науковці акцентують увагу на процесах, що зумовлюють зміну рівня соціальної безпеки. Основними процесами при цьому розглядалися поява загроз, викликів та ризиків соціальної безпеці. Згідно ж організаційного підходу науковці більше уваги приділяють проблемам забезпечення соціальної безпеки як процесу взаємодії суб'єктів та об'єктів управління, а також їх інфраструктурних елементів [Коленда Н. В. Соціальне підприємництво, с. 9].

Більшість вчених, зокрема, О. О. Беляєв, М. І. Диба, В. І. Кириленко, Л. П. Бортнікова, Л. А. Весельська, виділяють два концептуальні підходи до розуміння сутності соціальної безпеки: державний, що полягає у її визначенні як сукупності певних управлінських дій, спрямованих на захист соціальних інтересів, та суспільний, що визначає соціальну безпеку як певний стан, при якому забезпечується захист соціальних інтересів як окремої особи, так і суспільства в цілому [Соц. ек.; Весельська Л. А.].

Дещо розширено розглядає вищезазначені підходи С. В. Линдюк, так, порівнявши концепції традиційної, суспільної, національної безпеки та людської безпеки, які він виокремлює у своїй роботі, можна виявити принципові відмінності. Він стверджує, що масштаб і характер загроз у концепції людської безпеки, на відміну від традиційної безпеки, включає в себе не тільки загрозу фізичному існуванню держави, а й загрози іншим, відносно новим видам безпеки: економічній, екологічній, соціокультурній тощо. Головним суб'єктом безпеки в її традиційному сприйнятті виступає держава, тоді як концепція людської безпеки передбачає ефективне залучення й інших факторів: неурядових організацій, міжнародних організацій, місцевих спільнот тощо [Линдюк С., с. 103] .

В.О. Онищенко, Т. М. Завора, О. В. Чепурний для розкриття поняття соціальна безпека використовують типологічну модель, яка включає три групи підходів: нормативно-правовий, доктринальний та енциклопедичний. Відповідно, нормативно-правова група визначень досліджуваного поняття передбачає виявлення напрямів щодо визначення поняття «соціальна безпека» у

нормативно-правових актах. Доктринальна – містить визначення поняття «соціальна безпека» наявне у науковій літературі, а енциклопедична – вивчає визначення поняття «соціальна безпека» в енциклопедичних джерелах, зокрема тих, що знаходяться на «перетині» з філософською, соціологічною, політологічною науками [Онищенко В.О., с.15].

Р. П. Підлипна вважає, що загалом підходи до розуміння суті соціальної безпеки можна згрупувати за двома основними напрямками: статичний (традиційний) та наслідковий. Згідно з традиційним напрямом соціальна безпека трактується як певний стан захищеності соціальних інтересів особи і суспільства у широкому та вузькому значеннях. За наслідковим підходом соціальна безпека розглядається не лише як певний стан рівноваги у суспільстві, а й як наслідок низки дій з боку держави, тобто комплексу заходів забезпечення соціальних інтересів та соціальних потреб громадян [Підлипна Р. П., с. 97].

На основі проаналізованих класифікацій концептуальних підходів, представлених у доробках сучасних вітчизняних вчених, на нашу думку можна виділити два напрями досліджень концепту «соціальна безпека»: перший напрям поєднує підходи, що сконцентровані на зовнішніх потенційних загрозах та важливості захисту соціальних систем, другий включає підходи, в основу яких покладено вивчення суб'єктивних конструкцій та захист соціальної ідентичності (рис. 1.4).

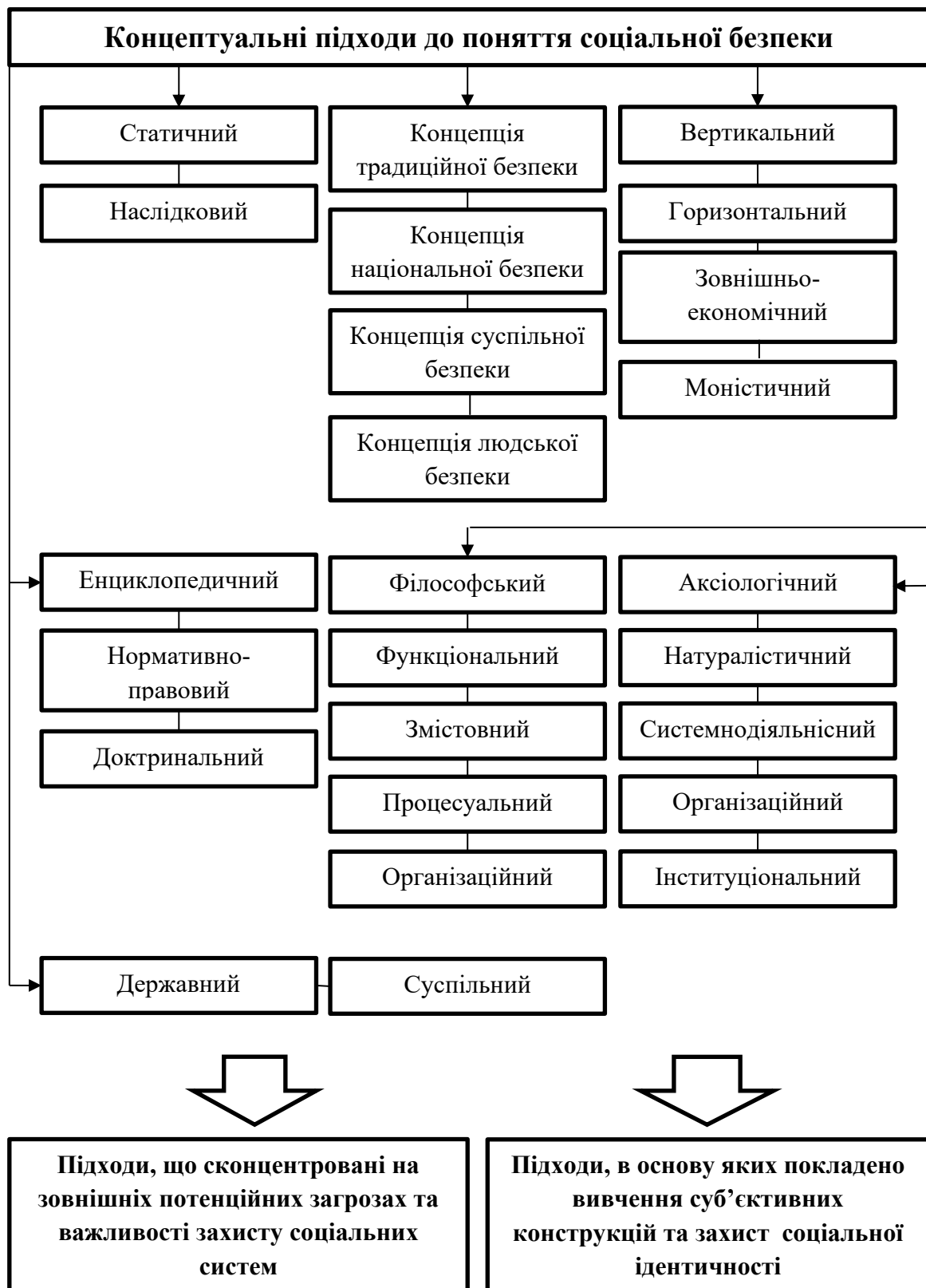

Рис. 1.4. Систематизація концептуальних підходів до поняття соціальної безпеки

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Линдюк С.; Савранська Г. М.; Гаращук О. В.; Теоретичні засади форм.; Коленда Н. В.]

Як бачимо з рисунку 1.4, різноманіття підходів та концепцій дає нам можливість визначити і дослідити різні аспекти сутності терміну «соціальна безпека», однак для виокремлення критеріїв даного поняття, розуміння його структури та формування авторського підходу необхідним є проведення більш глибокого його дослідження з застосуванням методики контент-аналізу, саме завдяки чому стане можливим визначити основні критерії соціальної безпеки за сучасних умов та дослідити її структуру.

Основою та першим етапом контент-аналізу є дослідження різних підходів до визначення сутності категорії «соціальна безпека» з точки зору сучасних вітчизняних та зарубіжних учених (Додаток Г).

Враховуючи множинність підходів до категорії соціальна безпека, пропонуємо проаналізувати деякі загальні риси та недоліки, виявлені нами у авторських трактуваннях даного поняття різними науковцями.

1. Значна кількість авторів підкреслює, що соціальна безпека є результируючим показником заходів соціального захисту, а тому значною мірою залежить від соціальної політики держави, що повинна гарантувати захищеність від загроз соціальним інтересам та нівелювати їх негативний вплив на життєво важливі інтереси працюючих як на мікро-, так і на макрорівні. На нашу думку, такий підхід є досить обмеженим, більш характерним для трактування в межах політико-правових наук, щодо розуміння з точки зору економічної науки, то більш правильним є дослідження стану соціальної безпеки у контексті розвиненості і зрілості процесів соціального та суспільного прогресу на всіх рівнях управління.

2. На нашу думку, взаємозв'язок понять «якість життя» та «соціальна безпека» за сучасних умов соціально-економічного розвитку є аксіомою, оскільки якість життя населення являється відображенням економічної та соціальної захищеності і є вагомим індикатором національної безпеки загалом. Тому, в основу формування змісту категорії «соціальна безпека» мають бути вбудовані механізми задоволення інтересів, що відображають фундаментальні

цінності і прагнення людини, використовуючи заходи, засоби і методи створення умов для забезпечення відповідного рівня якості життя населення.

3. Переважаюча більшість вчених у трактуванні досліджуваного поняття зазначає, що соціальна безпека визначається рівнем соціальної захищеності від загроз, а також відображає і характеризує результативність і ефективність соціального захисту. Однак деякі з них розглядають лише індивідуальний рівень забезпечення соціальної безпеки, не розширюючи межі трактування соціальної безпеки на рівень суспільства загалом.

4. Знову ж таки, переважна більшість вчених у своїх визначеннях значну увагу приділяє рівню захищеності соціальних інтересів населення, нівелюючи при цьому вплив соціальних складових.

5. Визначаючи сутність поняття «соціальна безпека» вчені акцентують увагу на процесах, таких як загрози, виклики та ризики соціальній безпеці, що безумовно впливають на зміну значної кількості соціально-економічних показників, які визначають рівень соціальної безпеки та умов життєдіяльності людини. Визначаючи поняття соціальної безпеки сукупністю показників життєдіяльності суспільства, на нашу думку, виходячи з принципів сталого розвитку, концепції гідної праці та визнання державою людини, її життя та здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки як найвищої соціальної цінності, від вживання понять «мінімальний рівень», «мінімально припустимий рівень», «граничний рівень» слід утриматись.

6. Недоліком майже всіх визначень соціальної безпеки у наукових працях є їх реальне змістовне наповнення, яке є недостатнім для практичної імплементації сучасної концепції соціальної безпеки і доведення її до втілення у державних стратегіях та нормативно-правових актах. Таким чином, практичне впровадження терміну «соціальна безпека» можливе лише за умови комплексного врахування всіх складових і елементів соціальної безпеки.

7. Соціальна безпека у вищепроаналізованих підходах проявляється як багатофакторний соціально-економічний процес, полісистемна категорія, що дотично з економікою вивчається багатьма науками, починаючи з абстрактних

філософських і закінчуючи конкретизованими правовими. На нашу думку, дуже важливим при розкритті даного поняття є «втриматися в рамках» економічної науки.

На основі виявлених загальних рис та недоліків трактування категорії «соціальна безпека» та з метою виокремлення основних критеріїв соціальної безпеки побудуємо матрицю контент-аналізу даного поняття (Додаток Д).

За результатами проведеного контент-аналізу та виокремлення критеріїв визначення сутності соціальної безпеки, кількість яких вказує на неоднозначність трактування даного поняття та підтверджує проблему різності його тлумачення у науковій спільноті, нами синтезовано підходи, які найбільш точно відображають сучасний стан соціального розвитку суспільства і запропоновано авторську дефініцію соціальної безпеки: це інтегроване поняття, що визначає стан розвитку суспільства, при якому забезпечується захист життєво важливих соціальних інтересів людини, гарантується висока якість життя і розвиток людського потенціалу та збереження цілісності соціальної системи шляхом взаємодії її структурних складових і реалізації комплексу заходів соціальноорієнтованої державної політики відповідно до прогресивних суспільних потреб в усіх сферах життєдіяльності та на всіх рівнях безпеки.

Відповідно до запропонованого нами визначення основне завдання соціальної безпеки полягає, перш за все, у формуванні умов, які забезпечують стабільний, прогресуючий розвиток соціальних відносин, збереження захищеності їх якісного стану, що гарантує прогресуючий розвиток людини, суспільства та держави.

Вивчення сутності поняття соціальної безпеки за допомогою контент-аналізу показало, що у вузькому значенні соціальна безпека пов'язана із забезпеченням захисту від загроз життєво важливих інтересів людини та суспільства, насамперед у соціальній сфері. Об'єктом соціальної безпеки у широкому значенні виступає вся життєдіяльність суспільства, а також відносини у ньому, у вузькому значенні – соціальна сфера суспільства. Виходячи із широти охоплення даного поняття, склалася ситуація структурування соціальної безпеки

у наукових дослідженнях як такої категорії, що характеризується полісистемністю (наявність систем вищого і нижчого рівнів). У даному контексті однією з пріоритетних складових підсистеми економічної безпеки, особливо в умовах військової агресії, є саме підсистема соціальної безпеки, що виступає підсистемою третього рівня національної безпеки і також має свої складові. Основними складовими і, водночас, підсистемними рівнями соціальної безпеки є: соціальна безпека людини (нанорівень); соціальна безпека суб'єкта господарювання (мікрорівень); соціальна безпека регіону (мезорівень); соціальна безпека держави (макрорівень); глобальна соціальна безпека (мегарівень) (рис. 1.5).

Зазначені складові (рівні) соціальної безпеки тісно взаємопов'язані між собою, як бачимо з рисунку 1.5, і також складаються з набору елементів, але при цьому мають певну автономність і складають цілісну систему соціальної складової економічної безпеки.

Система соціальної безпеки, як і більшість систем, є відкритою, оскільки на неї здійснюють вплив чинники зовнішнього та внутрішнього середовища. Однак часто у науковій літературі чинники (фактори) впливу на соціальну безпеку ототожнюються із загрозами, що, на нашу думку, є не правильним, оскільки загроза це сукупність умов і факторів, що створюють небезпеку, а чинники можуть нести в собі як позитивний, так і негативний вплив. Серед основних чинників, що впливають на соціальну безпеку, можна назвати політичні, правові, соціальні, економічні, ідеологічні. Однак, залежно від ракурсу дослідження, вчені виокремлюють ще адміністративні, духовні, культурні, національні, психологічні та інші чинники. При цьому класифікацію чинників соціальної безпеки здійснюють за різними критеріями.

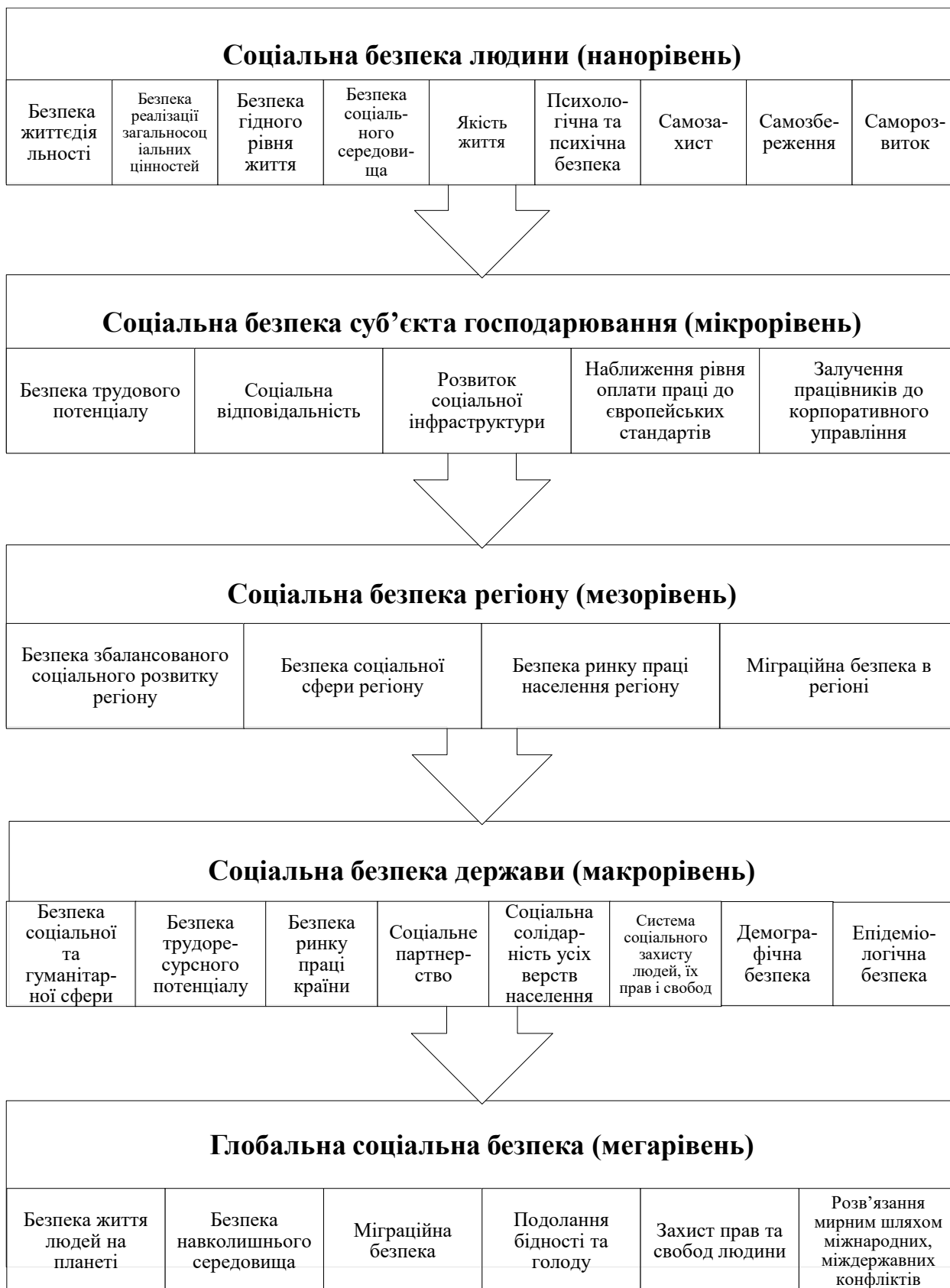

Рис. 1.5. Багаторівнева структура соціальної безпеки

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Варналій З. С. Соціальна; Ніколаєв Є.; Коленда Н. В.; Онищенко В.О.]

Найбільш розповсюдженими у економічній літературі є такі дві групи чинників: зовнішні і внутрішні. У групі зовнішніх виділяються чинники, які діють на соціальну безпеку ззовні: глобально-політичні (військові), глобально-екологічні, глобально-економічні. Внутрішні чинники соціальної безпеки, у свою чергу, поділяються на непрямі та прямі. До непрямих відносяться: національні, техніко-технологічні, економіко-політичні, адміністративно-правові, екологічні, духовні.

У групі прямих чинників виділяються власне соціальні процеси та явища, наприклад, рівні доходів, безробіття, народжуваності, організації та охорони праці, форми соціального партнерства тощо. На наш погляд, основними внутрішніми соціально-економічними чинниками, що впливають на соціальну безпеку населення, є: рівень життя населення, демографія, зайнятість, освіта і науковий потенціал, здоров'я.

Вплив кожного чинника проявляється через зміну соціально-економічних показників, що характеризують різні аспекти соціальної безпеки країни, регіону, суспільства, людини. При цьому варто звернути увагу на те, що частина показників, які характеризують вищезазначені чинники, є дестимуляторами (зростання їх фактичних значень є негативним показником), а решта – стимуляторами. Стимулятори та де стимулятори у складі чинників соціальної безпеки характеризують різні сторони рівня та якості життя суспільства і виступають засобом дослідження, прогнозування, регулювання, зіставлення стану соціальної безпеки у процесі соціально-економічного розвитку держави.

Виходячи з цього, зазначені показники повинні відповідати таким вимогам: входити до змісту статистичної звітності, що забезпечує доступність інформації про них; забезпечувати можливість використання показників на різних рівнях соціальної безпеки, а також на міжнародному рівні, що дозволить проводити їх порівняння; відповідати переліку чинників, що орієнтовані на вирішення поставлених завдань; відповідати вимогам достовірності, щоб їх рівень і динаміка відображали реальну ситуацію.

Ґрунтуючись на сформованих вимогах, що пред'являються до кожного чинника соціальної безпеки, на нашу думку, необхідною є розробка ефективної моделі, за допомогою якої стане можливим охарактеризувати їх вплив на показники соціальної безпеки та виявити взаємозв'язок з процесами детінізації зайнятості.

1.3. Модель взаємозв'язку детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства

Інтерес до проблематики питань, що стосуються тіньової зайнятості збільшився в період розгортання пандемії COVID-19, що спричинила ряд суттєвих проблем у ході цифровізації виробничого та банківського сектору країни, неточності та статистичні розбіжності у офіційних методах оцінки обсягу тіньового сектору, відсутність системи контролю за зміною рівня корелюючих чинників, які впливають на ряд значимих для стримування тіньової економіки та тіньової зайнятості показників.

Але, як показують результати аналізу наукової літератури, не зважаючи на значну кількість сучасних досліджень, що доводять взаємозв'язок між тіньовою економікою і рівнем соціальної безпеки, дослідження, у яких обґрунтовуються закономірності впливу детінізації зайнятості на соціальну безпеку суспільства знаходяться лише на початковій стадії формування. При цьому значним недоліком усіх досліджень є відсутність єдиної методики визначення комплексу показників, які здатні охарактеризувати та оцінити рівень тіньової зайнятості у країні. На противагу цьому, для оцінки тіньової економіки використовується значна кількість методик, зокрема, застосовуються прямі та опосередковані методи, відмінність яких полягає у об'єкті первинного збору даних: при прямих методах, до яких відносять спеціальні обстеження, оцінюється безпосередньо тіньова економіка; при непрямих методах висновки про динаміку тіньової економіки робляться з урахуванням аналізу показників, зміни яких можуть свідчити про підвищення чи зниження тіньової активності.

Відповідно за таких умов, процес досягнення оптимального рівня соціальної безпеки в залежності від напрямів детінізації зайнятості значно ускладнюється. Тому, першочергово виникає потреба розробки моделі взаємозв'язку детінізації зайнятості та соціальної безпеки і формування в її рамках такої системи показників, яка б враховувала основну сукупність факторів впливу тіньової зайнятості на соціальну безпеку та підлягала формалізації з метою обчислення порівняльних та зведених коефіцієнтів, і, при цьому, могла б бути включена до моделі як пов'язуюча індикативна ланка між заходами детінізації зайнятості та зміною рівня соціальної безпеки у країні.

Моделні дослідження тіньової зайнятості, на нашу думку, певною мірою дозволяють нівелювати похибки непрямих методів, оскільки забезпечують комплексний розрахунок безлічі чинників, що впливають на інтенсивність розвитку тіньової зайнятості (детермінанти), а також виступають і наслідком поширення тіньових відносин у сфері зайнятості (індикатори). І хоча застосування модельного підходу до вивчення взаємозв'язку між детінізацією зайнятості та соціальною безпекою є найбільш доречним для досягнення мети нашого дослідження, його основною проблемою, яка потребує вирішення, є те, що не завжди можливо задати кількісне значення детермінантам та індикаторам. Деякі якісні показники складно відобразити у числовому значенні. Наприклад, однією з детермінант, що часто використовуються економістами при побудові регресійної моделі є рівень податкової моралі, тобто певне внутрішнє розуміння платником податків необхідності і обов'язковості сплати податків і готовність до цього. Однак, питання кількісної оцінки даного показника та низки інших подібних якісних показників досить неоднозначне.

Також до особливостей, що визначають складності застосування методів вимірювання тіньової зайнятості та визначення її детермінант і індикаторів можна віднести:

- дуже тісне переплетення тіньової та легальної економічної діяльності, зумовлене, з одного боку, реаліями, що історично склалися в Україні, а з

- іншого - соціально-економічними умовами життя (наприклад, низька оплата праці, що змушує людей шукати альтернативні джерела заробітку);
- складність застосування прямих методів вимірювання тіньової зайнятості та кількісних показників, що характеризують її поширення, оскільки ефективність соціологічних опитувань не завжди є достатньо високою, а результати достовірними;
 - «інституціоналізація» тіньової зайнятості: поширення різних форм тіньової зайнятості, а особливо під впливом пандемії та війни, настільки зросло і урізноманітнилось, що вона перестає вважатися відхиленням від норми, вже є загальноприйнятою практикою.

Вважаємо за необхідне зазначити, що роль неформального сектора для соціально-економічних відносин, в тому числі і соціальної безпеки, дуже неоднозначна. З одного боку, очевидною є його позитивна роль у вирішенні проблем зайнятості та доходів населення. Так, тіньовий сектор значною мірою стримує різке падіння рівня життя населення та зростання безробіття, він пропонує більш гнучкий графік роботи, що привабливо для соціально незахищених груп населення (жінок з малолітніми дітьми, пенсіонерів, інвалідів). Доходи тіньових працівників, у свою чергу, ведуть до збільшення попиту на товари та послуги, стимулюючи тим самим розвиток виробництва загалом. Побічно тіньова зайнятість веде до збільшення пропозиції дешевих товарів та послуг, забезпечуючи цим споживання найбільш вразливих верств населення країни, істотна частка яких проживає в селі. Однак, позитивні ефекти тіньової зайнятості діють нетривалий час і здебільшого немасштабні, але водночас з ними виникає низка гострих соціальних проблем та загроз соціальній безпеці, в першу чергу, створюючи додаткові умови для розвитку кримінального середовища.

Так, тіньова зайнятість, внаслідок відсутності передбаченого трудовим законодавством оформлення, що, як правило, часто спричиняє майже експлуатацію працівників, є одним із факторів деформації трудових відносин. Ця деформація виявляється, з одного боку, у застосуванні недостатньо кваліфікованої робочої сили. Відсутність необхідності відповідати формальним

нормам (стандартам праці, дипломам, сертифікатам тощо) призводить до зниження адміністративно-бюрократичних бар'єрів, це означає, що часто особи, які не мають відповідних навичок, знань та компетенцій, допускаються до роботи зі складними та потенційно небезпечними об'єктами, машинами, обладнанням. Це становить загрозу як їм самим, так і роботодавцям, може спричинити аварії та травматизм. З іншого боку, тіньова зайнятість означає правову незахищеність працівників, ненадання соціальних гарантій, ймовірність невиконання домовленостей щодо рівня оплати праці, складності судового захисту працівників без трудового договору. Тіньова зайнятість також часто скріплюється міжособистісними та сімейно-клановими зв'язками, а інша частина функціонування тіньового ринку праці характеризується серйозними порушеннями законодавства, криміналізацією [Костриця В.І.; Дубич К.В.].

Отже, тіньова зайнятість веде до суттєвих деформацій на ринку праці, що виявляється у деградації трудового потенціалу країни, підвищенні технічних та економічних ризиків, криміналізації ринку праці, недофінансування доходної частини бюджетів та позабюджетних фондів усіх рівнів, підвищенні податкового тягаря для законослухняних платників податків. Розвиток тіньової зайнятості створює як на мікро-, так і на макрорівні серйозні проблеми, ігнорувати які неможливо, а отже, необхідне подальше вдосконалення методології вимірювання тіньової зайнятості з метою створення комплексної моделі оцінки взаємозв'язку детінізації зайнятості і соціальної безпеки за сучасних умов.

Таким чином даний етап дослідження спрямовано на визначення та конкретизацію наслідків впливу різних проявів тіньової зайнятості та заходів детінізації зайнятості на рівень соціальної безпеки, виражений у зміні показників, що його визначають. Результати проведеного дослідження допоможуть краще зрозуміти ефект від заходів у сфері детінізації зайнятості та довести прямий взаємозв'язок обсягів тіньової зайнятості і рівня соціальної безпеки населення у контексті загального економічного розвитку держави.

Щоб наочно відобразити процес дослідження взаємозв'язків детінізації зайнятості та соціальної безпеки, побудуємо схему поетапного моделювання методики (рис. 1.6).

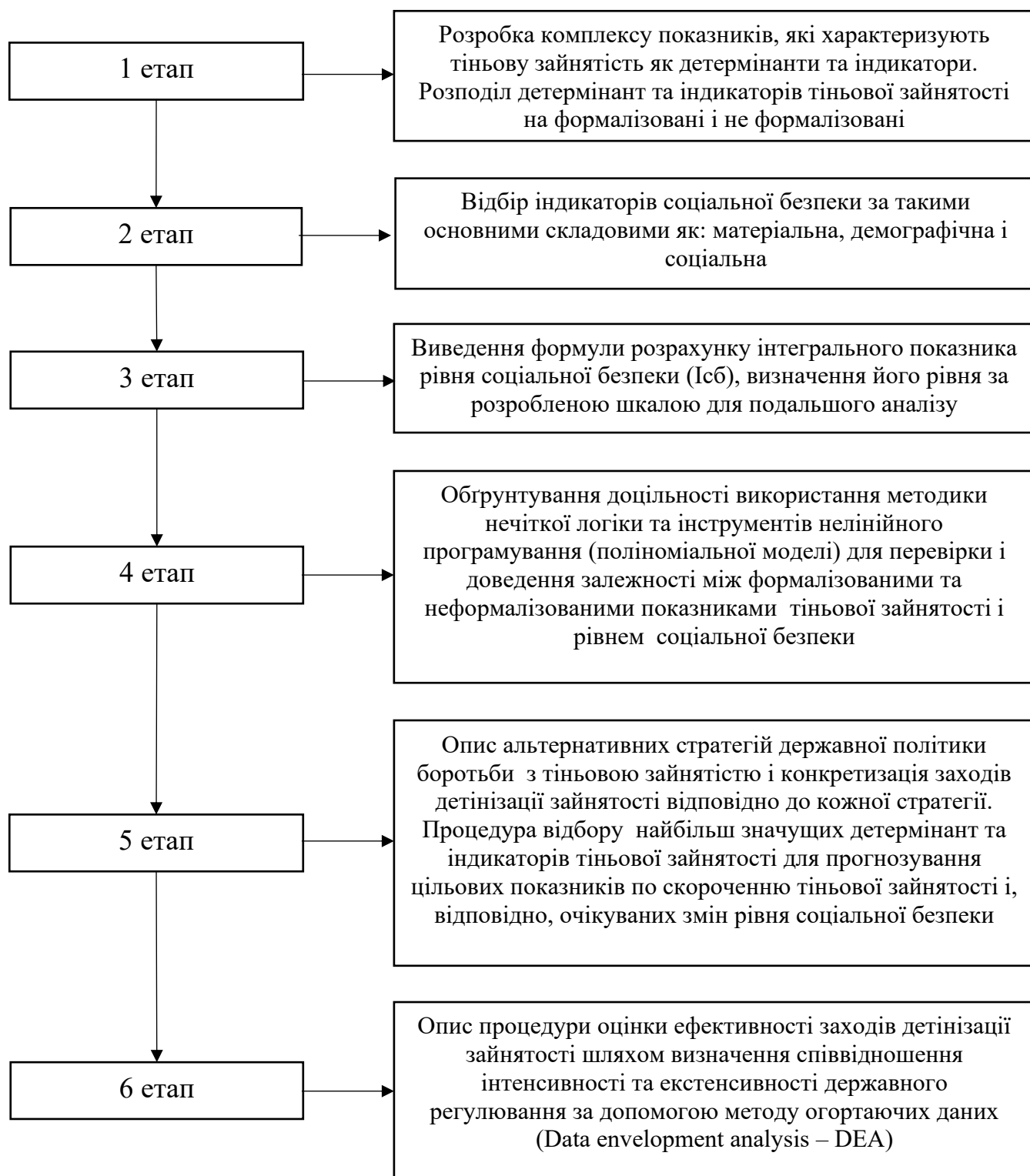

Рис. 1.6. Етапи моделювання взаємозв'язків процесу детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства за сучасних умов

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

Як вже зазначалося нами вище, на сьогодні досконалої комплексної методики оцінки рівня розвитку і поширення тіньової зайнятості не сформовано. Тому пропонуємо розробити систему показників, які визначають тіньову зайнятість за двома критеріями: детермінанти та індикатори, що характеризують соціальну, економічну, етичну, технологічну та інші сфери тіньової зайнятості. З урахуванням того, що саме поняття «тіньова зайнятість» передбачає певну абстрактність його розуміння, показники, що його визначають також здебільшого відображають якісні характеристики явища, які не завжди можливо відобразити у вигляді чіткої математичної формули. Відповідно, за можливістю формалізації запропоновані нами показники розділено на формалізовані (такі, які можна розрахувати за чіткою математичною формулою і неформалізовані (ті, що не піддаються чіткому математичному обчисленню, у тому числі й такі, що розраховуються, виходячи з оцінок експертів).

Показники для оцінки детермінант та індикаторів тіньової зайнятості населення визначені і розроблені нами у результаті глибокого дослідження вітчизняних та зарубіжних наукових джерел, а також вивчення структури системи показників, що використовуються для обчислення рівня тіньової економіки, оскільки, як вже неодноразово зазначалося вище, тіньова зайнятість є безпосереднім елементом тіньової економіки (табл. 1.2).

Таблиця 1.2. Система детермінант та індикаторів тіньової зайнятості населення

№ п/п	Показники для розрахунку	Можливість формалізації (+/-)
1	Рівень вторинної зайнятості на ринку праці	+
2	Достатність робочих місць з гідною заробітною платою на офіційному ринку праці	-
3	Частка вакансій з наданням вільного та гнучкого графіку роботи	+
4	Ступінь бюрократизації процедур офіційного працевлаштування та податкового обліку праці	-
5	Вигідність ухиляння від виплати нарахувань з заробітної плати	-
6	Достатність забезпечення населення соціальними гарантіями та пільгами	-
7	Рівень податкової моральності	-

Продовження таблиці 1.2

8	Розповсюдженість заходів стримування тіньового сектору за рахунок бухгалтерських рішень в системі обліку	-
9	Кількість податкових перевірок, що виявляють порушення в перерахунку на 1 зареєстроване підприємство	+
10	Частка безробітних у загальній кількості економічно активного населення	+
11	Частка злочинів економічного спрямування, зареєстрованих за період	+
12	Частка неформальної зайнятості у загальній кількості економічно активного населення	+
13	Частка самозайнятих у загальній кількості економічно активного населення	+
14	Рівень прихованого безробіття	-
15	Частка осіб, що втратили роботу і знаходяться на обліку у службі зайнятості	+
16	Ефективність забезпечення безпеки праці	-
17	Рівень стабільності заробітної плати та пенсій	-
18	Ступінь диференціації доходів населення	+
19	Індекс споживчих цін на товари і послуги	+
20	Індекс реальної заробітної плати	+
21	Рівень освіченості зайнятих у тіньовому секторі	-
22	Частка готівкових операцій в економіці	+
23	Рівень залученості працівників у цифрову робочу силу	+
24	Ступінь ігнорування громадянами чинного законодавства	-
25	Розповсюдженість виплат «зарплати у конвертах»	-
26	Рівень якості функціонування державних інституцій на ринку праці	-
27	Індекс сприйняття корупції	+
28	Середній дохід на душу населення по відношенню до мінімального розміру оплати праці	+
29	Рівень податкового навантаження (за загальнообов'язковим соціальним страхуванням) по відношенню до ВВП	+
30	Рівень податкового навантаження (за зведеним державним бюджетом) по відношенню до ВВП	+

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

Характеризуючи другий етап моделювання методики ми дійшли висновку, що найбільш вичерпно комплексність системи розрахунку показників оцінки соціальної безпеки визначається у роботах О.А. Грішнєвої та Ю.М. Харазішвілі, де структура соціальної безпеки та її індикатори формуються на основі аналізу даних по трьох групах показників (матеріальна, демографічна та соціальна складова) [Харазішвілі Ю.М., Грішнєва О.А. Якість]. Крім того, розуміння категорії соціальної безпеки даними вченими, в першу чергу, через рівень якості

життя є максимально наближеним до нашого розуміння поняття соціальна безпека за сучасних умов. Розгорнута структура показників для кожної з перерахованих вище груп представлена у таблиці 1.3.

Таблиця 1.3. Система індикаторів соціальної безпеки

№ п/п	Показники для розрахунку	Стимулятор/ дестимулятор
Матеріальна складова		
1	Рівень використання праці	с
2	Рівень оплати праці у випуску	с
3	Рівень ВВП, створеного тіньовою оплатою праці, % ВВП	д
4	Рівень тіньової зайнятості у загальній, %	д
5	Рівень видатків на освіту у випуску, %	с
6	Рівень видатків на охорону здоров'я у випуску, %	с
7	Відношення середньої заробітної плати до прожиткового мінімуму	с
8	Рівень витрат на харчування в структурі доходів населення, %	с
9	Рівень пенсійних видатків у випуску, %	с
10	Рівень середньої пенсії у прожитковому мінімумі пенсіонерів, %	с
11	Рівень дефіциту ПФУ у випуску, %	д
Демографічна складова		
1	Очікувана тривалість життя при народженні, років	с
2	Коефіцієнт депопуляції (безрозмірний)	д
3	Загальний коефіцієнт смертності, проміле	д
4	Смертність немовлят, проміле	д
5	Сумарний коефіцієнт народжуваності, проміле	с
6	Демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне (ефективну чисельність платників страхових внесків, %)	д
7	Нетто-показник відтворення населення на 1 жінку	с
Соціальна складова		
1	Частка населення за межею бідності	д
2	Захворюваність населення (кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань), на 100 тис. населення	д
3	Кількість лікарів усіх спеціальностей, на 10 тис. населення	с
4	Кількість середнього медичного персоналу, на 10 тис. населення	с
5	Рівень охоплення дошкільною освітою дітей віком 3–5 років, %	с
6	Рівень охоплення дітей відповідного віку середньою освітою	с
7	Рівень охоплення вищою освітою, на 10 тис. населення, %	с
8	Рівень злочинності, на 100 тис. населення	д

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Харазішвілі Ю.М., Грішнова О.А. Якість, с. 160]

На третьому етапі на основі узагальнення результатів, отриманих при дослідженні окремих показників соціальної безпеки, може бути розрахований

інтегральний показник рівня соціальної безпеки (Ісб), який дозволяє отримати загальну оцінку ситуації та порівняти стан соціальної безпеки у різні періоди.

Слід зауважити, що для нашої моделі ми обрали дещо спрощений варіант розрахунку інтегрального показника, ніж пропонують автори методики. Це обумовлюється декількома причинами: авторська методика розрахунку показника є досить складною і об'ємною; запропоновані авторами показники на початковому етапі розрахунку є не співрозмірними (тобто переважна більшість показників визначається у відсотках, але поряд з ними розраховуються такі показники як, наприклад, захворюваність населення на 100 тис. населення; рівень охоплення вищою освітою на 10.тис. населення тощо), що є можливим у розрізі вектору дослідження авторів методики оцінки рівня соціальної безпеки і не впливає на наукову значущість і достовірність отриманих ними висновків.

У той час як наше дослідження для отримання достовірних результатів щодо наявності та сили взаємозв'язків між досліджуваними явищами має ґрунтуватися на індикаторах, рівень яких коливається у загальноновизначених межах, однакових для всіх, що значно спрощує процес проведення розрахунків та отримання достовірних висновків. Відповідно до цього, у нашому дослідженні при розрахунку індикаторів соціальної безпеки для не відсоткових показників будуть застосовуватись додаткові індивідуальні нормувальні коефіцієнти, які дозволять синхронізувати запропоновані авторами індикатори у проміжку $u \in [0; 1]$ та формалізувати вплив дестабілізаторів, визначених вченими, таким чином, щоб досягти формування односпрямованого вектора дослідження розвитку соціальної безпеки.

З урахуванням попередньої індивідуальної нормалізації даних, інтегральний показник рівня соціальної безпеки у межах нашого дослідження розраховується як середня арифметична зважена часткових групових показників (матеріального, демографічного та соціального):

$$I_{сб} = \frac{СБ_{мат} + СБ_{дем} + СБ_{соц}}{n}, \quad (1)$$

де Ісб – інтегральний показник рівня соціальної безпеки;

- СБмат – матеріальний елемент соціальної безпеки;
- СБдем – демографічний елемент соціальної безпеки;
- СБсоц – соціальний елемент соціальної безпеки;
- n – кількість груп показників.

Для оцінки величини інтегрального показника рівня соціальної безпеки (Ісб), на основі обґрунтованих авторами методики векторів порогових значень індикаторів [Харазішвілі Ю.М., Грішнова О.А. Якість, с. 166] та додаткового перегляду і експертної оцінки порогових значень індикаторів, пов'язаний з сучасними реаліями та рівнем розвитку країн і світу, розроблено шкалу розподілу рівнів якісного розвитку соціальної безпеки (табл. 1.4).

Оцінювання за запропонованою шкалою здійснюється методом співставлення отриманого інтегрального показника рівня соціальної безпеки (Ісб) з рекомендованими. Розрахунок загальних значень мінімальної та максимальної меж за визначеними рівнями здійснювався на основі висновків, зроблених авторами методики, а також шляхом проведення додаткової експертної оцінки з урахуванням ринкової ситуації, рівня економічного розвитку ринку праці в країні та впливу глобальних викликів за сучасних умов.

Таблиця 1.4. Шкала оцінювання рівнів якісного розвитку соціальної безпеки за інтегральним показником рівня соціальної безпеки (Ісб)

Рівень якісного розвитку соціальної безпеки	Рекомендовані значення для стандартної шкали
Низький	$ICSR \ll 2$
Середній	$2 < ICSR \ll 3,5$
Високий	$3,5 < ICSR \ll 5,5$
Дуже високий	$ICSR > 5,5$

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

Четвертий етап моделювання передбачає обґрунтування доцільності використання методики нечіткої логіки та інструментів нелінійного програмування (поліноміальної моделі) для перевірки і доведення залежності між формалізованими та неформалізованими показниками тіньової зайнятості і рівнем соціальної безпеки.

На нашу думку, найбільш доречною методикою для підтвердження взаємозв'язку між рівнем тіньової зайнятості та соціальної безпеки є використання методики нечіткої логіки (розрахунки здійснюються у пакеті MathLab), яка вперше з'явилася у 60–х рр. XX ст. у працях американського математика Латфі Заде і ґрунтовно розвивалася у 90–х рр. в Японії. Математична теорія нечітких множин (fuzzy sets) та нечітка логіка (fuzzy logic) є узагальненнями класичної теорії множин та класичної формальної логіки. Основною причиною появи нової теорії стала наявність нечітких та наближених міркувань при описі людиною процесів, систем, об'єктів. Нечіткий підхід до моделювання складних систем отримав визнання у всьому світі і базується на здатності приймати рішення в умовах неповної або неточної інформації, що є найбільш прийнятним для нашого дослідження, так як частина показників, що характеризують тіньову зайнятість, не піддається формалізації.

Сутність методу полягає в тому, що надається можливість найкращим способом формалізувати свої нечіткі уявлення щодо аналізованої предметної області шляхом трансформації мови слів у кількісні оцінки [Копитко М. І., с. 307]. Оскільки провести точні оцінки показників та рівня тінізації зайнятості не можливо, то саме даний методичний інструментарій на нашу думку є найбільш прийнятним та ефективним для використання в умовах сьогодення.

Застосування нечітких моделей є дуже ефективним методом в задачах управління соціально-економічними системами. Модель управління може бути побудована так, що для неї не потрібне знання моделей самих процесів, які безпосередньо відбуваються в досліджуваній системі. Необхідно лише сформулювати систему правил поведінки досліджуваного об'єкту (системи) в формі умовного висловлювання типу «якщо...то...». При цьому одним із класів задач, які виникають в соціально-економічній сфері, являються задачі з області експертної діяльності. При аналізі об'єкта експерт використовує не тільки кількісні значення різних предметів, але і лінгвістичні оцінки якості (лінгвістичні змінні): «погано», «не дуже погано», «не дуже добре», «дуже добре» тощо. Для проведення суворої математичної формалізації, спочатку будуються нечіткі

інтервали для характеристик, які можна описати числовими значеннями на підмножинах цілих чисел. Після цього, за допомогою експерта, який є спеціалістом в предметній області, формується функція належності для отриманої нечіткої величини, яка описана лінгвістичною змінною. Ця стадія побудови нечіткої математичної моделі називається фазифікацією. Послідовність значень нечітких величин разом із їх функціями приналежності співвідносяться з періодами часу. Отриманий графік співставляється з економічними лінгвістичними змінними: «ріст», «падіння», «коливання», стабілізація» тощо. Такий підхід дає можливість оцінити тенденції динаміки досліджуваної системи (об'єкта) [Сергеева В. В.].

Отже, застосування даної методики для аналізу взаємозв'язку між неформалізованою групою показників тінізації зайнятості та соціальною безпекою дасть можливість статистично і математично обґрунтувати наявність висхідної динаміки рівня соціальної безпеки у відповідь на детінізацію зайнятості за умов оберненого зв'язку між непрямими та нечіткими дестабілізуючими показниками тіньової зайнятості та зміною рівня соціальної безпеки в країні, що стане поштовхом для максимізації зусиль держави, спрямованих на детінізацію економіки та зайнятості населення та зниження рівня корумпованості суспільства.

Використання інструментів нелінійного програмування (поліноміальної моделі), на нашу думку, є найбільш доречним для перевірки та доведення залежності між формалізованими показниками тіньової зайнятості і рівнем соціальної безпеки. Так, у багатьох економічних моделях, що пропонуються вченими-економістами, дослідження операцій залежності між постійними та змінними умовами тільки за умов стабільного функціонування економіки можливо, розглядати як лінійні, більш детальне дослідження у більшості випадків доводить їх нелінійність і у такому випадку виникає завдання нелінійного програмування. Завданнями нелінійного програмування називають проблеми математичного програмування, у яких нелійними є або цільова функція, або наявні обмеження у вигляді нерівностей або рівностей. Завдання

нелінійного програмування у практичній економічній діяльності виникають досить часто, наприклад, коли значення факторів змінюються непропорційно до значень залежних (результуючих) показників. Таким чином багато завдань нелінійного програмування можуть бути «підтягнутими» до завдань лінійного програмування і таким чином відбувається пошук рішення, близького до раціонального рішення.

Загалом задачі нелінійного програмування відносяться до складних обчислювальних завдань. Під час їх вирішення часто доводиться звертатися до наближених способів оптимізації. Тому потужним способом для вирішення завдань нелінійного програмування на практиці вважається використання засобів програмного забезпечення, які дозволяють знайти рішення задачі із заданим ступенем точності. Для проведення оцінки взаємозв'язку між рівнем показників тіньової зайнятості та рівнем економічної безпеки, з урахуванням нестабільності, впливу сучасних викликів на економіку та ризиків глобальної депресії, на нашу думку для побудови поліноміальної моделі доцільно застосувати статистичний пакет *Curxpt*.

На п'ятому етапі моделювання взаємозв'язків процесу детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства проведемо короткий опис альтернативних стратегій державної політики боротьби з тіньовою зайнятістю та наведемо приклади конкретизації заходів детінізації зайнятості відповідно до кожної проаналізованої стратегії.

В межах нашого дослідження пропонуємо розглядати чотири можливі альтернативи державної політики у відношенні тіньової зайнятості:

- 1) Стратегія політичного невтручання;
- 2) Стратегія легалізації окремих видів діяльності в тіньовому секторі;
- 3) Стратегія знищення тіньової зайнятості;
- 4) Стратегія переведення неофіційного сектору в офіційний.

У залежності від обраної стратегії, або у результаті поєднання елементів даних стратегій, держава може використовувати різні заходи регулятивної

політики, спрямовані на детінізацію зайнятості, ринку праці та економіки загалом, класифікація яких представлена у таблиці 1.5.

У межах даної класифікації може бути розроблено безліч конкретних заходів детінізації зайнятості (окрема увага яким буде приділена у подальших розділах нашого дослідження), які відповідають напряду реалізації обраної державою стратегії.

Відповідно до мети побудови нашої моделі цей етап є основним, оскільки його реалізація дозволяє відобразити вплив заходів детінізації зайнятості на кінцевий показник – соціальну безпеку суспільства через відображення ланцюгових реакцій впливу показників рівня тіньової зайнятості засобами економіко-статистичного моделювання на складові, що визначають рівень соціальної безпеки.

Таблиця 1.5. Заходи регулятивної політики у відношенні до тіньової зайнятості

Концепція стратегії	Методи	Заходи (приклади)
Прямий контроль: покарання	Удосконалення виявлення	Звірка даних та обмін інформацією. Спільні операції та стратегія
	Підвищення штрафів	Збільшення штрафів за ухилення від сплати податків
	Підвищення загрози покарання	Оголошення про штрафи. Оголошення про ефективність виявлення порушень
Прямий контроль: заохочення	Для бізнесу	Спрощення дотримання вимог. Прямі та непрямі податкові пільги. Підтримка та поради підприємцям-початківцям
	Для громадян	Амністії для підпільних працівників. Добровільне розкриття інформації. Перехід до офіційної реєстрації
Непрямий контроль	Пропаганда культури дисциплінованої поведінки	Пропаганда переваг офіційної роботи Освіта та інформування Справедливість податків Чесність і справедливість у роботі державних органів

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Williams С. С.; Баранов С.О. Науково]

Сформувавши групу конкретних заходів детінізації зайнятості, опишемо процедуру відбору найбільш значущих детермінант та індикаторів тіньової зайнятості для прогнозування цільових показників по скороченню тіньової зайнятості і, відповідно, очікуваних змін рівня соціальної безпеки. Для початку необхідно здійснити відбір та сортування показників тіньової зайнятості, рівень яких зміниться у результаті впливу кожного конкретного заходу детінізації (наприклад, на основі підвищення ефективності системи контролю і виявлення порушень трудового законодавства роботодавцями зміниться рівень таких показників тіньової зайнятості із таблиці 1.4 як: кількість податкових перевірок, що виявляють порушення в перерахунку на 1 зареєстроване підприємство; частка злочинів економічного спрямування, зареєстрованих за період тощо). Відібраним у відповідності з конкретними заходами детінізації зайнятості показникам присвоюється рейтинговий бал від 1 до 5, в залежності від сили впливу детінізаційного заходу на показник. Найбільший вплив характеризується присвоєнням рейтингу 1, найменший, відповідно, 5. Кожному значенню рейтингу відповідає встановлена експертами прогнозована зміна показника. Так, значенню 1 відповідає зменшення чи збільшення показника (залежно від того, є він стимулятором чи де стимулятором) на 30-40 і більше відсотків, значенню 2 – 20-30%, 3 – 10-20%, 4 – 5-10%, 5 – менше 5%. Після цього етапу отримані прогнозні показники мають бути переведені у конкретизовані задачі комплексу заходів щодо детінізації зайнятості (слідуючи нашому прикладу: «у 2023 році знизити частку злочинів економічного спрямування на 20%») та офіційно прописані і закріплені на нормативному рівні з обмеженим терміном реалізації (у державних програмах, стратегіях детінізації, тощо).

Заключний шостий етап моделювання надає змогу емпірично підтвердити ефективність заходів детінізації та силу взаємозв'язку між змінами показників тіньової зайнятості та рівнем соціальної безпеки. Однак його реалізація відбувається після впровадження детінізаційної політики, оскільки реальна оцінка ефективності можлива лише постфактум. Але даний етап також передбачає можливість прогнозування рівня соціальної безпеки на основі аналізу

конкретних детінізаційних заходів за допомогою методу огортаючих даних (Data envelopment analysis – DEA). Так, наприклад, дана методика дає можливість визначити, що при зниженні частки злочинів економічного спрямування на 1 відсоткову одиницю та підвищенні кількості податкових перевірок на s відсоткових одиниць, інтегральний показник рівня соціальної безпеки підвищиться на n відсоткових одиниць, його складові, матеріальна, демографічна та соціальна, відповідно на m , p , k (де n , s , m , p , k – коефіцієнти, що відображають силу зв'язку між факторними і результуючими показниками відповідно до зазначеної методики). Виявлення даного взаємозв'язку з метою прогнозування даних за методикою DEA можливе у результаті аналізу матриці даних за попередні періоди, або оцінки ситуації за умов обрання державою стратегії політичного неутручання.

Отже, у запропонованій нами моделі, оцінку рівня впливу тіньових компонентів зайнятості на соціальну безпеку та з метою прогнозування, визначення ефективності, інтенсивності або екстенсивності державного регулювання у цій сфері, вважаємо за доцільне проводити за допомогою методу огортаючих даних (DEA). Сутність методики DEA полягає в тому, що це є метод системного аналізу і багатокритеріальної оптимізації, який дозволяє моделювати оптимальні шляхи розвитку на основі кількісних та якісних характеристик та визначається узагальненням показників діяльності в багатомірній системі, що описується набором вхідних факторів (x_1, \dots, x_m) та вихідних параметрів (y_1, \dots, y_r) [Чмутова І. М.; Cooper, W. W.; Williams С. С.]. Критерієм для виявлення ефективності заходів детінізації зайнятості з метою підвищення рівня економічної безпеки при застосуванні методики DEA є досягнення оптимуму Парето. За цим методом визначення ефективності відбувається таким чином, що досліджуваний об'єкт знаходиться на шкалі від 0 (мінімальна ефективність) до 1 (максимальна ефективність). Таким чином методологія DEA базується на непараметричних методах лінійної оптимізації, за своєю природою є універсальною і прийнятною для застосування до складних систем у різних сферах соціально-економічних відносин. У нашому дослідженні метод DEA

дозволяє відобразити зв'язок між вхідними факторами (показники тіньової зайнятості) та вихідними параметрами (рівнями матеріальної, демографічної та соціальної структури соціальної безпеки, а також загальним рівнем соціальної безпеки) та розрахувати ефективність здійснення заходів державного регулювання щодо детінізації зайнятості, зокрема у площині боротьби із падінням рівня соціальної безпеки в країні.

Виходячи із запропонованого нами алгоритму моделювання, побудуємо модель взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства за сучасних умов (рис. 1.7).

Таким чином, згідно з запропонованою нами концепцією, побудова моделі взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства передбачає:

- по-перше, застосування математичних методів для аналізу й оцінки поточної соціально-економічної ситуації у сфері тіньової зайнятості за рахунок розробки комплексу формалізованих показників, що характеризують тіньову зайнятість як детермінанти та індикатори у поєднанні не просто з експертною оцінкою тих показників, які не піддаються формалізації, а з використанням методики нечіткої логіки, що найбільш глибоко за сучасних умов здатна охарактеризувати абстрактні соціальні процеси у математично-статистичному вимірі;
- по-друге, обґрунтування необхідності використання для проведення оцінки взаємозв'язку між формалізованими показниками тіньової зайнятості та рівнем економічної безпеки, інструментів нелінійного програмування (поліноміальної моделі) замість лінійних моделей, які є більш розповсюдженими у наукових працях, однак не завжди їх застосування відповідає дійсності, особливо з урахуванням економічної нестабільності, впливу сучасних викликів на економіку, ризиків глобальної депресії тощо;

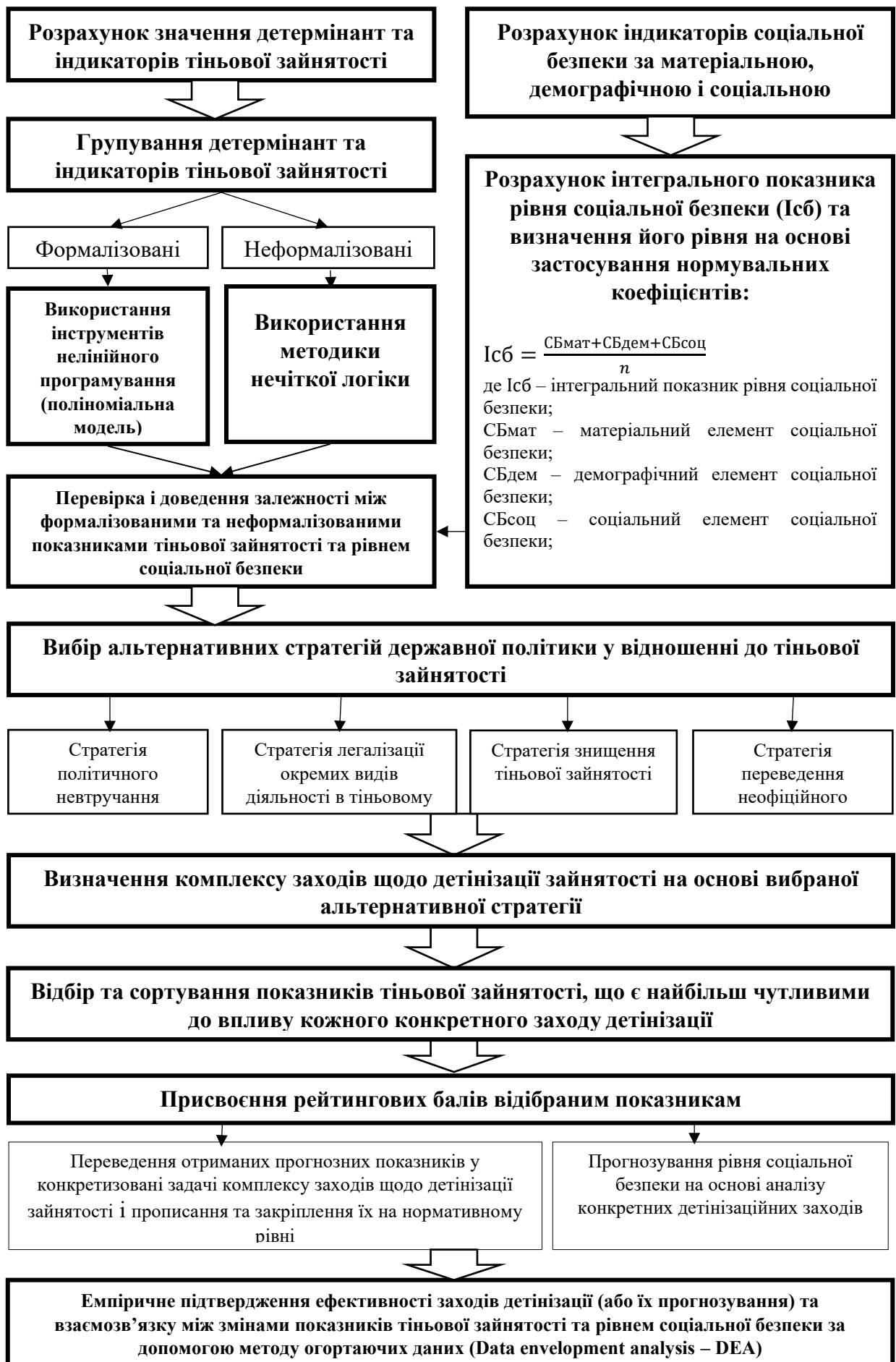

Рис. 1.8. Модель взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства за сучасних умов

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень

- по-третє, обґрунтування ідеї доцільності використання методу огортаючих даних (Data envelopment analysis – DEA) для емпіричного підтвердження ефективності заходів детінізації та прогнозування рівня соціальної безпеки на основі аналізу конкретних детінізаційних заходів, оскільки метод DEA дозволяє відобразити зв'язок між вхідними факторами (показниками тіньової зайнятості) та вихідними параметрами (рівнями матеріальної, демографічної та соціальної структури соціальної безпеки, а також загальним рівнем соціальної безпеки) у площині боротьби із падінням рівня соціальної безпеки в країні. Застосування зазначених методів у межах запропонованої моделі розширює можливості проведення різноманітних зіставлень на багатомірних об'єктах дослідження соціальної сфери як на мікро-, так і на макрорівні. Концентрація зусиль моделювання на багатомірному аналізі дає можливість отримати прийнятні результати в умовах відсутності чітких кількісних показників, обраних для аналізу та оцінки тіньової соціальної сфери.
- по-четверте, використання саме такої моделі оцінки взаємозв'язку тіньової зайнятості та соціальної безпеки є доцільним, на наш погляд, за сучасних умов динамічного розвитку стану загроз (найперше глобалізації, пандемії та війни) у сфері соціальної безпеки держави з урахуванням існуючих національних пріоритетів забезпечення системи національної безпеки України. Основною практичною метою дослідження формування запропонованого алгоритму моделі є створення механізму підтримки соціальної безпеки у суспільстві;
- по-п'яте, на нашу думку, важливого значення набуває можливість формування у запропонованій моделі (на основі прогнозних показників)

конкретизованих задач щодо досягнення певного рівня детінізації зайнятості шляхом їх офіційного закріплення у офіційних нормативних документах з чітко визначеним терміном реалізації (у державних програмах, стратегіях детінізації тощо).

- По-шосте, однією з головних стратегічних цілей використання і аналізу соціально-економічних індикаторів соціальної безпеки у моделі є намагання підкреслити значущість основних сучасних характеристик якості життя населення в Україні. Якість життя – це основний фактор який необхідно розглядати як основу соціально-економічної сфери життєдіяльності суспільства. Тому індикатори соціально-економічної безпеки описані через матеріальні, демографічні, соціальні групи показників, які мають відношення до цього аспекту. Причому використання авторами методики у їх інтерпретації порогових значень у вигляді застосування до показників нормувальних коефіцієнтів, підкреслює, що вихід за вказані межі індикаторів веде до руйнації системи життєдіяльності економіки та соціальної сфери, при цьому підкреслюючи, що людський фактор є основною цінністю, а безпека людини – ціллю впровадження будь-яких соціально-економічних заходів.

Отже, у результаті побудови даної економіко-математичної моделі на науково-практичному рівні представляється можливим доведення взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості та формування якісного рівня соціальної безпеки суспільства.

Висновки до розділу 1

1. У процесі дослідження визначено, що для розуміння сутності детінізації зайнятості науковці, що цікавилися даною проблемою, прямо чи опосередковано робили акцент на аналізі теоретико-методологічного забезпечення проблеми безпосередньої протидії тіньовій зайнятості, оскільки

лише за умови застосування комплексного інтегрального підходу можливо визначити сутність та складові поняття детінізації зайнятості. З цією метою нами також досліджено ряд категорій, що забезпечують етапи дедуктивного розгортання знання щодо розуміння сутності детінізації зайнятості, зокрема, вивчений взаємозв'язок феноменів тіньової економіки, тіньового ринку праці та тіньової зайнятості, досліджено проблеми їх сутності, причинно-детермінаційний комплекс категорій, особливості взаємозв'язків і взаємного функціонування тіньової економіки, тіньового ринку праці та тіньової зайнятості.

2. Як показали результати вивчення наукової літератури, немає спільного та чітко визначеного розуміння сутності поняття «тіньова економіка», а значні розбіжності у визначеннях тіньової економіки пояснюються не лише відмінністю в показниках її оцінки, але й підходами до сутності тіньової економіки та особливостями вживання цієї категорії у різних країнах, де для її ідентифікації застосовують різні терміни: незаконна, нерегулярна, прихована, незареєстрована, альтернативна, «чорна» економіка. Відповідно, це є причиною розбіжностей у визначенні та розумінні похідних явищ, таких як «тіньовий ринок праці» та «тіньова зайнятість». Для вирішення цієї проблеми нами досліджено теоретичне підґрунтя тіньової економіки, внаслідок чого сформовано сучасну класифікацію наукових підходів до визначення поняття «тіньова економіка», доповнену нами у межах дослідження цифровим підходом. У результаті дослідження низки причинно-наслідкових зв'язків встановлено, що вітчизняні економісти розглядають сутність «детінізація економіки» через призму двох концепцій: 1) як систему дій держави, що спрямована на подолання причин тіньової економіки та/або на створення сприятливого інституційного середовища; 2) як процес зменшення рівня тіньової економіки за рахунок сприятливої державної політики.

3. Аналіз сутності тіньової зайнятості дає нам підстави стверджувати, що тінізація зайнятості є дуже складним, багатограним економічним і

соціальним явищем, при цьому феномен тіньової зайнятості має не лише економічний і соціальний аспект, а й визначається також політичним, правовим, демографічним та іншими вимірами, поєднання впливу яких призводить до цілої низки негативних наслідків дії тіньової зайнятості на різні сфери суспільного життя. Для упорядкування і систематизації причин та наслідків тіньової зайнятості як на рівні підприємства, так і на державному рівні, нами запропоновано застосувати метод декомпозиції, на основі якого виділено господарсько-економічні, інституційно-управлінські, фіскально-фінансові та соціально-психологічні групи факторів поширення тіньової зайнятості з огляду на сучасні тенденції (характеризуються появою «нестандартної» роботи і працівників, «альтернативними форми зайнятості», глобалізацією тощо).

4. Виходячи з трактування поняття тіньової зайнятості та відслідкувавши етимологію слова «детінізація», ми дійшли висновку, що, по-перше, терміни «детінізація економіки» та «детінізація зайнятості» використовуються лише українськими науковцями та не мають відповідних аналогів за кордоном. По-друге, ототожнення категорій «детінізація» та «легалізація» неприпустиме, оскільки легалізація є лише етапом (елементом) детінізації. По-третє, розглядати категорію «детінізація зайнятості» як систему дій держави з сутнісної точки зору є неправильним, оскільки держава не може детінізувати зайнятість, а може лише сприяти її детінізації. Виходячи з цього, під поняттям «детінізація зайнятості» ми пропонуємо розуміти процес зменшення обсягів тіньової зайнятості шляхом впровадження системи інтегральних заходів соціально-економічного, організаційно-управлінського, нормативно-правового, інноваційно-технологічного та психологічного характеру, які спрямовані на формування стійкої протидії розвитку передумов, причин, чинників та джерел відтворення тіньового сектору на будь-якому з етапів зайнятості населення. Зазначений комплекс необхідних заходів та засобів має бути реалізований у поточному часовому періоді для зміни поведінки суб'єктів ринку праці, вибудовування інституційно-правових умов

легалізації зайнятості населення, формування механізмів та інструментів контролю, стимулів і покарання. Але, при цьому забезпечити необхідні тенденції детінізації у сфері зайнятості та створення відповідних умов у вигляді компенсаторів та запобіжників щодо неповернення ситуації до попереднього стану або ж переходу до нераціонального (небажаного) розвитку. Правильне розуміння та використання досліджуваної економічної категорії дасть змогу українським науковцям розробляти теоретичні та практичні шляхи детінізації зайнятості у майбутньому з метою досягнення позитивного ефекту для поповнення бюджету, формування стабільного розвитку національної економіки і зміцнення соціально-економічної безпеки держави.

5. Різноспрямованість думок вчених щодо тлумачення змісту досліджуваного концепту соціальної безпеки та відсутність трактування сутності поняття «соціальна безпека» у офіційних документах, що регламентують діяльність держави у сфері забезпечення соціальної безпеки України, свідчить про несформованість ключових критеріїв цього явища у вітчизняній економічній науці, що не дає змогу сформулювати його сутнісне, глибоке визначення. Ретельний аналіз концептуальних підходів до розуміння сутності соціальної безпеки та особливостей застосування цього поняття у вітчизняній нормативно-правовій документації, дав змогу розвинути теоретичний базис дослідження соціальної безпеки та виділити два основні напрями досліджень концепту «соціальна безпека»: перший напрям поєднує підходи, сконцентровані на зовнішніх потенційних загрозах та важливості захисту соціальних систем, другий - включає підходи, в основі яких вивчення суб'єктивних конструкцій та захист соціальної ідентичності.

6. Проведене нами дослідження теоретичних інтерпретацій поняття «соціальна безпека» в українському та зарубіжному науковому дискурсі на основі використання методу контент-аналізу цього поняття, враховуючи наявне теоретичне підґрунтя, дало можливість розвинути понятійно-категоріальний апарат дослідження та надати авторське обґрунтування його

сутності: соціальна безпека – це інтегроване поняття, що визначає стан розвитку суспільства, при якому забезпечується захист життєво важливих соціальних інтересів людини, гарантується висока якість життя і розвиток людського потенціалу та збереження цілісності соціальної системи шляхом взаємодії її структурних складових та реалізації комплексу заходів соціальноорієнтованої державної політики відповідно до прогресивних суспільних потреб в усіх сферах життєдіяльності та на всіх рівнях безпеки.

7. З урахуванням багатоаспектності та багатогранності досліджуваного явища виділити однозначні критерії соціальної безпеки досить складно, однак у результаті контент-аналізу двадцяти шести визначень даного поняття, представлених у науковій літературі різними вітчизняними та зарубіжними вченими, ми встановили такі критерії терміну «соціальна безпека»: стан захищеності життєво важливих соціальних інтересів; стан захищеності життєдіяльності людини та суспільства; стан функціонування соціальної системи; стан захищеності суб'єктів не нижче критичних значень; стан підтримання гідного рівня життя громадян; стан забезпечення прийняттого рівня життя; стан розвитку суспільства, при якому забезпечується висока якість життя; стан, коли наявні можливості для реалізації соціальних інтересів; захищеність від загроз; відсутність загроз; нівелювання загроз; викликів та ризиків; стабільний рівень соціальних умов та благ; заходи соціального захисту; результат ефективної державної політики; можливість розвитку людського потенціалу. Звичайно, деякі з виділених критеріїв є близькими за змістом, як от «захищеність від загроз», «відсутність загроз» та «нівелювання загроз», однак, за відсутності офіційного визначення поняття соціальної безпеки на законодавчому рівні та за умов мінливості економічного середовища і впливу на нього сучасних викликів, можливість існування подібних близьких за змістом критеріїв та одночасне їх вживання для визначення змісту соціальної безпеки у науковій літературі є допустимим та правомірним.

8. Виходячи із широти охоплення поняття соціальної безпеки склалася ситуація структурування цієї категорії у наукових дослідженнях як такої, що характеризується полісистемністю: підсистема соціальної безпеки є однією з пріоритетних складових підсистеми економічної безпеки і виступає підсистемою третього рівня національної безпеки, що також має свої складові, які визначають її структуру. Відповідно до цього нами було визначено, що основними складовими і, водночас, підсистемними рівнями соціальної безпеки за сучасних умов є: соціальна безпека людини (нанорівень); соціальна безпека суб'єкта господарювання (мікрорівень); соціальна безпека регіону (мезорівень); соціальна безпека держави (макрорівень); глобальна соціальна безпека (мегарівень).

9. У результаті аналізу чинників соціальної безпеки виділено дві їх основні групи: зовнішні і внутрішні. У групі зовнішніх виділяються чинники, які діють на соціальну безпеку ззовні: глобально-політичні (військові), глобально-екологічні, глобально-економічні. Внутрішні чинники соціальної безпеки поділяються на непрямі та прямі. До непрямих відносяться: національні, техніко-технологічні, економіко-політичні, адміністративно-правові, екологічні, духовні. У групі прямих чинників виділяються власне соціальні процеси та явища (рівні доходів, безробіття, народжуваності, організації та охорони праці, форми соціального партнерства тощо). Основними внутрішніми соціально-економічними чинниками, що впливають на соціальну безпеку населення на сьогодні є рівень життя населення, демографія, зайнятість, освіта і науковий потенціал, здоров'я.

10. Попри те, що на сьогодні економічна наука має досить розвинений методологічний інструментарій дослідження та вимірювання тіньової економіки, наукові роботи, у яких обґрунтовуються закономірності впливу детінізації зайнятості на соціальну безпеку суспільства знаходяться лише на початковій стадії формування, що спонукає до розвитку досліджень у даному напрямі та обумовлює необхідність розробки сучасної моделі взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості і соціальної безпеки суспільства за сучасних

умов. Для відображення сутності процесу дослідження взаємозв'язків детінізації зайнятості та соціальної безпеки, розроблена авторська модель, побудова якої передбачає наступні етапи моделювання методики: 1. Розробка комплексу показників, які характеризують тіньову зайнятість як детермінанти та індикатори і розподіл детермінант та індикаторів тіньової зайнятості на формалізовані і неформалізовані; 2. Відбір індикаторів соціальної безпеки за такими основними складовими як: матеріальна, демографічна і соціальна; 3. Виведення формули розрахунку інтегрального показника рівня соціальної безпеки (Ісб), визначення його рівня за розробка шкали для подальшого аналізу; 4. Обґрунтування доцільності використання методики нечіткої логіки та інструментів нелінійного програмування (поліноміальної моделі) для перевірки і доведення залежності між формалізованими та неформалізованими показниками тіньової зайнятості та рівнем соціальної безпеки; 5. Опис альтернативних стратегій державної політики боротьби з тіньовою зайнятістю і конкретизація заходів детінізації зайнятості відповідно до кожної стратегії. Процедура відбору найбільш значущих детермінант та індикаторів тіньової зайнятості для прогнозування цільових показників по скороченню тіньової зайнятості і, відповідно, очікуваних змін рівня соціальної безпеки; 6. Опис процедури оцінки ефективності заходів детінізації зайнятості шляхом визначення співвідношення інтенсивності та екстенсивності державного регулювання за допомогою методу огортаючих даних (Data envelopment analysis – DEA).

11. Перевагами запропонованої нами концепції побудови моделі взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства є: застосування математичних методів для аналізу й оцінки поточної соціально-економічної ситуації у сфері тіньової зайнятості за рахунок розробки комплексу формалізованих показників, які характеризують тіньову зайнятість як детермінанти та індикатори у поєднанні з методикою нечіткої логіки, що найбільш глибоко за сучасних умов здатна охарактеризувати абстрактні соціальні процеси у математично-статистичному

вимірі; обґрунтування необхідності використання для проведення оцінки взаємозв'язку між формалізованими показниками тіньової зайнятості та рівнем економічної безпеки, інструментів нелінійного програмування (поліноміальної моделі) замість лінійних моделей; обґрунтування ідеї доцільності використання методу огортаючих даних (Data envelopment analysis – DEA) для емпіричного підтвердження ефективності заходів детінізації та прогнозування рівня соціальної безпеки на основі аналізу конкретних детінізаційних заходів, що дозволяє відобразити зв'язок між вхідними факторами (показниками тіньової зайнятості) та вихідними параметрами (рівнями матеріальної, демографічної та соціальної структури соціальної безпеки, а також загальним рівнем соціальної безпеки); актуальність і своєчасність використання саме такої моделі оцінки за сучасних умов динамічного розвитку стану загроз (глобалізації, пандемії та війни) у сфері соціальної безпеки держави з урахуванням існуючих національних пріоритетів забезпечення системи національної безпеки України; можливість формування у запропонованій моделі (на основі прогнозних показників) конкретизованих задач щодо досягнення певного рівня детінізації зайнятості шляхом їх офіційного закріплення у офіційних нормативних документах (у державних програмах, стратегіях детінізації тощо); при виборі індикаторів соціальної безпеки підкреслення значущості основних сучасних характеристик якості життя населення як фактору, що є підґрунтям соціально-економічної сфери життєдіяльності суспільства та людини як основної цінності, безпека якої є ціллю впровадження будь-яких соціально-економічних заходів.

РОЗДІЛ 2. СТАН ТІНІЗАЦІЇ ЗАЙНЯТОСТІ ЯК ФАКТОРА СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

2.1. Чинники, які впливають на виникнення та формування тіньової зайнятості: корупція, фіскальна та інформаційна політика, пандемія, війна

Процеси трансформації структури глобальної економіки, поширення пандемії COVID-19, ескалація військових конфліктів в усьому світі та реструктуризація світового порядку спричинили появу дестабілізуючих факторів в економічних, соціальних та політичних сферах як високорозвинених країн, так і країн, що розвиваються. Найбільшого впливу на рівень соціального та економічного розвитку зазнали країни Європи, в тому числі й Україна. Вплив фінансової та економічної кризи, яка похитнула світ у 2008–2009 рр., військові дії на Сході України у 2014 році, спалах пандемії COVID-19 у 2019 році та повномасштабне військове вторгнення росії в Україну у 2022 році поетапно чинили вплив на виникнення і формування тіньової зайнятості. Незважаючи на всі реалізовані заходи щодо розробки та впровадження політики стабілізації у трудовій сфері, рівень тіньової зайнятості все ще залишається досить високим, а рівень безробіття так і продовжує рости. Неефективні процеси трансформації української економіки призвели до послаблення регуляторного впливу держави на стан ринку праці. Дестабілізуючі структурні зміни і непродумана стратегія влади у соціально-економічній сфері посилили втрату довіри з боку громадськості до системи державних органів. Як результат, відбулося загострення таких проблем, як тінізація та криміналізація економіки, розвиток корупції, посилення трудової міграції, поширення тіньової зайнятості та ухилення від сплати податків. Посилився відтік тіньового капіталу з України в офшорні зони, який міг би бути використаний як інвестиційні ресурси для відновлення національної економіки у майбутньому.

При такій моделі розвитку у державі відбувається неефективний розподіл ресурсів, що призводить до обмеження конкуренції, збільшення витрат, а також зростає соціальна нерівність у суспільстві. Значна частка тіньової економіки та слабкість інститутів вітчизняного ринку праці обумовлюють підвищення його тінізації, а це веде до укорінення деструктивного інституту неформальної зайнятості як «нової нормальності». Розповсюдження даного явища відбувається на базі руйнації існуючих трудових відносин та побудови нових, які порушують усталений баланс інтересів суб'єктів трудової діяльності, мотивацію і стимули до продуктивної зайнятості та ефективного господарювання. При цьому у зв'язку з широкими масштабами розповсюдження корупції, саме владним, контролюючим органам є вигідною наявність тіньової зайнятості, як джерела, що сприяє росту доходів та полегшує управління людьми. Тому явище тіньової зайнятості в Україні виступає і причиною, і наслідком деформації легальної зайнятості та економіки та потребує ретельного дослідження з метою пошуку шляхів та напрямів протидії його подальшому формуванню й розповсюдженню.

Як свідчать результати досліджень вітчизняного ринку праці в Україні, основними економічними загрозами у 2022 році, що сприяли поширенню тіньової зайнятості, стали епідемія COVID-19, воєнна агресія росії проти України, процвітання корупції, недосконалість фіскальної та інформаційної політики держави тощо.

За сучасних надскладних умов розвитку економічного середовища в Україні легалізація та максимально ефективне використання трудового потенціалу за рахунок зниження тіньової зайнятості є важливим завданням і має значну роль для всього населення країни. Під впливом вищезазначених чинників зовнішнього середовища значна кількість громадян України продовжуючи здійснювати різні види економічної діяльності, наразі не перебуває у трудових, цивільно-правових відносинах, що призводить до зниження рівня податкових надходжень в країні та порушення трудових прав

працівників у таких сферах як оплата праці, охорона праці, соціальне та пенсійне забезпечення.

Не зважаючи на зазначені негативні прояви тіньової зайнятості, за даними Міжнародної організації праці, на сьогодні не існує жодного регіону або країни світу, де тіньова зайнятість була б повністю викорінена. Середній рівень тіньової зайнятості у світі становить близько 61,2 % від загальної кількості зайнятих, змінюючись від 85,8 % у регіонах Африки і до 14,3 % у регіонах Північної, Південної та Західної Європи [Grishnova O., Brintseva O.].

Тривалий час тіньовий сегмент ринку праці вважався відносно тимчасовим перехідним явищем, яке у перспективі буде мінімізовано за рахунок технологічних змін, конвергенції більш і менш розвинутих економік, реалізації заходів державної політики з регулювання зайнятості.

Однак, незважаючи на незначну позитивну динаміку скорочення частки тіньової зайнятості у 2016 та у наступні роки – з 26,2 % у 2015 році до 19,3 %, у 2021 році в Україні присутні системні ризики становлення тіньової зайнятості як «нової нормальності», що має макроструктурне та інституційне походження, в основі чого лежить структурна деградація національної економіки; демографічна обмеженість потенціалу довгострокового зростання; загальна інституційна слабкість інститутів детінізації; висока розбалансованість за професійною структурою попиту і пропозиції робочої сили; дефіцит належної праці тощо (рис. 2.1).

Отже, рівень тіньової зайнятості за період з 2010 по 2021 рік зменшився лише на 3,6%, у той час, як за даними Державної служби статистики рівень безробіття збільшився на 32,1%. Це є підтвердженням того, що на вітчизняному ринку праці протягом останніх більш ніж 10 років працівники все ще віддають перевагу незареєстрованій діяльності не зважаючи на те, що тіньова зайнятість спрямована проти самої людини. Тіньова зайнятість позбавляє людину легального працевлаштування, гідного рівня оплати й охорони праці та здоров'я, медичного, соціального та пенсійного забезпечення.

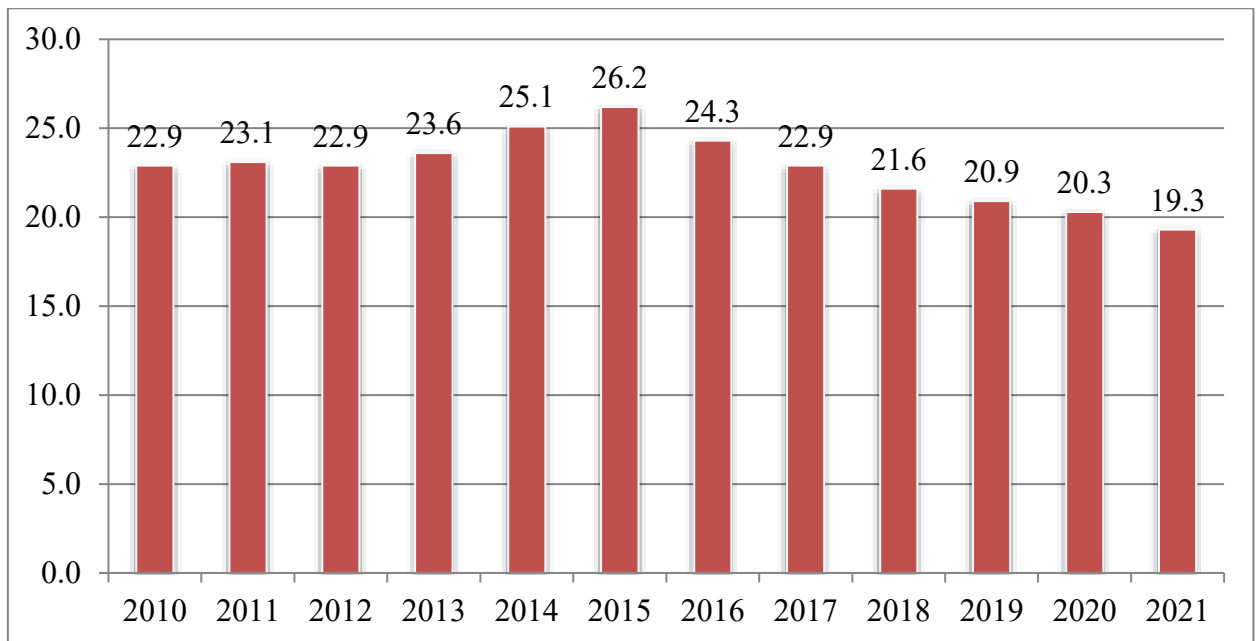

Рис. 2.1. Динаміка рівня тіньової зайнятості в Україні за 2010-2021 рр.

Примітка. Побудовано автором на основі джерел [Офіційний сайт ДСС]

Щодо галузевої структури тіньової зайнятості, то найбільшим рівнем «тінізації» зайнятості за оцінками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України у 2021 році характеризуються такі види економічної діяльності як: сільське господарство, лісове та рибне господарство – 45,5%; будівництво – 17,4%; оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – 15,5% (табл. 2.1).

Таблиця 2.1. Кількість неформально зайнятого населення в Україні за видами економічної діяльності у 2013-2021 рр.

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1. Кількість неформально зайнятого населення у віці 15-70 років - усього, тис. осіб	4519,9	4540,9	4303	3961,2	3695,6	3541,3	3460,4	3275,9	3018,4
У тому числі за видами економічної діяльності, у % до підсумку									

Продовження таблиці 2.1

1.1. сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	64,7	40,2	38,6	40,8	42,1	42,9	42,3	44,7	45,5
1.2. промисловість	-	6,8	6,8	6,1	5,6	5,5	5,9	5,6	5,8
1.3. будівництво	12,1	15,3	16,1	15,5	16,1	15,9	17	17	17,4
1.4. оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	12,5	21,8	22,1	20,9	19,6	18,2	17,3	15,9	15,5
1.5. транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	-	4,1	4,1	3,5	3,3	4,2	3,9	4,1	4,3
1.6. тимчасове розміщення й організація харчування	-	2,5	2,8	2,6	2,4	2,2	2,6	2,5	2,2
1.7. інші види економічної діяльності	10,7	9,3	9,5	10,6	10,9	11,1	11	10,2	9,3

Примітка. Розраховано автором на основі джерел [Офіційний сайт ДСС]

Тіньова зайнятість є складною макроекономічною проблемою, подолання якої неможливе без комплексної детінізації економіки, тому в нашому дослідженні ми, в першу чергу, зупинимось на аналізі основних деструктивних проявів тіньової економіки в Україні (рис. 2.2).

Як свідчать дані, представлені нами на рисунку 2.2, рівень тіньової економіки в Україні є досить високим, що виступає наслідком нераціональної і низько ефективною політики детінізації. Разом з цим, події 2019-2022 років стали справжніми викликами для вітчизняної економіки. Кризові явища, що були спричинені поширенням пандемії COVID-19 та глобальним обмеженням соціальної взаємодії, стали причиною створення середовища динамічного зростання для тіньового сектору економіки. Так, за результатами 2021 року зафіксовано інтегральний показник рівня тіньової економіки України у розмірі 31,0% від обсягу офіційного ВВП, що лише на 5% нижче, ніж показник 2010 року.

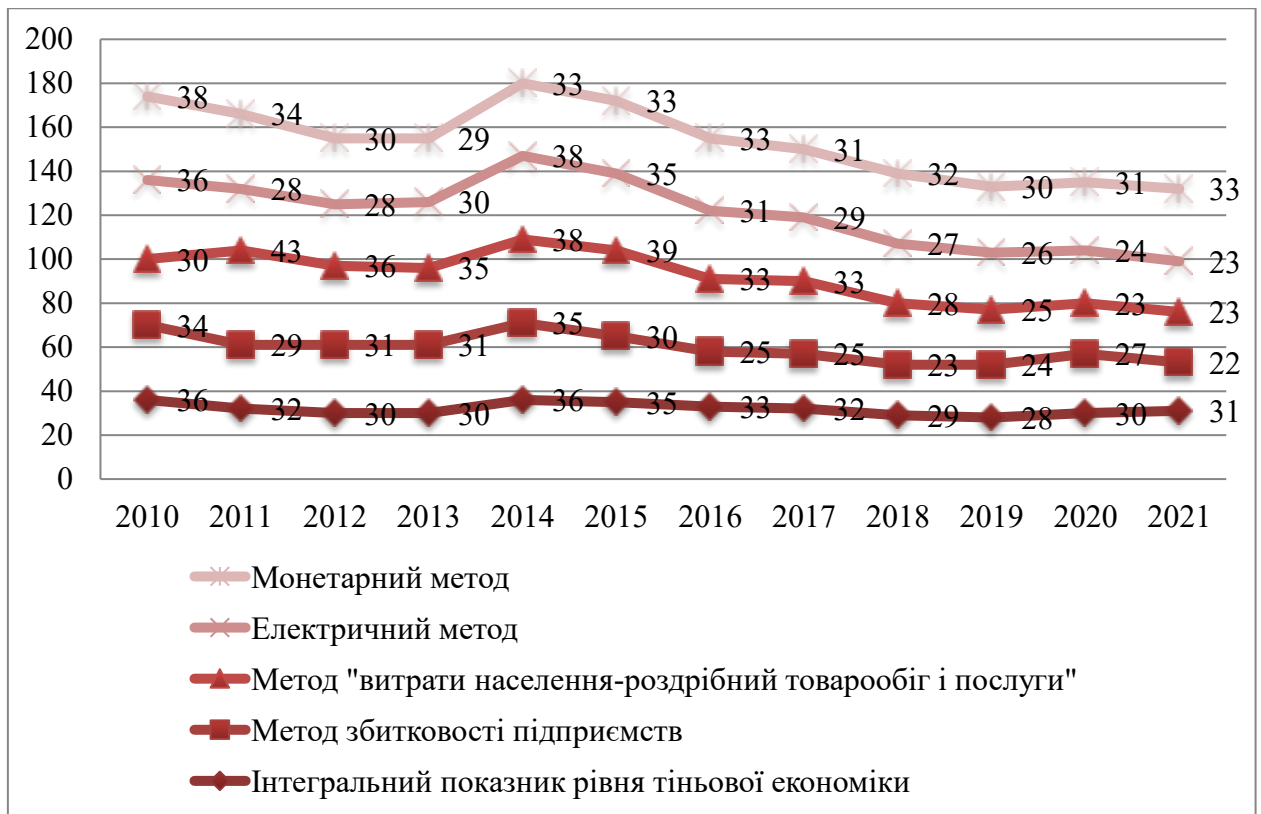

Рис. 2.2. Динаміка рівня тіньової економіки України, розрахована за різними методами, 2010-2021 рр.

Примітка. Побудовано автором на основі джерел [Як змінювався рівень]

Економічна криза 2020-2021 рр. спричинена загостренням пандемії COVID-19 та значним обмеженням соціальної взаємодії між людьми. Ситуація, що виникла за таких умов як на рівні вітчизняної економіки, так і у глобальних масштабах є безпрецедентною, тому у науковій літературі присутній певний дисонанс щодо оцінки рівня тінізації за різними методами.

Як бачимо на рисунку, показник тіньової економіки, визначений із використанням методу збитковості підприємств зафіксував збільшення рівня тіньової економіки у 2021 році порівняно з 2020 роком на 5 % (до 22,0 % від обсягу офіційного ВВП). Така ситуація обумовлена значним погіршенням фінансового стану вітчизняних підприємств внаслідок обмеження ділової активності на фоні впливу заходів і обмежень, спрямованих на боротьбу з пандемією. Результати оцінки тіньової економіки за методом розрахунку «витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги» були

протилежними (зниження рівня тінізації не відбувалося) та електричного методу – зниження тінізації економіки на 1,0 %. Монетарний метод засвідчив зростання у динаміці рівня тінізації – з 31,0% від обсягу офіційного ВВП до 33%.

На тлі впливу наступного вагомого фактора – пандемії COVID-19, що розпочалася у 2019 році, людство пережило глобальну кризу економічної системи, яка призвела до катастрофічних наслідків у соціально-економічній сфері багатьох країн і стала однією з найпотужніших економічних загроз для ринку праці та чинником поширення тіньової зайнятості.

За цей період багато українських підприємств збанкрутували через карантинні заходи, відбулося скорочення робочих місць, при цьому особливо постраждав малий бізнес, усе це призвело до збільшення безробіття та пошуку працівниками шляхів додаткового заробітку у тіні (табл. 2.2).

Таблиця 2.2. Рівень та структура безробітних за причинами незайнятості в Україні, 2013-2021 рр.

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1. Рівень безробіття	7,80	9,70	9,50	9,70	9,90	9,10	8,60	9,90	10,30
2. Коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства	2,45	2,51	2,58	2,56	2,5	2,42	2,38	2,38	3,40
3. Структура безробітних за причинами незайнятості, %									
3.1. вивільнені з економічних причин	21,9	22,3	27,8	22,4	23,2	20,7	21,5	22,9	27,1
3.2. звільнені за власним бажанням	34,6	31,8	28,9	33	34,5	38	39,6	34,1	32,4
3.3. звільнені у зв'язку з закінченням строку контракту	8,1	7,8	7,5	9,4	8,2	9,5	8,9	9,7	9,6
3.4. не працевлаштовані після закінчення закладів освіти	16,8	16,7	16,4	15,6	12,2	9,8	9,4	9,3	10,2
3.5. інші причини	18,6	21,4	19,4	19,6	21,9	22	20,6	24	20,7

Примітка. Розраховано автором на основі джерел [Офіційний сайт ДСС]

Аналіз безробіття за причинами незайнятості свідчить про значне поширення практики примусових звільнень з економічних причин у період пандемії. У структурі безробітних частка вивільнених з економічних причин у

2021 р. становила 27,1%, більше 10% безробітних склали ті, хто не працевлаштувався після закінчення закладів освіти. Дані статистичних спостережень у період пандемії також засвідчили, що кількість безробітних більш ніж утричі перевищувала кількість вільних робочих місць, а за деякими професійними групами на одне робоче місце претендувало аж 8-17 осіб.

Наразі на ринку праці спостерігатиметься парадоксальна ситуація: у післякоронавірусному періоді офіційний рівень безробіття може навіть зменшитися. Це відбуватиметься тому, що прискорюється відтік робочої сили, у тому числі внаслідок «розчарування» населення неспроможністю влади, у результаті чого дедалі менше потенційно безробітних звертатиметься до державних органів працевлаштування і переходитиме до тіньової зайнятості.

У рамках соціологічного дослідження Центру Разумкова, більше половини (53%) економічно активного населення України, відповідаючи на питання про те, які зміни відбувалися з їх зайнятістю під час пандемії, вказали на відсутність будь-яких змін, 14% економічно активного населення повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з повним збереженням заробітної плати, 7,9% – пішли у частково оплачувану відпустку, 2,7% – у повністю оплачувану тривалу відпустку, 7,8% – у неоплачувану відпустку, 3,4% – під час пандемії втратили роботу (табл. 2.3).

Таблиця 2.3. Аналіз впливу COVID-19 на зміни у зайнятості працівників в Україні, 2020 р.

№ п/п	Зміни щодо зайнятості під час пандемії COVID-19	Частка відповідей респондентів, %
1	Ніяких змін, працював як раніше	53,7
2	Повністю або частково перейшов на дистанційну роботу з повним збереженням заробітної плати	14,1
3	Пішов у частково оплачувану відпустку	7,9
4	Пішов у неоплачувану відпустку	7,8
5	Повністю або частково перейшов на дистанційну роботу з частковим збереженням заробітної плати	4,4
6	Втратив роботу	3,4
7	Пішов у повністю оплачувану тривалу відпустку	2,7
8	Інше	2,3
9	Важко відповісти	3,7

Примітка. Розраховано автором на основі джерел [14. Соціально-економічні]

Ще одним, на нашу думку, важливим фактором в контексті детінізації зайнятості та сприяння економічному розвитку ринку праці є зниження корумпованості господарюючих суб'єктів. За даними рейтингу Corruption Perceptions Index 2022 (за яким 0 балів означає високий рівень корупції, а 100 балів – низький) рівень корупції в Україні є значним. Позиція України у рейтингу відповідає оцінці корупції у 33 бали (рис. 2.3).

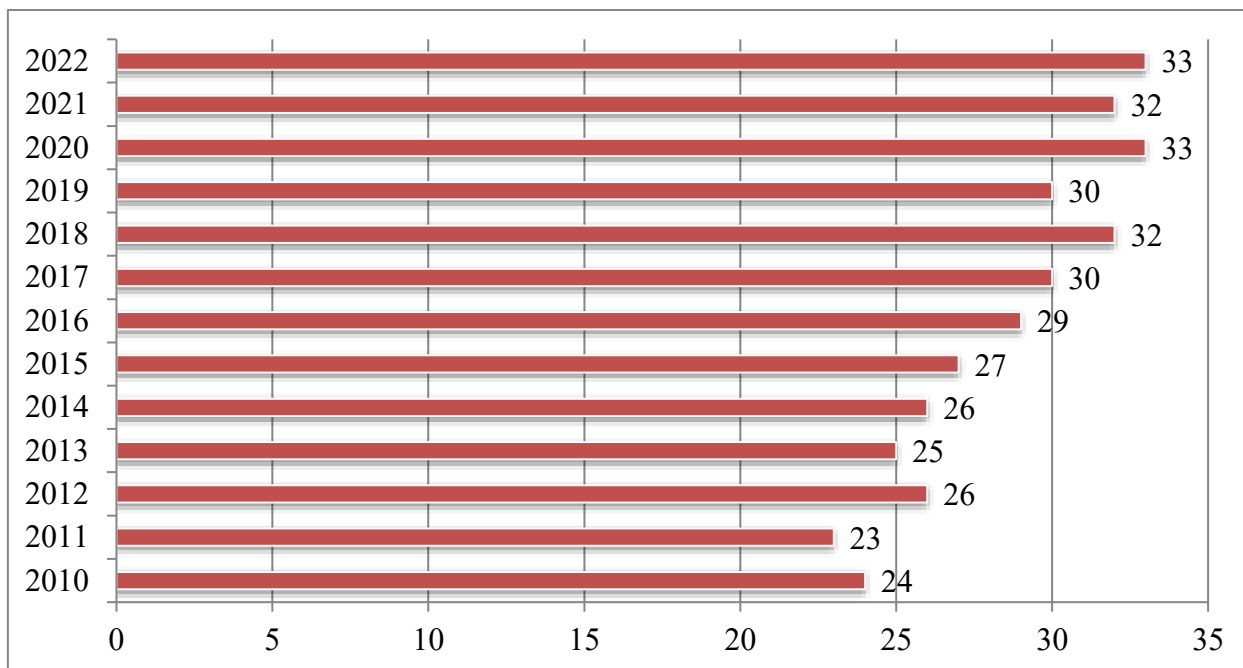

Рис. 2.3. Динаміка індексу сприйняття корупції в Україні за 2010-2022 рр.

Примітка. Побудовано автором на основі джерел [Індекс сприйняття]

Дослідження різних науковців свідчать, що в умовах поширеної корупції державні службовці прагнуть до нарощування кількості перевірок та підвищення розмірів податків і штрафів. У результаті чого фіскальна система втрачає свою ефективність як інструмент державної політики. Дана негативна тенденція посилюється відсутністю довіри громадян до державних інституцій. Адже саме довіра до уряду і відчуття «соціальної солідарності» виступає основним спонукальним чинником для людей сумлінно сплачувати податки. За цих умов будь-які плани і намагання уряду проводити ефективні соціально-економічні реформи в обмін на гарантовану сплату податків часто викликають

супротив з боку громадян.

Подолання корупції є основною необхідною умовою входження України до ЄС, інші перешкоди (невідповідність критеріям конвергенції, невідповідність законодавства, політична та економічна нестабільність) мають тісний взаємозв'язок з розширенням сфер дії тіньової економіки [Сандугей В. В.].

Ще одним важливим етапом аналізу причин активного формування тіньової зайнятості в Україні є дослідження впливу фіскальної політики.

Надмірний обсяг податкового тягаря, складність вітчизняної системи оподаткування, нестабільні тенденції у розробці і впровадженні податкового законодавства, високий рівень податкового тиску та нерівномірне податкове навантаження на підприємницький сектор і особисті доходи громадян, стали причинами переходу великої частини економіки у «тіньовий сектор», тим самим спровокувавши розширення меж тіньової зайнятості [Власенко].

Станом на 2021 рік загальний коефіцієнт податкового навантаження в Україні становив 40,8%, що на 4,8% більше порівняно з 2013 роком. При цьому рівень податкового навантаження на працю у 2021 році знову почав рости і склав 17,2%, що за значенням майже ідентично рівню навантаження у 2013 році (17,4%). Зацікавленість роботодавців у сплаті меншої суми податків зрозуміла. Але ефективність впровадження цих заходів у нинішніх економічних умовах в Україні пов'язана з ризиком суттєвого зменшення надходжень до Бюджету, Пенсійного фонду та інших фондів державного соціального страхування (табл. 2.4).

Як бачимо з даних таблиці 2.4, можливості застосування інструментів податкового характеру для скорочення тіньової зайнятості практично вичерпані. Зменшення рівня соціальних внесків не буде призводити до розширення бази оподаткування, натомість дані заході стануть причиною ще більшого скорочення страхових надходжень до фондів, що вже було продемонстровано реформою 2015 року, та матимуть негативний вплив на рівень пенсійних виплат, якість та доступність медичних послуг населенню.

Таблиця 2.4. Динаміка показників податкового навантаження в Україні у 2013-2021 рр.

Показники податкового навантаження	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1. Рівень бюджетного податкового навантаження, %	24,2	26,9	35,5	32	33,9	32	29,1	29,8	33,3
ВВП реальний (в цінах попереднього року)	1410,6	1365,1	1430,2	2034,4	2445,5	3083,4	3675,7	3818,4	4363,5
Податкові надходження до зведеного Держбюджету, млрд грн	340,9	367,5	507,6	650,7	828,1	986,3	1070,3	1136,6	1453,8
2. Рівень податкового навантаження на працю, %	17,4	18,2	19,6	13,2	15,1	15	15,6	16,7	17,2
Податок на доходи фізичних осіб, млрд грн	72,1	75,2	99,9	138,7	185,6	229,9	297,8	319	378,3
ЄСВ, млрд грн	166,8	165,9	169,8	111,7	158,9	202	241,7	281,7	327
Єдиний податок, млрд грн	6,6	7,4	10,9	17,1	24	29,5	35,2	38	46,2
3. Рівень податкового навантаження на капітал, %	5,9	5,4	5,7	5,3	5,1	5,1	4,6	4,6	5,8
Податок на прибуток підприємств, млрд грн	54,9	40,2	39	60,2	73,3	106,1	117,3	118,4	163,8
Рента, млрд грн	28,8	33,5	41,9	46,6	51,1	50	52	57,1	89,3
4. Рівень податкового навантаження на споживання, %	12,9	14,9	20,4	17,8	19	17,3	14,8	15,3	17,2
ПДВ, млрд грн	128,2	139	178,4	235,5	313,9	374,5	378,6	400,6	536,4
Мито, млрд грн	13,3	12,6	40,3	20,3	24,5	27	30	30,4	38,1
Акциз, млрд грн	36,6	45	70,7	101,7	121,4	126,7	130,7	146,6	172
Інші, млрд грн	3,7	7,3	2,8	4,9	4,7	4,9	6	5,3	5,3
5. Коефіцієнт податкового навантаження загальний, %	36,0	39,1	47,4	37,5	40,4	38,5	35,7	37,1	40,8

Примітка. Розраховано автором на основі джерел [Офіційний сайт ДПС]

У деяких розвинутих європейських країнах застосовується методика, яка передбачає зменшення ставок податків або страхових внесків для категорій зайнятих з низькою оплатою праці; підвищення рівня доходів, що неоподатковується прибутковим податком, однак такі заходи, як показала практика, також є не достатньо виправданими. В умовах слабкої правозахисної практики та допустимості суспільною свідомістю існування «тіньових» відносин, дані заходи можуть стати причиною розростання сегменту прихованої оплати праці. І, загалом, чим вище оподаткування праці, тим нижчі доходи населення, його споживча активність, заощадження, інвестиції, а також ефективність [Інституційне середовище].

Під впливом війни економіка України цього року скоротиться на 35%, через те, що економічна діяльність зазнала значної шкоди у наслідок руйнування виробничих потужностей, забруднення сільськогосподарських земель, зменшення кількості робочої сили (понад 14 мільйонів людей стали переміщеними особами). Як свідчать результати оцінки, проведеної Світовим банком, потреби на відновлення та відбудову соціального, виробничого секторів та інфраструктури сягають не менше 349 мільярдів доларів США, що майже у 1,5 рази вище розміру економіки України у довоєнний період [Російське вторгнення].

Зниження ділової і економічної активності, а також збільшення кількості осіб, які покидали ринок праці та відмовлялись від активного пошуку роботи відбулось внаслідок ряду причин. Зокрема, це руйнація інфраструктури на територіях промислових регіонів, де розгортались бойові дії, дезорганізації усталених виробничих зв'язків і критично важливих постачань ресурсів, закриття значної кількості підприємств; ускладнення відносин з основними торговельними партнерами тощо. Це призвело до зростання безробіття та перерозподілу рівнів оплати праці персоналу (рис. 2.4).

Війна наочно продемонструвала переваги офіційної зайнятості щодо збереження хоча б часткової заробітної плати та гарантій від роботодавців щодо отримання підтримки від держави. Водночас, Державна служба зайнятості України наводить такі цифри: станом на початок травня 2022 року, з близько 25,3 тис. вакансій 6,4 тис. передбачали мінімальну зарплату (6,5 тис. на місяць). Приблизно 5 тис. вакансій передбачала оплату у розмірі до 7 тис. грн., 3,7 тис. вакансій – до 8 тис. грн., а на зарплату 10-11 тис. грн. було розміщено менше 800 вакансій, а понад 20 тис. грн. на місяць пропонувалося лише за 272 вакансіями.

У результаті, середня пропонована заробітна плата склала 9103 грн. Станом на 01.09.2022 року (без урахування частини тимчасово окупованих територій) загальна сума наявної заборгованості із виплати заробітної плати по Україні становила 2,8 млрд грн. [Ринок праці в умовах війни]

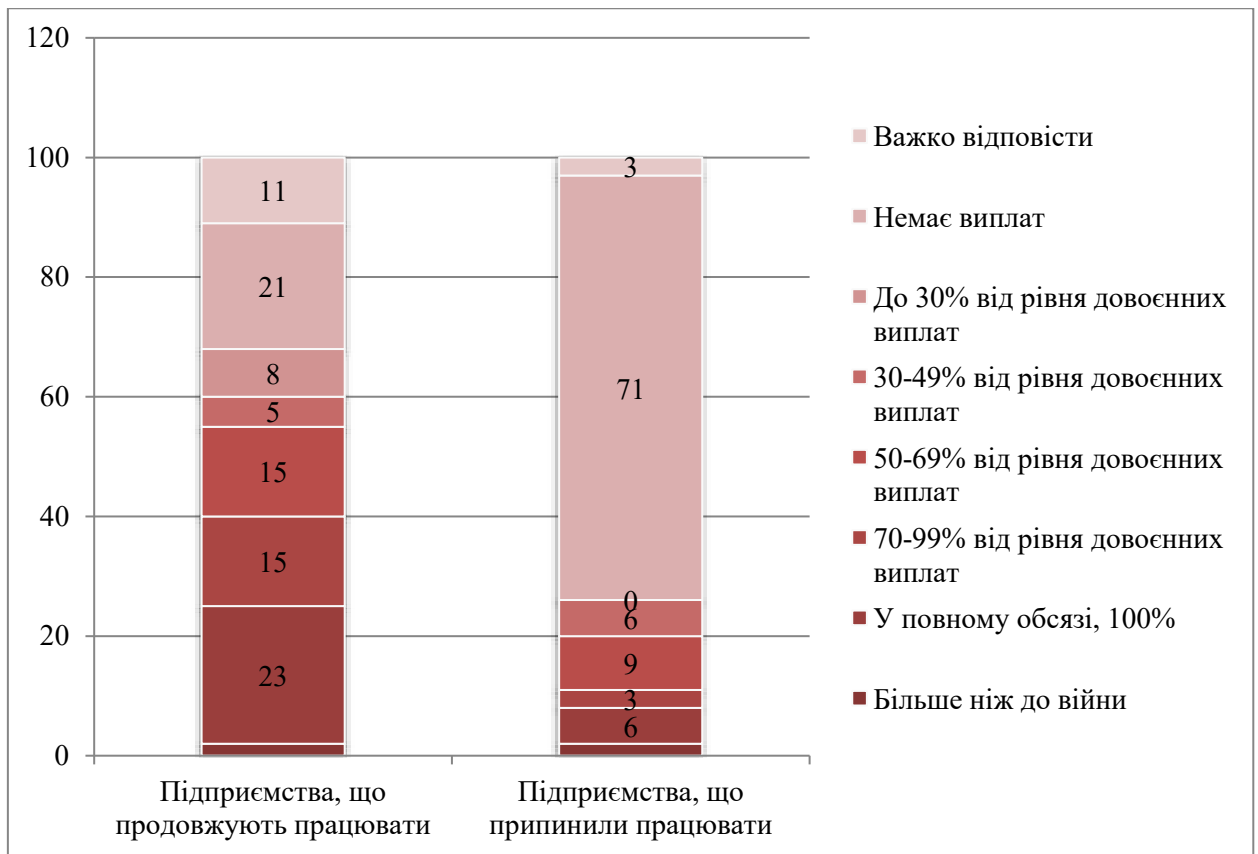

Рис. 2.4. Аналіз перерозподілу рівнів оплати працівників під впливом війни в Україні, 2022 р.

Примітка. Побудовано автором на основі джерел [Ринок праці в умовах війни]

Такі тенденції призвели до того, що більшість українців й надалі зіштовхуються з проблемою пошуку роботи, навіть за порівняно невисоку заробітну плату. Для працівників оклади стали нижче за мінімальні, персонал оформлюється на неповну зайнятість. Стандартними шляхами оптимізації витрат на оплату праці також стали переведення працівників на неповну ставку, зменшення кількості робочих годин чи оформлення відпустки за власний рахунок.

З лютого 2022 року, у зв'язку з військовою агресією Державна служба статистики України не проводить досліджень зі стану неформальної зайнятості. Тому на основі зроблених нами висновків можемо припустити, що у зв'язку з повномасштабною агресією росії, знищенням робочих місць, розривом економічних зв'язків, масовою внутрішньою та зовнішньою

міграцією, дефіцитом фонду оплати праці на підприємствах, проблема тіньової зайнятості в Україні на сьогодні тільки погіршується.

Війна також спричинила ситуацію, за якої в Україні посилюються негативні тенденції щодо зростання кількості безробітного населення. За даними Державного центру зайнятості України станом на 01.10.2022 року кількість безробітних становила 784 тис. осіб, серед яких працевлаштовано 194 тис. осіб, що складає лише 24 %, і відповідно, на одну вакансію при цьому припадає 9 бажуючих. Аналіз даних щодо уповільнення динаміки зареєстрованих безробітних у межах 10% дозволяє зробити припущення про можливе збільшення кількості неформально зайнятих [Центральна та Східна]. Водночас, без розрахунків динаміки тіньової економіки неможливо сформулювати точні оцінки щодо цього показника. Позитивним моментом при цьому стало те, що через пандемію COVID-19 в Україні вже активно запроваджувалася нова форма зайнятості – дистанційна робота. Введення дистанційної роботи дозволило працівникам державних органів та іншим працівникам з перших днів повномасштабної агресії росії залишатись віддалено на роботі. При цьому, з метою дерегуляції трудових відносин 19.07.2022 року КЗпП доповнено главою III-Б «Спрощений режим регулювання трудових відносин». Відповідно до даної глави, регулювання трудових відносин працівників і роботодавців за спрощеним режимом, здійснюється трудовим договором, така дерегуляція передбачена на період воєнного стану. Однак, після припинення або скасування воєнного стану, залишення регулювання трудових відносин у трудовому договорі містить у собі ризик посилення зловживань з боку роботодавців [Центральна та Східна].

Виходячи з результатів аналізу найбільш вагомих чинників, що за сучасних умов впливають на формування і розповсюдження тіньової зайнятості в Україні, пропонуємо наступні шляхи протидії формуванню даного явища у нових економічних реаліях (рис. 2.5):

Сучасна складна економічна ситуація, викликана пандемією, воєнними діями в Україні та іншими економічними потрясіннями, показала, що

працівники втрачають стимули до участі в офіційній зайнятості, однак тіньова зайнятість постає причиною ще більш уразливого їх становища, оскільки багато з них не тільки втрачає можливість отримання гарантованого законодавством доходу, але й не можуть претендувати на заходи соціальної підтримки з боку держави. Це актуалізує проведені нами дослідження щодо удосконалення комплексного інструментарію оцінки масштабів тіньового сектору зайнятості, рівня залученості зайнятих до тіньових процесів, причин та факторів тіньової зайнятості.

Розширення масштабів тіньового сектору під дією глобальних соціально-економічних викликів здійснює значний вплив на всі соціально-економічні процеси в Україні. Негативному впливу тінізації піддається також і ринок праці, що за даних умов набуває нових форм та проявів, у тому числі й за рахунок формування тіньової зайнятості. Як показало проведене дослідження, кількість зайнятих у тіньовому секторі осіб помітно зменшилася за останні шість років. При цьому частка неформально зайнятих у сільському господарстві на фоні інших видів економічної діяльності зростає. Фіскальний фактор за сучасних умов вже не є вирішальним щодо розмірів тіньової економіки та тіньової зайнятості в Україні, оскільки додалося багато проблем, пов'язаних із ростом корупції та відсутністю ефективної політичної сили у держави для гарантування виконання законодавства економічними суб'єктами тощо.

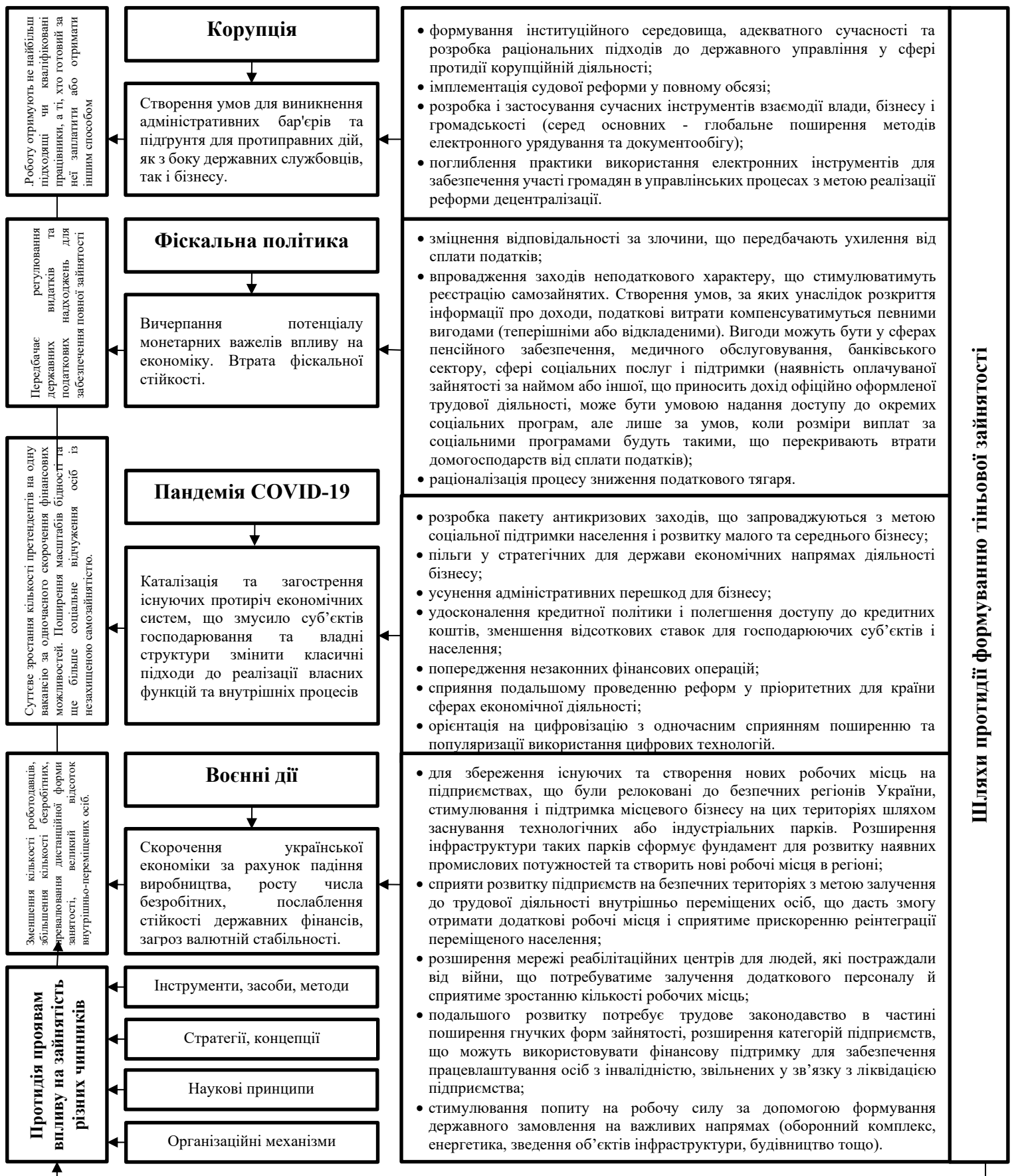

Рис. 2.5. Шляхи протидії формуванню тіньової зайнятості у нових економічних реаліях

Позитивним моментом щодо стримування розмірів тіньової зайнятості став досвід, набутий Україною під час пандемії COVID-19, що дозволило уряду зробити системи соціального захисту більш адаптивними та інклюзивними для подолання як економічних криз в короткостроковій перспективі, так і довгострокових тенденцій, що спричинили зміни на ринку праці – економічна глобалізація і криза, негативні демографічні тенденції, загострення воєнних конфліктів тощо. Відповідно, пов'язані з цим економічні потрясіння не могли не призвести до деструктивних змін та посилення напруженості на ринку праці та у сфері зайнятості. Погіршення умов праці і розвитку людського потенціалу країни, особливо під впливом пандемії та війни, стало серйозним викликом і руйнівним фактором суспільного прогресу та добробуту працездатного населення нашої держави.

2.2. Взаємозв'язок між детінізацією зайнятості та соціальною безпекою суспільства за сучасних умов

Динамічне наростання загроз (поширення тіньової економіки, пандемія COVID-19, війна тощо) у сфері соціальної безпеки нашої держави передбачає урахування існуючих національних пріоритетів забезпечення системи національної безпеки та спонукає до розвитку практичних досліджень у даному напрямі, що обумовлює необхідність використання оновленої моделі для аналізу взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості та соціальної безпеки суспільства за сучасних умов. Але не зважаючи на значну кількість сучасних робіт у галузі тіньової економіки, зайнятості та соціальної безпеки, практичні дослідження, у яких науково доведений взаємозв'язок між тіньовою зайнятістю і рівнем соціальної безпеки в Україні та обґрунтовані закономірності впливу детінізації зайнятості на соціальну безпеку суспільства або відсутні, або знаходяться лише на початковій стадії формування. При цьому значним недоліком застосування розроблених у науковій літературі моделей на практиці є відсутність єдиного підходу до визначення

комплексу показників, за допомогою яких можливо охарактеризувати та оцінити рівень тіньової зайнятості у країні. На противагу цьому, для оцінки тіньової економіки використовується значна кількість методик, зокрема, застосовуються прямі і опосередковані методи, розходження яких полягає у об'єкті первинного збору даних: при прямих методах, до яких відносять спеціальні обстеження, оцінюється безпосередньо тіньова економіка; при непрямих методах висновки про динаміку тіньової економіки робляться з урахуванням аналізу показників, зміни яких можуть свідчити про підвищення чи зниження тіньової активності.

Виходячи з недостатньо глибокого вивчення проблеми у науковій літературі та обмеженості практичних розробок, процес досягнення оптимального рівня соціальної безпеки в залежності від напрямів детінізації зайнятості значно ускладнюється. Тому, першочергово виникає потреба апробації запропонованої моделі взаємозв'язку детінізації зайнятості та соціальної безпеки за сучасних умов в Україні. Особливий акцент у межах практичної перевірки запропонованої моделі має бути приділено формуванню такої системи показників, яка б враховувала основну сукупність факторів впливу тіньової зайнятості на соціальну безпеку в Україні та підлягала формалізації з метою обчислення порівняльних та зведених коефіцієнтів, і, при цьому, могла б бути включена до моделі як пов'язуюча індикативна ланка між заходами детінізації зайнятості і зміною рівня соціальної безпеки у країні.

Отже, продемонструємо практичну значущість запропонованої у першому розділі моделі аналізу взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства за сучасних умов в Україні.

На першому етапі дослідження в межах запропонованої моделі скористаємось розробленою системою показників, які визначають тіньову зайнятість за двома критеріями: детермінанти та індикатори. Відповідно до зазначених груп критеріїв за можливістю формалізації запропоновані показники розділено на формалізовані і неформалізовані, що характеризують соціальну, економічну, етичну, технологічну та інші сфери тіньової

зайнятості. Сформована система детермінант та індикаторів тіньової зайнятості населення, що підлягають формалізації і результати розрахунків по ній в Україні у 2014-2021 роках відображені у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5. Система детермінант та індикаторів тіньової зайнятості населення, що підлягають формалізації, та їх значення в Україні у 2014 – 2021 рр.

№ п/п	Детермінанти та індикатори тіньової зайнятості, що підлягають формацізації	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1	Частка вакансій з наданням вільного та гнучкого графіку роботи	0,036	0,043	0,047	0,048	0,051	0,062	0,097	0,111
2	Кількість податкових перевірок, що виявляють порушення в перерахунку на 1000 зареєстрованих підприємств	0,321	0,345	0,350	0,378	0,394	0,345	0,377	0,419
3	Частка безробітних у загальній кількості економічно активного населення	0,097	0,095	0,097	0,099	0,091	0,086	0,099	0,103
4	Частка злочинів економічного спрямування, зареєстрованих за період	0,016	0,014	0,012	0,012	0,013	0,013	0,015	0,017
5	Частка неформальної зайнятості у загальній кількості економічно активного населення	0,239	0,247	0,229	0,215	0,205	0,199	0,191	0,184
6	Частка самозайнятих у загальній кількості зайнятих у віці 15-70 років	0,159	0,159	0,156	0,157	0,156	0,155	0,159	0,164
7	Частка осіб, що втратили роботу з економічних причин	0,223	0,278	0,224	0,232	0,207	0,215	0,229	0,271
8	Рівень тіньової економіки у співвідношенні з ВВП	0,36	0,35	0,33	0,32	0,29	0,30	0,30	0,32
9	Індекс споживчих цін на товари і послуги	100,5	128,5	140,3	112,6	114,1	109,2	103,2	106,1

Продовження таблиці 2.5

10	Індекс реальної заробітної плати	86,5	90,1	106,5	118,9	109,7	111,4	110,2	112,0
11	Частка готівкових операцій у загальному обсязі операцій із використанням платіжних карток	0,750	0,688	0,645	0,610	0,550	0,497	0,442	0,391
12	Диференціація життєвого рівня населення (індекс Джині)	0,196	0,206	0,212	0,188	0,190	0,255	0,229	0,237
13	Індекс сприйняття корупції	26	27	29	30	32	30	33	32
14	Середньомісячний дохід на душу населення по відношенню до мінімального розміру оплати праці	1,83	1,92	2,13	1,23	1,31	1,35	1,22	1,10
15	Рівень податкового навантаження на працю	0,106	0,086	0,108	0,098	0,099	0,109	0,111	0,073
16	Загальний коефіцієнт податкового навантаження	0,341	0,341	0,381	0,384	0,376	0,378	0,382	0,383

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

Слід зазначити, що вже на даному етапі аналізу формалізованих детермінант та індикаторів тіньової зайнятості населення в Україні за запропонованою моделлю, можемо зробити проміжні висновки щодо динаміки та рівня певних факторів тіньової зайнятості та узагальнено оцінити можливий ступінь їх впливу на соціальну безпеку в Україні. Так, відбулося зростання індексу сприйняття корупції, частки злочинів економічного спрямування, частки безробітних у загальній кількості економічно активного населення у 2020-2021 роках, що прямо чи опосередковано є факторами для зростання обсягів тіньової зайнятості і впливають на соціальну безпеку за такими критеріями як порушення законодавчих норм, які забезпечують певний рівень соціальної безпеки та скорочення обсягів оподаткування і соціальних відрахувань за рахунок зменшення кількості працюючого населення.

Відповідно до другого етапу методики, результати розрахунку значень індикаторів соціальної безпеки за матеріальною, демографічною і соціальною складовими в Україні у 2014-2021 році представлені у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6. Система індикаторів соціальної безпеки, та їх значення в Україні у 2014-2021 рр.

Матеріальна складова											
Роки	Рівень інвестиційного потенціалу домогосподарств (kn1)	Відношення середньої заробітної плати до прожиткового мінімуму (kn2)	Рівень тіньової оплати праці (dl)	Рівень тіньової зайнятості у загальній зайнятості населення	Рівень витратків на освіту у відношенні до ВВП	Рівень витратків на охорону здоров'я у ВВП	Рівень витрат на харчування в структурі доходів населення	Рівень пенсійних витратків у ВВП	Рівень середньої пенсії у співвідношенні з прожитковим мінімумом (kn3)	Рівень дефіциту ПФУ у ВВП (d5)	Значення показників матеріального елемента соціальної безпеки
2014	0,181	0,296	0,57	0,749	0,063	0,036	0,023	0,044	0,130	0,988	0,308
2015	0,204	0,315	0,58	0,738	0,057	0,036	0,022	0,048	0,119	0,984	0,310
2016	0,213	0,304	0,60	0,757	0,054	0,032	0,021	0,060	0,110	0,964	0,312
2017	0,218	0,516	0,54	0,771	0,060	0,034	0,019	0,045	0,108	0,981	0,329
2018	0,218	0,554	0,55	0,784	0,063	0,033	0,018	0,042	0,134	0,991	0,339
2019	0,207	0,505	0,53	0,79	0,058	0,032	0,018	0,046	0,131	0,990	0,331
2020	0,231	0,472	0,49	0,797	0,060	0,042	0,017	0,048	0,141	0,997	0,329
2021	0,253	0,598	0,48	0,769	0,066	0,039	0,016	0,039	0,147	0,998	0,340
Соціальна складова											
Роки	Рівень бідності (d7)	Захворюваність населення (кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань), на 1 млн. населення (k7, d8)	Кількість лікарів усіх спеціальностей, на 100 населення	Кількість середнього медичного персоналу, на 100 населення	Охоплення дітей закладами дошкільної освіти, до кількості дітей відповідного віку	Співвідношення кількості вчителів та кількості учнів у закладах загальної середньої освіти	Частка робочої сили з вищою освітою	Всього злочинів на 100 тис. населення (d9)	Значення показників соціального елемента соціальної безпеки		
2014	0,714	0,731	0,433	0,883	0,550	0,121	0,520	0,877	0,604		
2015	0,417	0,732	0,435	0,870	0,550	0,117	0,523	0,868	0,564		
2016	0,414	0,726	0,439	0,862	0,570	0,114	0,526	0,861	0,564		
2017	0,527	0,734	0,439	0,849	0,590	0,112	0,529	0,876	0,582		
2018	0,568	0,826	0,441	0,818	0,610	0,109	0,534	0,884	0,599		
2019	0,622	0,859	0,442	0,788	0,630	0,106	0,536	0,894	0,610		
2020	0,564	0,883	0,433	0,743	0,630	0,104	0,537	0,919	0,602		
2021	0,601	0,842	0,350	0,634	0,600	0,103	0,537	0,922	0,574		

Демографічна складова							
Роки	Очікувана тривалість життя при народженні, років (кп4)	Загальний коефіцієнт смертності, проміле (кп4, d4)	Смертність немовлят, проміле (кп5, d5)	Сумарний коефіцієнт народжуваності, проміле (кп6)	Демографічне навантаження непрацездатного населення на 1 працездатну особу (ефективну чисельність платників страхових внесків (d6)	Нетто-показник відтворення населення на 1 жінку	Значення показників соціального елемента соціальної
2014	0,714	0,853	0,220	0,150	0,405	0,714	0,509
2015	0,714	0,861	0,210	0,151	0,393	0,715	0,507
2016	0,717	0,863	0,260	0,147	0,382	0,697	0,511
2017	0,720	0,865	0,240	0,137	0,368	0,656	0,498
2018	0,718	0,861	0,300	0,130	0,353	0,620	0,497
2019	0,720	0,861	0,300	0,123	0,340	0,584	0,488
2020	0,714	0,852	0,330	0,122	0,329	0,580	0,488
2021	0,718	0,826	0,390	0,109	0,318	0,560	0,487

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

На основі узагальнення результатів, отриманих при оцінюванні окремих показників соціальної безпеки, наступним кроком є розрахунок інтегрального показника рівня соціальної безпеки (Ісб), який дозволяє отримати загальну оцінку ситуації та порівняти стан соціальної безпеки у різні періоди.

Слід зауважити, що для нашої моделі ми обрали дещо спрощений варіант розрахунку інтегрального показника, ніж пропонують автори методики О.А. Грішнова та Ю.М. Харазішвілі [Kharazishvili Y., Grishnova O., &]. Це обумовлюється декількома причинами: методика авторів для розрахунку показника є досить складною і об'ємною; запропоновані авторами показники на початковому етапі розрахунку є не співрозмірними (переважна більшість показників визначається у відсотках, але поряд з ними розраховуються такі показники як, наприклад, очікувана тривалість життя при народженні; рівень охоплення вищою освітою на 10 тис. населення тощо), що є можливим у розрізі вектору дослідження авторів методики оцінки рівня соціальної безпеки та не впливає на наукову значущість і достовірність отриманих ними висновків. В той же час наше дослідження для отримання достовірних результатів щодо наявності та сили взаємозв'язків між

досліджуваними явищами має ґрунтуватися на індикаторах, рівень яких коливається у загально визначених межах, однакових для всіх, що значно спрощує процес проведення розрахунків та отримання достовірних висновків. Відповідно до цього, у нашому дослідженні при розрахунку індикаторів соціальної безпеки в Україні застосовувались додаткові індивідуальні нормувальні коефіцієнти (k), які дозволили синхронізувати запропоновані авторами індикатори у проміжку $u \in [0; 1]$ та формалізувати вплив де стабілізаторів (d), визначених вченими, таким чином, щоб досягти формування односпрямованого вектора дослідження розвитку соціальної безпеки у період з 2014 по 2021 роки. З урахуванням етапу нормалізації даних, інтегральний показник рівня соціальної безпеки в Україні розраховувався як середня арифметична зважена часткових групових показників (матеріального, демографічного та соціального) (табл. 2.7):

Таблиця 2.7. Інтегральний показник рівня соціальної безпеки (Ісб) в Україні у 2014-2021 рр.

Інтегральний показник рівня соціальної безпеки (Ісб)	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	0,474	0,461	0,462	0,47	0,478	0,476	0,473	0,467

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

Для оцінки величини розрахованого за 2014-2021 роки інтегрального показника рівня соціальної безпеки (Ісб), на основі обґрунтованих авторами методики векторів порогових значень індикаторів та додаткового перегляду і експертної оцінки порогових значень індикаторів, розроблено шкалу розподілу рівнів якісного розвитку соціальної безпеки, яка деталізована у першому розділі дослідження. Відповідно до розробленої шкали оцінювання рівнів якісного розвитку соціальної безпеки у 2014-2021 роках інтегральний показник рівня соціальної безпеки (Ісб) в Україні мав середнє значення і коливався в межах 0,461-0,478.

Наступний етап моделювання передбачає обґрунтування доцільності використання методики нечіткої логіки та інструментів лінійного чи нелінійного програмування для перевірки і доведення залежності між формалізованими та неформалізованими показниками тіньової зайнятості і рівнем соціальної безпеки.

Використання методики нечітких моделей для проведення математичної формалізації системи детермінант та індикаторів тіньової зайнятості населення в Україні, що не підлягають прямому розрахунку, продемонструємо у вигляді фрагменту анкети для експертів по одній із 15 детермінант за перший (2014 рік) досліджуваного періоду (табл. 2.8).

Таблиця 2.8. Фрагмент анкети для експертів для проведення математичної формалізації системи детермінант та індикаторів тіньової зайнятості населення в Україні за методикою нечітких моделей

Анкета для експертів					
Назва детермінант та індикаторів	_____ рік				
1. Розповсюдженість заходів стримування тіньового сектору за рахунок бухгалтерських рішень в системі обліку	<i>Лінгвістична оцінка якості</i>				
	Майже не розповсюджені	Мало розповсюджені	Частково розповсюджені	Розповсюджені	Дуже розповсюджені
	<i>Лінгвістична оцінка економічних змін</i>				
	Падіння	Коливання	Стабілізація	Зростання	
Стадія побудови нечіткої математичної моделі (фазифікація) дл обробки даних у пакеті MathLab					
1. Розповсюдженість заходів стримування тіньового сектору за рахунок бухгалтерських рішень в системі обліку	ЯКЩО «майже не розповсюджені» і «падіння», ТО 0,05	ЯКЩО «майже не розповсюджені» і «коливання», ТО 0,1	ЯКЩО «майже не розповсюджені» і «стабілізація», ТО 0,15	ЯКЩО «майже не розповсюджені» і «зростання», ТО 0,2	

	ЯКЩО «мало розповсюджені» і «падіння», ТО 0,25	ЯКЩО «мало розповсюджені» і «коливання», ТО 0,3	ЯКЩО «мало розповсюджені» і «стабілізація», ТО 0,35	ЯКЩО «мало розповсюджені» і «зростання», ТО 0,4
	ЯКЩО «частково розповсюджені» і «падіння», ТО 0,45	ЯКЩО «частково розповсюджені» і «коливання», ТО 0,5	ЯКЩО «частково розповсюджені» і «стабілізація», ТО 0,55	ЯКЩО «частково розповсюджені» і «зростання», ТО 0,6
	ЯКЩО «розповсюджені» і «падіння», ТО 0,65	ЯКЩО «розповсюджені» і «коливання», ТО 0,7	ЯКЩО «розповсюджені» і «стабілізація», ТО 0,75	ЯКЩО «розповсюджені» і «зростання», ТО 0,8
	ЯКЩО «дуже розповсюджені» і «падіння», ТО 0,85	ЯКЩО «дуже розповсюджені» і «коливання», ТО 0,9	ЯКЩО «дуже розповсюджені» і «стабілізація», ТО 0,95	ЯКЩО «дуже розповсюджені» і «зростання», ТО 1

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

На основі розробленої анкети для експертів по 15 детермінантам та індикаторам тіньової зайнятості населення, що не підлягають прямій формалізації, опитано 120 фахівців різного рівня, які працюють у вітчизняній виробничій та банківській сфері, а також займають різні посади у службах зайнятості, консалтингових та інших фірмах. Результати оцінок експертів опрацьовано у пакеті MathLab, що дало можливість перевести систему детермінант та індикаторів тіньової зайнятості, що не підлягала прямій формалізації, у масив чітких числових значень (табл. 2.9).

Таблиця 2.9. Значення детермінант та індикаторів тіньової зайнятості населення, що не підлягали формалізації після використання методики нечітких моделей та опрацювання у пакеті MathLab

№ п/п	Детермінанти та індикатори тіньової зайнятості, що не підлягають формалізації	Роки							
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1	Рівень вторинної зайнятості на ринку праці	0,37	0,39	0,35	0,34	0,31	0,31	0,29	0,36

Продовження таблиці 2.9

2	Достатність робочих місць з гідною заробітною платою на офіційному ринку праці	0,34	0,37	0,32	0,36	0,37	0,39	0,34	0,33
3	Ступінь бюрократизації процедур офіційного працевлаштування та податкового обліку праці	0,65	0,64	0,57	0,55	0,52	0,48	0,47	0,43
4	Вигідність ухилення від виплати нарахувань з заробітної плати	0,54	0,52	0,53	0,48	0,49	0,46	0,51	0,51
5	Достатність забезпечення населення соціальними гарантіями та пільгами	0,34	0,35	0,37	0,37	0,38	0,38	0,34	0,35
6	Рівень податкової моральності	0,56	0,58	0,59	0,61	0,63	0,65	0,61	0,61
7	Розповсюдженість заходів стримування тіньового сектору за рахунок бухгалтерських рішень в системі обліку	0,09	0,08	0,10	0,12	0,12	0,11	0,11	0,12
8	Рівень прихованого безробіття	0,51	0,52	0,5	0,48	0,47	0,51	0,56	0,57
9	Рівень порушення вимог щодо безпеки праці	0,65	0,68	0,66	0,67	0,67	0,67	0,68	0,69
10	Рівень стабільності заробітної плати та пенсій	0,46	0,47	0,45	0,46	0,45	0,38	0,39	0,42
11	Рівень освіченості зайнятих у тіньовому секторі	0,77	0,79	0,77	0,81	0,82	0,83	0,85	0,89
12	Ступінь ігнорування громадянами чинного законодавства	0,45	0,43	0,44	0,43	0,42	0,41	0,42	0,43
13	Розповсюдженість виплат «зарплати у конвертах»	0,67	0,64	0,65	0,62	0,61	0,59	0,62	0,64
14	Рівень залученості працівників у цифрову робочу силу	0,45	0,47	0,49	0,51	0,54	0,57	0,66	0,71
15	Рівень якості функціонування державних інституцій на ринку праці	0,63	0,64	0,66	0,66	0,67	0,68	0,68	0,67

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

Як бачимо з таблиці 2.9, за 2019-2021 роки спостерігалось зростання таких показників як: вигідність ухилення від виплати нарахувань з заробітної плати; рівень прихованого безробіття; рівень порушення вимог щодо безпеки праці; рівень стабільності заробітної плати та пенсій; рівень освіченості

зайнятих у тіньовому секторі; розповсюдженість виплат «зарплати у конвертах»; рівень залученості працівників у цифрову робочу силу тощо.

Так, до того часу, поки роботодавцю вигідно оптимізувати свої витрати за рахунок ухилення від виплати нарахувань з заробітної плати, та при наявності недоліків нормативної бази, яка забезпечує реалізацію даного процесу, він буде це робити. При цьому система соціального страхування відіграє важливу роль у забезпеченні економічної безпеки держави, оскільки базується на фінансових накопиченнях, які створюють фінансові умови для соціально-економічного розвитку та стабільності в суспільстві з метою успішного внутрішнього і зовнішнього протистояння економічним загрозам.

З таблиці 2.9 також видно, що складні епідеміологічні умови послужили поштовхом до зростання рівня прихованого безробіття, але зростання цього показника у останні роки більше трактується як вимушений захід, ніж як свідоме рішення найманого працівника, і за таких умов супроводжується негативним сприйняттям з його боку. Крім того, деякі форми прихованого безробіття базуються на сучасних цифрових технологіях, тому їх застосування не охоплюється існуючим правовим полем, а отже не передбачає ніяких гарантій найманим працівникам, що є прямою загрозою соціальній безпеці.

Наступною детермінантою, на яку слід звернути увагу, є рівень порушення вимог щодо безпеки праці, який як у офіційному секторі, так і у тіньовому завжди був досить високим. Знову ж таки, за умов поширення пандемії COVID-19, даному питанню почала приділятися більш пильна увага, що не може не позначитися на зростанні рівня соціальної безпеки. Те ж саме можна сказати й про рівень стабільності заробітної плати та пенсій, що найбільш чутливі до коливань у економіці і порушення трудових прав працівників у таких сферах, як оплата праці, охорона праці, соціально-пенсійне забезпечення, що є прямою загрозою соціальній безпеці.

Як показує аналіз наступних детермінант, в оцінці сучасних особливостей тіньової зайнятості відзначається негативна тенденція, щодо збільшення кількості кваліфікованих працівників з вищою освітою. Зазвичай

одна з головних причин переходу висококваліфікованих працівників з формального сектора у тіньовий – це недостатній рівень доходів. Однак зростання даного детермінантного показника у останні роки пояснюється загальними економічними тенденціями, які стали наслідком впливу пандемії COVID-19 та війни: значна частина персоналу, будучи скороченим, не змогла знайти роботу, тому змушена була перейти до тіньового ринку праці. У результаті держава, і, як наслідок, суспільство, втрачає частину податків, які працівники та їхні роботодавці могли б сплачувати за умов офіційного оформлення трудових відносин. Це призводить, наприклад, до недостатнього фінансування бюджетної сфери, обмежує можливості підвищення заробітної плати у ній, і даний цикл повторюється знову, ще більше впливаючи на параметри соціальної безпеки.

Не потребує підтвердження негативного впливу на соціальну безпеку також ситуація, коли більшу частину зарплати працівник отримує в конверті, що, як уже зазначалося, значно погіршує його соціальну захищеність. З іншого боку підприємства, які навмисно приховують реальну заробітну плату, тим самим також впливають на всю систему соціальної та економічної безпеки країни, оскільки, як один із прикладів, розмір пенсії залежить від середньої заробітної плати у державі. Якщо підприємства перестануть приховувати реальні цифри, то і середня заробітна плата буде вищою, і пенсія в розрахованих коефіцієнтах теж підвищиться.

Цифровізація праці на підприємстві може як спростити робочий процес, підвищивши його ефективність, дає можливість економічно не активному населенню залучитися до праці, так і створити нові способи дискримінації, це залежить від етичних принципів, які лежать в основі системи соціальної підтримки компанії. На державному ж рівні відбувається вивільнення величезного обсягу робочої сили і поява диспропорції в усіх галузях економіки за рахунок її перетікання у цифрову економіку глобальних цифрових платформ, що додатково супроводжується потребою у більш надійній інституційній формі захисту персональних даних працівників.

Для проведення оцінки взаємозв'язку між рівнем показників тіньової зайнятості та рівнем соціальної безпеки в Україні, з урахуванням впливу сучасних викликів на економіку, застосовано статистичний пакет «Аналіз даних» Microsoft Excel та проведено регресійний аналіз залежності величин.

На основі регресійного аналізу взаємозалежності показників тіньової зайнятості та рівня соціальної безпеки суспільства в Україні підтверджено взаємозв'язок між цими двома явищами. При цьому, за коефіцієнтами регресійного рівняння встановлено, що найбільший вплив на якісний розвиток соціальної безпеки в Україні у 2014-2021 рр. становили такі індикатори та детермінанти тіньової зайнятості:

1. Достатність робочих місць з гідною заробітною платою на офіційному ринку праці – 0,3047 (позитивний помірний зв'язок за шкалою Чеддока);
2. Рівень залученості працівників у цифрову робочу силу 0,1897 (позитивний слабкий зв'язок за шкалою Чеддока).
3. Рівень стабільності заробітної плати та пенсій – 0,1521 (позитивний слабкий зв'язок за шкалою Чеддока);
4. Частка осіб, що втратили роботу з економічних причин – -0,2492 (негативний слабкий зв'язок за шкалою Чеддока);
5. Рівень вторинної зайнятості на ринку праці – -0,0872 (негативний майже відсутній зв'язок за шкалою Чеддока);
6. Рівень порушення вимог щодо безпеки праці – -0,8242 (негативний майже відсутній зв'язок за шкалою Чеддока);

Достатність робочих місць з гідною заробітною платою на офіційному ринку праці, як детермінантний показник тіньової зайнятості чинить наступний вплив на соціальну безпеку (за результатами аналізу зв'язок прямий, тобто чим більше робочих місць з гідною заробітною платою, тим вищий рівень соціальної безпеки):

- брак робочих місць з високою оплатою праці спричиняє надмірну диференціацію доходів населення та блокує розвиток соціальної відповідальності підприємства;

- обрання вакансії з нижчою заробітною платою означає скорочення можливостей щодо забезпечення гідного соціального захисту працівника на робочому місці та соціального захисту його сім'ї. При цьому, якщо реальна заробітна плата працівника не відповідає поняттю гідної заробітної плати, то вона також і не забезпечує доступність благ, необхідних для підтримки розширеного відтворення людини (забезпечення економічної самостійності працівника, відпочинку, утримання сім'ї, можливість інвестувати у свій розвиток тощо);
- нижча оплата праці, зазвичай, передбачає більш лояльні вимоги до кваліфікації працівника, а у випадку, якщо для кваліфікованого працівника не знайшлося вакансії з гідною оплатою праці і він вимушений працювати на посаді, яка оплачується нижче, відбувається процес втрати відповідного рівня кваліфікації, навичок і компетенцій, що провокує збій у забезпеченні економіки кваліфікованою робочою силою. У разі відмови працівника займати посаду із невідповідним рівнем заробітної плати – взагалі спричиняє зростання кількості незайнятих працездатних осіб, частина з яких починає шукати гідної оплати праці за межами країни, а інша частина, не володіючи достатніми матеріальними ресурсами, позбавляється доступу до «індустрії знань», закриваючи собі шлях до сучасної кваліфікованої праці і тим самим перетворюючись на прошарок суспільства, що взагалі відмовляється працювати та живе на пільги.

Частка осіб, що втратили роботу з економічних причин, як детермінантний показник тіньової зайнятості має такий вплив на соціальну безпеку (за результатами аналізу зв'язок зворотній, тобто чим більше осіб втратило роботу з економічних причин, тим нижчим є рівень соціальної безпеки):

- першою та основною загрозою є те, що працівники, які втратили роботу з економічних причин і не мають інших джерел доходів, вдаються до заощаджень, різкого скорочення споживання, ситуаційних підробітків

тощо, що негативно впливає на якість життя, а отже має прямопропорційний зв'язок із соціальною безпекою;

- серйозну загрозу для рівня соціальної безпеки у контексті впливу даної детермінанти становить також той факт, що не кожен працівник, який втрачає роботу з економічних причин, стає безробітним, оскільки він може перестати шукати роботу, в результаті чого економіка країни втрачає резерви робочої сили;
- психологічні наслідки втрати роботи, які іноді мають на багато потужніший вплив на якість життя працівників, і, відповідно, на соціальну безпеку, ніж втрата джерела доходу. Люди, які втратили роботу мають вищий рівень схильності до депресії, оскільки невизначеність призводить до тривоги, крім того, втративши роботу, людина частково втрачає соціальне визнання та пов'язану з ним позитивну самооцінку;
- наразі склалися додаткові обставини впливу даної детермінанти у зв'язку із війною в Україні. Так, відповідно до змін, запроваджених в Україні із введенням воєнного стану, людям, які втратили роботу та зареєструвалися у центрах зайнятості відтепер виплачується допомога по безробіттю лише 90 днів (у попередні роки – 120-360 днів), та її розмір не може бути більшим за розмір мінімальної заробітної плати (6500 грн і 6700 грн відповідно у 2022 та 2023 році). При цьому виплати припиняються, якщо безробітна особа перебуває за кордоном понад 30 днів. Якщо ж особа впродовж 30 днів перебуває в статусі офіційно зареєстрованого безробітного, вважається, що даному працівнику підходить така робота, що не потребує попередньої підготовки та кваліфікації. З одного боку це є вимушеною мірою держави з метою підтримки економіки країни у важкий період, а з іншого вказана ситуація стала причиною пошуку висококваліфікованими українськими фахівцями постійного більш високооплачуваного місця роботи за кордоном. Щодо тих працівників, які залишилися в Україні без роботи,

то чим більше триватиме війна в нашій державі, тим більше людей не будуть залучені до праці, що може призвести до руйнування їх трудових навичок та деградації трудових відносин.

Рівень вторинної зайнятості на ринку праці як детермінантний показник тіньової зайнятості чинить наступний вплив на соціальну безпеку (за результатами аналізу зв'язок зворотній, тобто чим більше осіб мають вторинну зайнятість, тим нижчим є рівень соціальної безпеки):

- звичайно вплив вторинної зайнятості на соціальну безпеку лише у негативному руслі констатувати наразі не коректно, адже саме за сучасних нестабільних економічних умов вона відіграє все більшу роль, виконуючи функцію соціального амортизатора в умовах кризи. Крім того, за умов вторинної зайнятості розширюються можливості вибору людьми нових сфер і видів діяльності, зміцнюються соціальні позиції працівників як членів суспільства, більш повно реалізується їх трудовий і культурний потенціал та ін. Однак в контексті нашого дослідження та оберненого зв'язку з соціальною безпекою дане економічне явище має негативні наслідки за рахунок того, що вторинна зайнятість частіше за все являється не офіційною, а отже сприяє розвитку тіньової зайнятості та економіки.

Показники рівня залученості працівників у цифрову робочу силу, рівня стабільності заробітної плати та пенсій і ефективності забезпечення безпеки праці як детермінантні показники впливу тіньової зайнятості на соціальну безпеку вже були розглянуті нами вище.

Два заключні етапи методики передбачають моделювання взаємозв'язків процесу детінізації зайнятості з формуванням соціальної безпеки суспільства на основі застосування певних стратегій та заходів державної політики боротьби з тіньовою зайнятістю і пошуку резервів державного регулювання складових соціальної безпеки (з урахуванням впливу визначених у проведеному аналізі найбільш суттєво корелюючих детермінант та індикаторів).

2.3. Резерви державного регулювання складових соціальної безпеки

Під впливом воєнної агресії росії проти України вирішення соціальних проблем у контексті підвищення соціальної та економічної безпеки стали ще важливішими та актуальними. Досвід розвинених країн засвідчує, що забезпечення соціальної безпеки та пошук резервів державного регулювання її складових потребує системного підходу до механізмів формування та функціонування.

Аналізуючи вплив багатофакторних глобальних та національних проблем на соціальну безпеку з метою пошуку резервів державного регулювання її складових, на нашу думку, для початку слід виділити системні чинники, що сприяють чи перешкоджають реалізації ефективної політики соціальної безпеки. Відповідно до методики, запропонованої нами у першому розділі дослідження, систематизуємо чинники, що визначають резерви соціальної безпеки в Україні відповідно за матеріальною, соціальною та демографічною складовими. Кожен чинник не може всебічно відобразити можливості удосконалення такого багатогранного і складного процесу, як соціальна безпека, однак проаналізувати рівень ефективності окремих складових соціальної безпеки та узагальнити й оцінити її резерви у комплексі представляється можливим (табл. 2.10).

Одними із завдань управління резервами та ресурсами соціальної безпеки на рівні держави є виявлення та об'єктивна оцінка нереалізованих можливостей, що впливають на процеси життєдіяльності населення, його змісту та якості. У зв'язку з цим дедалі більшої актуальності набуває реалізація організаційних, функціональних, економічних, соціальних заходів щодо належної організації системи державного контролю, яка має бути спрямована на виявлення невикористаних можливостей зростання соціальної безпеки, що не були реалізовані, та на усунення ризиків зовнішнього і внутрішнього середовища, які можуть перешкодити досягненню мети.

Таблиця 2.10. Систематизація чинників, що визначають резерви соціальної безпеки в Україні

Чинники-стабілізатори соціальної безпеки	Чинники-дестабілізатори соціальної безпеки
Матеріальна складова	
1. Зростання інвестиційного потенціалу домогосподарств	1. Зростання обсягів виплат заробітної плати «у конвертах»
2. Зростання середньої заробітної плати та сукупних доходів населення	2. Зростання кількості працівників, у тіньовій зайнятості
3. Зростання рівня витрат на освіту	3. Економія витрат на якісне харчування
4. Зростання рівня витрат на охорону здоров'я	4. Збільшення дефіциту Пенсійного фонду України
5. Зростання рівня пенсійних витрат та середньої пенсії	
Соціальна складова	
1. Підвищення якості медичного обслуговування	1. Зростання кількості населення за межею бідності
2. Підвищення рівня доступності дошкільної освіти	2. Зростання рівня захворюваності населення
3. Підвищення рівня охоплення дітей шкільною освітою	3. Зростання рівня злочинності
4. Підвищення загального рівня освіченості населення	
Демографічна складова	
1. Зростання тривалості життя населення країни	1. Підвищення рівня смертності в країні
2. Підвищення рівня народжуваності в країні	2. Збільшення кількості випадків смертності немовлят
3. Зростання рівня відтворення в країні	3. Зростання кількості працівників, що втратили працездатність
4. Збільшення кількості працездатних осіб	4. Посилення тенденцій щодо старіння населення

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

Відповідно до системи чинників, запропонованій у таблиці 2.10, резервами забезпечення соціальної безпеки суб'єкта або населення країни в цілому виступають можливі, але за тією чи іншою причиною, не виправдані з погляду ефективності соціальної політики, заходи, характеристики, знання, вміння та інші ресурси соціальної сфери. Можливості отримання високого рівня соціальної безпеки виявляються нереалізованими ще й у тому випадку, якщо їх використовувати не раціонально або надто економно (стосується витратків, виплат, витрат тощо).

Таким чином, як вже зазначалося, на підставі визначеного нами методу розрахунку відносного впливу основних детермінант та індикаторів на зміну рівня соціальної безпеки можна так само у відсотках кількісно оцінити можливі резерви для її зростання. Дані резерви в першу чергу можуть бути сформовані за рахунок нівелювання негативного впливу чинників, що виступають дестабілізаторами соціальної безпеки при її формуванні та забезпеченні. Додаткові резерви підвищення рівня соціальної безпеки також можуть бути сформовані на основі посилення впливу чинників-стабілізаторів, що в цілому завжди мають бути зорієнтовані на її зростання. Отже, методика визначення резервів зростання соціальної безпеки має базуватися на нівелюванні негативного впливу чинників, які перешкоджають посиленню соціальної безпеки та додатковому стимулюванні тих чинників, що забезпечують її зростання [1, с. 146].

Зупинимось більш детально на можливостях використання резервів соціальної безпеки в Україні у відповідності із класифікованими у таблиці 2.10 чинниками.

1. Чинники стабілізатори та дестабілізатори соціальної безпеки за матеріальною складовою.

Спрямованість заходів державного регулювання на підтримку домашніх господарств має значні резерви зростання соціальної безпеки, оскільки домашні господарства виконують важливу соціальну функцію – нівелюють різницю у доходах членів домогосподарства та перерозподіляють фінансові потоки з метою підтримки певного якості життя всіх своїх членів. Сприяння державою тенденціям, що намітилася в пріоритетах використання грошових доходів вітчизняними домашніми господарствами у вигляді скорочення витрат на споживчі товари на користь придбання інвестиційних товарів та фінансових активів свідчать про підвищення рівня економічних знань населення щодо створення фінансової «подушки безпеки» і, як результат, підвищення ефективності використання коштів, що сприятиме зміцненню ними власної соціально-економічної безпеки.

Фінансовий потенціал домашніх господарств у вигляді заробітної плати та інших сукупних доходів дозволяє сформувати головний елемент стратегічного поступального розвитку суспільства – людський потенціал, що є життєво необхідним для соціально-економічного розвитку як складові інвестиційного потенціалу. Збільшення грошових доходів є необхідною умовою підвищення рівня та якості життя населення, оскільки створює передумови для демографічного зростання і є обов'язковою умовою соціального та економічного зростання в країні. Саме з метою ефективного використання цих резервів, заходи державного регулювання у даному напрямі мають сприяти підтриманню належного рівня доходів населення.

Також основним елементом, що забезпечує соціальну безпеку у будь-якій країні, є її людський потенціал в якісному їх вираженні. І тут саме освіта відіграє ключову роль у формуванні якісного трудового потенціалу, здійснюючи вплив на такі фактори суспільного розвитку, як науково-технічний і технологічний прогрес, розширення та інноваційний розвиток суспільного виробництва, підвищення рівня добробуту населення. Забезпечуючи надійний фундамент для розвитку науки, освіта тим самим не тільки сприяє розвитку виробництва, а й створює умови для зміни структури економіки, збільшуючи у ній частку наукомістких галузей. Таким чином, резерви не лише економічної, а й соціальної безпеки визначаються освітнім потенціалом працівників, кількістю освічених людей, якістю набутих ними та прикладених у практичній діяльності знань, структурою отримуваних спеціальностей, ступенем їх відповідності попиту на робочу силу тощо.

Іншим напрямом є заходи державного регулювання з метою посилення епідеміологічної безпеки та зниження рівня захворюваності населення, покращення здоров'я в країні, які, для отримання стабільного рівня соціальної безпеки мають стати результатом тривалого та послідовного періоду поліпшення життя людей. Резерви зростання соціальної безпеки за рахунок використання потенціалу даного чинника криються у соціально згуртованому та забезпеченому суспільстві, у державах із розвиненою системою соціального

страхування та високоякісними послугами охорони здоров'я. Рівень здоров'я населення формує ступінь задоволеності людей своїм життям, що призводить до значного покращення показників ефективності праці для досягнення прогресу та соціальної безпеки. Вплив на соціальні детермінанти здоров'я населення на загальнодержавному рівні передбачає забезпечення загального доступу до високоякісної медико-санітарної допомоги, а також зайняття лідируючих позицій у просуванні ідеї про те, що здоров'я населення необхідно розглядати як важливий показник підсумкового результату діяльності всіх інших секторів економіки.

Також, у контексті резервів забезпечення гідного рівня соціальної безпеки за рахунок здійснення регулюючих заходів держави, виступає чинником не лише зниження рівня загальної захворюваності, а й захворюваності, яка більшою мірою обумовлена соціальними причинами: захворюваність на активний туберкульоз, венеричні хвороби, ВІЛінфекцію та СНІД, розлади психіки внаслідок уживання алкоголю та наркотичних речовин. Важливе значення має також рівень інвалідності населення з повною чи частковою втратою працездатності, особливо серед осіб працездатного віку та дітей віком 0-17 років. Розробка заходів щодо стримування зростання рівня зазначених дестабілізаційних чинників є важливим елементом забезпечення резервів соціальної безпеки.

Недостатні розміри пенсійного забезпечення, які визначаються співвідношенням розмірів пенсій до прожиткового мінімуму або зниження темпів зростання реальної пенсії, виступають основними чинниками гальмування досягнення високого рівня соціальної безпеки за цим елементом системи. Зневажливе ставлення до пенсіонерів та інвалідів в Україні досі у деяких випадках проявляється як наслідок соціалістичної доктрини, у центрі якої стоїть працездатна людина, що штучно занижує рівень життя інвалідів та пенсіонерів. Оскільки соціально-економічна безпека тісно взаємопов'язана з функціонуванням пенсійної системи країни, то, поряд з іншими елементами державного соціального страхування, вона має будуватися на принципах

соціальної справедливості та, з метою використання додаткових резервів, бути спрямованою на забезпечення гідного рівня життя населення.

Одним з важливих чинників-дестабілізаторів соціальної безпеки за матеріальною складовою є заробітна плата «в конверті», що позбавляє працівника певних ступенів його соціального захисту. В першу чергу це стосується пенсії, оскільки пенсія нараховується людині виходячи з офіційної заробітної плати, яку отримує працівник у процесі своєї трудової діяльності. Крім того, отримання «сірої» зарплати спричиняє недостатню розрахункову платоспроможність працівника при зверненні до банку за кредитом, відсутність соціальних гарантій через тимчасову непрацездатність, навчання, народження дитини тощо. Оскільки податки до бюджету та відрахування до Фонду соціального захисту населення із «зарплати в конверті не сплачуються», це негативно відображається на добробуті інших громадян, величині їх соціальних виплат. Отже шкода завдається не лише власним інтересам індивідуума, а й інтересам держави та суспільства. Тому очевидним є й те, що здійснення успішних регулюючих заходів держави у даному напрямі здатне вивільнити значні резерви для підвищення соціальної безпеки.

Чинником-дестабілізатором соціальної безпеки за матеріальною складовою є продовольча незабезпеченість та неповноцінність харчування, від впливу даного чинника особливо страждають найбідніші верстви населення, що не дає їм можливості реалізувати свій фізичний та інтелектуальний потенціал. Дана проблема стримує значні резерви соціальної безпеки населення та країни, адже перехід на здорове харчування може сприяти зниженню витрат, пов'язаних з охороною здоров'я та подолання наслідків зміни клімату, оскільки приховані витрати здорового харчування є нижчими тих, що характерні для сформованих сьогодні моделей споживання продовольства.

Чинником стабілізатором соціальної безпеки за соціальною складовою є забезпечення якості та стійкості системи охорони здоров'я в умовах високих політичних, економічних, соціальних ризиків; проведення робіт, спрямованих

на випередження виникнення надзвичайних ситуацій у сфері охорони здоров'я та аналізу найбільш ефективних методів їх виявлення та ліквідації. Забезпечення якості медичних послуг на державному рівні є результатом системного впливу кількох складових: цілісності системи охорони здоров'я; адекватності дій провайдерів послуг; належного управління в сфері охорони здоров'я; кваліфікованої та компетентної робочої сили. Водночас основні лікарські засоби належної якості повинні бути в наявності в належній кількості в будь-який час. Вивільненню резервів соціальної безпеки у контексті аналізу даного чинника сприятимуть також заходи держави щодо забезпечення доступу до медичних технологій в цілому (медичного обладнання та широкого спектру медичних виробів). В цілому, не зважаючи на цілу низку політичних, економічних, соціальних та інших бар'єрів (закриття кордонів через війну, перебої з постачанням лікарських засобів, введення карантинних заходів через пандемію, економічну кризу тощо), в Україні переважає загальна позитивна тенденція в оцінці якості медичних послуг, наданих національною системою охорони здоров'я.

Здоров'я населення як інший стабілізуючий чинник в контексті підвищення резервів соціальної безпеки, слід розглядати як цілісний психо-соціальний феномен, норму і найважливішу цінність соціального життя. Здоров'я нації є інтегральним виразом та однією з найважливіших систем, що утворюють показники оцінки рівня добробуту та соціального стану здоров'я населення країни в інтегрованій формі відображає рівень якісних показників життєдіяльності людей, а також медичне забезпечення та заходи охорони здоров'я держави, детерміновані інституційними нормами та принципами соціальної політики. Охорона здоров'я безпосередньо формує людський капітал суспільства як на індивідуальному, так і на суспільному рівні. Збереження здоров'я та лікування хвороб членів суспільства не тільки проблема моралі, але й безпосередній фактор динаміки соціально-економічного розвитку.

Дуже висока рентабельність циклу початкової освіти у сфері розвитку людського потенціалу, порівняно з рівнем середньої освіти та рівнем вищої освіти також виступає важливим чинником-стабілізатором соціальної безпеки за соціальною складовою. Як стверджують вітчизняні науковці, кожен наступний рівень освіти має нижчу рентабельність. Хоча всі витрати є рівними, ефективність циклу початкової освіти у підвищенні потенціалу людського розвитку вдвічі вища, ніж у циклі середньої освіти та в десятки разів вища, ніж у циклі вищої освіти [Tamers S]. Тому недостатнє охоплення молодого покоління адекватною шкільною освітою може стати причиною зростання рівня бідності, деградації населення та розвитку нестабільності у суспільстві.

За правильної організації освіта є найпотужнішим інструментом виховання громадян, що усвідомлюють свої права та можливості, мислячих, активних, таких, що володіють необхідними навичками і компетенціями, що є найважливішим вихідним ресурсом для кожного напрямку сталого розвитку. Підвищення рівня освіти призводить до зростання добробуту, розвитку економічної діяльності, поліпшення здоров'я, скорочення масштабів насильства, зміцнення гендерної рівності, нарощування соціального капіталу та підвищення якості життя. Освіта забезпечує населення економічними, соціальними, технологічними і навіть етичними інструментами підвищення соціальної безпеки.

Чинником-дестабілізатором соціальної безпеки за соціальною складовою є зростання кількості населення за межею бідності. Людина в стані бідності не має «адекватного рівня життя», що передбачає нормальні житлові умови, поживну їжу та чисту питну воду, достатній дохід, роботу та доступ до охорони здоров'я, освіти тощо. Бідність також може стати результатом певних подій, як, наприклад, війна, яка сталася в Україні. Наслідки окупації також мали значний негативний вплив у нашій державі, причому невідповідно чуттєво їх відчули на собі бідніші верстви населення. Загалом же, коли людина не має необхідних умов для виживання, інші її права також опиняються під

загрозою, підриваючи рівень соціальної безпеки. Таким чином, заходи державного регулювання у даному напрямку мають бути не поодинокими, а інтегрованими у загальну стратегію соціально-економічного розвитку і спрямованими не лише на покращення заходів щодо підтримки населення, що опинилося за межею бідності, таких як соціальне забезпечення, охорона здоров'я та доступ до дошкільних установ, а й на розширення можливостей доступу до якісної освіти не лише дітей, а й дорослих.

Підвищення рівня правової захищеності населення за рахунок зниження рівня злочинності, особливо серед молоді, також призводить до зростання рівня соціальної безпеки. При цьому рівень злочинності є також одним із показників, що характеризують стан економічної безпеки держави. Безсумнівно, високий рівень кримінальної злочинності є прямим дестабілізуючим фактором для соціальної безпеки держави. Але й діяльність несумлінних підприємців, також блокує резерви зростання соціальної безпеки, особливо це пов'язано з ухиленням від сплати податків, що призводить до недоотримання коштів державним бюджетом, неефективного використання фінансових ресурсів та інших негативних наслідків. При розгляді даного чинника не можна не відзначити такий резерв підвищення соціальної безпеки як зростання правосвідомості українських громадян, що також сприяє зниженню рівня злочинності.

Чинником-стабілізатором соціальної безпеки за демографічною складовою є збільшення тривалості життя, що відображає прогрес у соціальному та економічному розвитку, а також у галузі охорони здоров'я, зокрема успіхи у боротьбі зі смертельними дитячими захворюваннями, материнською смертністю та смертністю у молодому віці. Збільшення тривалості життя – це неймовірно цінний ресурс. Старіння населення негативно впливає на всі аспекти життя суспільства, включаючи ринки праці та фінансових ресурсів, попит на товари та послуги, такі як освіта, житло, охорона здоров'я, довгострокова медична допомога, соціальний захист, інформація та зв'язок тощо.

У цьому ж руслі чинником-стабілізатором соціальної безпеки за демографічною складовою є зростання народжуваності, що забезпечує відтворення населення країни, а, отже, від цього показника залежить соціальна безпека, безпека держави та її здатність до розвитку. До резервів підвищення соціальної безпеки у даному випадку належать адресна підтримка народження других, третіх дітей у жінок вікової групи 30-39 років, мінімізація ризиків бідності сімей із дітьми, покращення житлових умов, зміцнення репродуктивного здоров'я жінок тощо.

Збереження частки працездатних громадян у віковій структурі населення є важливим фактором, що впливає на трудовий потенціал країни та розвиток соціально-економічних процесів. Однак, використання даного резерву для підвищення соціальної безпеки формується лише протягом тривалого часу і є результатом впливу різних факторів, що взаємопов'язані із сукупністю всіх демографічних процесів, тому під впливом державних заходів робоча сила збільшується незначними темпами, але, всеодно, має потенціал для підвищення соціальної безпеки.

За останні роки рівень незахищеності населення внаслідок захворюваності та втрати працездатності у працездатному віці значно підвищується. Основним фактором такого збільшення виступає його економічна складова: збільшуються безпосередньо економічні ризики населення, які проявляються у відсутності коштів для лікування, зниженні рівня соціальних виплат за умови захворюваності або втрати працездатності по відношенню до визначених соціальних стандартів. Також існують ризики втрати працездатності внаслідок як загальної захворюваності, так і виробничого травматизму та профзахворювань. У пострадянських країнах висока смертність молодого чоловічого населення обумовлена насамперед неінфекційними захворюваннями та травмами (ішемічні хвороби серця, інсульт, самоушкодження, рак легенів, дорожні травми тощо).

Таким чином використання резервів для підвищення соціальної безпеки має обумовлюватись мінімізацією втрат суспільства при веденні ним

виробничої діяльності шляхом запобігання випадкам виробничого травматизму та професійної захворюваності, і шляхом підвищення ефективності використання методів соціального захисту постраждалих на виробництві.

Чинником-дестабілізатором соціальної безпеки за демографічною складовою є тенденція старіння населення, що призводить до зменшення трудового потенціалу та економічно активної частини населення в країні, накладаючи відбиток на стратегічні цілі та вирішення поточних проблем соціально-економічного розвитку. Старіння населення призводить до формування демографічного дефіциту. Демографічний дефіцит, як наслідок двох взаємопов'язаних демографічних процесів – старіння та депопуляції, за недостатності чи неадекватності заходів державної соціальної політики може формувати загрози для соціальної та економічної безпеки. Виходячи з цього, заходами державного регулювання з метою забезпечення резервів соціального захисту у майбутньому мають створюватись соціально-економічні умови для забезпечення простого відтворення статево-вікової структури населення з метою нівелювання негативних наслідків старіння населення та його депопуляції.

У даному контексті резервом підвищення соціальної безпеки також виступає такий феномен як здорове старіння – це розвиток та підтримка функціональних здібностей, які забезпечують благополуччя у похилому віці. Функціональна здатність людини до здорового старіння визначається власним потенціалом людини (тобто сукупністю всіх фізичних і розумових здібностей людини) і середовищем, в якому вона живе (включає фізичне, соціальне та політичне середовище), а отже має стимулюватись соціальними заходами з боку держави.

Отже, такі якісні характеристики, що є складовими людського капіталу, як рівень освіти та здоров'я, рівень професійної підготовки, мотивація до праці, активність, здоровий спосіб життя, працездатність та досягнення високих показників продуктивності праці, мають вирішальне значення

соціального та економічного розвитку. Саме у цих сферах знаходяться основні механізми нарощування соціальної безпеки суспільства. Позитивна зміна якісних характеристик людського капіталу здатна певною мірою компенсувати негативні тенденції у демографічних показниках та дати необхідний стимул для розвитку економіки та підвищення якості життя населення. Таким чином, одним із основних завдань сучасного суспільства та держави є нарощування людського капіталу. Оскільки основою розвитку людського капіталу служить розумова діяльність, дуже важливо, в яких умовах розвиватиметься індивід, оскільки майбутній розвиток людського капіталу визначається здібностями індивідуума та вихідним капіталом (життєвими ресурсами), а нарощення соціальної безпеки – рівнем здоров'я та освіти, які пов'язані з фінансовими можливостями домашніх господарств, станом розвитку виробничих систем, інноваційним розвитком, впливом зовнішнього та внутрішнього середовища тощо. Розуміння важливості цього питання для ефективного використання резервів людського капіталу вимагає вжиття відповідних заходів як з боку держави, так і з боку суб'єктів господарювання, домашніх господарств та безпосередньо окремого індивідуума.

Першим кроком на шляху до встановлення належного рівня соціальної безпеки у державі зазвичай стає забезпечення мінімального базового гарантованого доходу для дітей, людей похилого віку та дорослих працездатного віку, що потрапили у важкі життєві обставини. Відрахування на соціальну безпеку в системі з часом зростають одночасно із підвищенням рівня прихильності до цієї політики. Уряд може використовувати різні форми мобілізації ресурсів для забезпечення у країні фінансової, податкової та економічної складових соціальної безпеки. Такі форми можуть включати більш ефективний збір податків та виконання зобов'язань по внескам, а також переорієнтування витрат та пошук нових джерел залучення фінансових ресурсів. Стратегії мобілізації державних ресурсів в Україні можуть бути реалізовані за такими напрямками: підвищення рентабельності податкових

надходжень; удосконалення перерозподілу державних витрат; підвищення ефективності використання коштів офіційної допомоги у галузі розвитку системи соціальної безпеки; інтенсифікація боротьби із незаконними фінансовими потоками; застосування механізмів додаткових запозичень та реструктуризації боргів; адаптація макроекономічної структури тощо.

Дієвим засобом регулювання на основі досвіду європейських держав є політика прогресивних податків, що дозволяє уряду інвестувати в соціальну інфраструктуру і, зокрема, у соціальну безпеку. Система прогресивного оподаткування відповідає інтересам бідних верств населення та заснована на концепції солідарності. При цьому, основна увага приділяється оподаткуванню особистих доходів, багатства та приросту капіталу. Особливістю даної системи є те, що вона не розрахована на отримання великих обсягів податкових надходжень від споживання (наприклад від ПДВ), які, зазвичай, мають регресивний характер і не відповідають інтересам людей, що знаходяться за межею бідності. Для зростання податкових надходжень при політиці прогресивних податків уряд має розширювати податкову базу, вивчати можливості додаткового оподаткування корпорацій, введення додаткових податків на спадщину, майно та багатство. При введенні даної системи оподаткування нова модель надання адресної соціальної допомоги, має бути заснована на засадах посилення прозорості, справедливості та взаємної відповідальності. Разом з цим у довгостроковій перспективі всі системи соціальної безпеки повинні спиратися на внутрішні ресурси, щоб залишатися стійкими.

Отже, необхідною умовою реалізації вищезазначених державних заходів є формування механізму, який забезпечить соціально-економічну безпеку країни, і використання якого дасть можливість її комплексної оцінки та моніторингу за низкою критеріїв (рис. 2.6).

Формування запропонованого механізму активізації резервів складових соціальної безпеки на державному рівні з урахуванням усіх змістовних детермінант соціально-економічної безпеки індивідуумів сприятиме

визначенню орієнтирів якісно нового етапу розвитку суспільства, де соціальну безпеку можна визначити як стан соціально-економічного розвитку країни, що характеризується найбільш повним та раціональним використанням її соціально-економічного потенціалу через призму інтересів самої людини.

Виходячи з цього, на нашу думку механізм активізації резервів складових соціальної безпеки – це взаємопов’язана система організаційно-економічних, управлінських і правових заходів щодо мінімізації та запобігання соціальним та соціально-економічним загрозам безпеці у державі, резервами для забезпечення реалізації яких є сукупність об’єктивних залежностей і зв’язків між явищами та процесами соціально-економічних змін у розвитку людського капіталу та суспільства загалом.

Проаналізуємо структуру запропонованого нами механізму. Так, в інформаційно-аналітичному забезпеченні соціальної безпеки найважливіше значення має виявлення мінімально можливих рівнів безпеки та соціальних загроз. Наближення соціальних груп і верств населення до такого рубежу, навіть їх входження у зону соціальної деградації, необхідно вчасно фіксувати моніторингом. Він повинен забезпечувати оперативну оцінку ситуації, що склалася в даний період часу, та знаходити можливі варіанти вирішення. Крім того, повинні визначатися механізми та принципи гармонізації соціальних відносин, найбільш ефективної взаємодії суб’єктів, які становлять суспільну цілісність, на засадах громадянської згоди та соціальної справедливості [Сидорчук О. Г.].

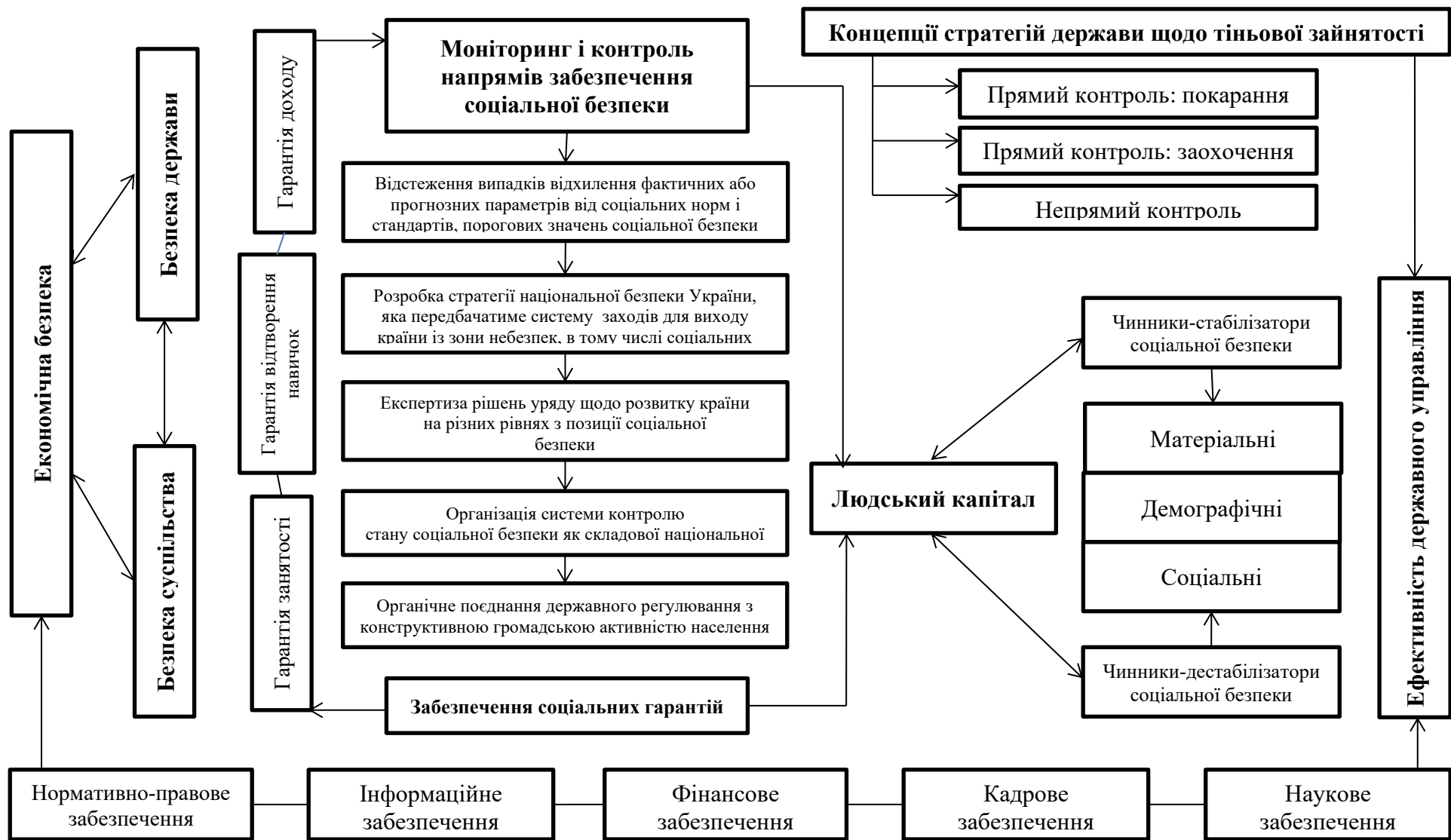

Рис. 2.6. Механізм активізації резервів складових соціальної безпеки на державному рівні

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень

Визначальна роль держави, яка полягає у контролі та забезпеченні соціальної безпеки в суспільстві, має бути забезпечена на весь період дії механізму, особливо за сучасних умов кризового стану соціально-економічних відносин в Україні.

При цьому основними принципами для забезпечення соціальної безпеки при використанні даного механізму є:

- урахування інтересів різних соціальних груп;
- своєчасне виявлення та вирішення критичних ситуацій у сфері економічної безпеки;
- посилення взаємодії владних структур усіх рівнів із різними соціальними верствами населення;
- підвищення ролі та відповідальності держави за забезпечення соціальної безпеки.

В рамках запропонованого механізму людський капітал як соціально-економічна система в цілому або її окремі структурні елементи у взаємозв'язку із соціально-економічною безпекою можуть діяти наступним чином:

- як напрямок державної політики щодо розвитку людського потенціалу, який може бути сформульований у Стратегії соціальної чи економічної безпеки держави;
- як індикатор та цільовий напрям мети і завдань політики розвитку людського потенціалу з метою забезпечення соціальної безпеки на державному рівні;
- як об'єкт управління у системі соціально-економічної безпеки країни, як носій неформальних інститутів, а також як сукупність якісних характеристик окремих одиниць (домогосподарств, приватних підприємств тощо);
- як ресурс, що використовується в процесі реалізації заходів соціально-економічного спрямування з метою досягнення економічної безпеки суспільства. Під ресурсом розуміється персонал, що забезпечує

повноцінну роботу системи управління економічною безпекою у державі;

- як чинник, що впливає рівень соціально-економічної безпеки суспільства. Фактор визначається як позитивний, якщо можливості та умови формування високого рівня соціально-економічної безпеки аналізуються через показники якісних чи кількісних характеристик людського капіталу (наприклад, доступність освіти, охорони здоров'я). Фактор визначається як негативний, якщо загрози, пов'язані з несприятливими умовами розвитку людського капіталу є якісними чи кількісними характеристиками людського капіталу (низький рівень та якість життя, бідність, схильність до захворюваності населення, низька доступність освіти та здоров'я та ін.).

Допомога з соціального забезпечення, пенсії та заощадження, заробіток і зайнятість, а також медичне страхування – все це відіграє важливу роль у фінансовій безпеці індивідуумів. Люди не можуть планувати своє майбутнє чи майбутнє своїх дітей без базової економічної безпеки, тому в межах запропонованого механізму держава має надавати наступні гарантії.

Гарантія доходу означає наявність достатнього фактичного, передбачуваного та очікуваного доходу, який можна заробити або отримати за рахунок соціального забезпечення та іншої допомоги. Він включає рівень доходу (як абсолютний, так і відносний), гарантію отримання і очікуваний поточний та майбутній дохід як протягом, так і після трудового життя, після виходу на пенсію по інвалідності тощо.

Гарантія відтворення навичок відноситься до можливостей доступу працівників до базової освіти та професійного навчання з метою розвитку здібностей та набуття кваліфікації, необхідної для освоєння соціально та економічно значущих професій. Безпека відтворення навичок може бути підвищена за рахунок політики, яка заохочує широкі можливості для набуття та збереження навичок за допомогою освіти, навчання на робочому місці тощо.

Гарантія зайнятості належить до захисту від втрати джерела доходу. В організаціях та країнах, які забезпечують надійний захист від несправедливого звільнення та дають можливість працівникам компенсувати несправедливе звільнення, наймані працівники мають гарантії зайнятості. Це також стосується захисту самозайнятих людей від втрати роботи та банкрутства у бізнесі.

Отже, людина є частиною суспільства та головною продуктивною силою розвитку, а людський капітал є основним ресурсом соціально-економічного розвитку і водночас об'єктом соціально-економічної безпеки. Цей зв'язок настільки тісний, що безпека людського капіталу є складовою соціально-економічної безпеки суспільства. Тобто людина, особистість одночасно виступає і як виробник, і як споживач: з одного боку, як суб'єкт, який створює, формує, розвиває та реалізує потенціал і, беручи участь у господарській діяльності, забезпечує стан економіки, в якій буде можливою її соціальна безпека та розвиток. З іншого боку, як об'єкт, за допомогою якого державою і урядовими установами створюються сприятливі соціально-економічні умови та здійснюється соціально-економічних процесів.

Окреслені в межах запропонованого механізму важелі та чинники соціально-економічної безпеки можуть використовуватись органами державної влади для забезпечення стабільного та сталого розвитку економіки та її людського капіталу. Формування на його основі концептуальної моделі системи соціально-економічної безпеки держави та суспільства з урахуванням місця та ролі людського капіталу дозволить розробити більш конкретні засоби та напрями управління соціальною безпекою під впливом сучасних викликів та загроз в Україні.

Щоб сприяти реалізації резервів підвищення рівня соціальної безпеки інституційні та структурні зміни в суспільстві мають призводити до покращення рівня життя, позитивно впливати на якість людського потенціалу. А з іншого боку подолати труднощі негативних тенденцій соціально-економічного розвитку за сучасних умов і забезпечити соціальну безпеку,

можна тільки спираючись на цінності, закладені в права людини на належний рівень якості життя, що безпосередньо впливають на стан людського капіталу та потенціалу.

Наостанок також зазначимо, що вплив війни на соціальну безпеку людини та суспільства загалом потребує обґрунтування нових, ефективніших механізмів та інструментів її зміцнення. У процесі забезпечення соціальної безпеки повинні узгоджуватися та реалізовуватися соціальні інтереси, в основі яких мають лежати фундаментальні цінності, прагнення та потреби людей.

Висновки до розділу 2

1. Процеси глобалізації світових економічних відносин, фінансові, політичні та соціальні кризи призвели до інтенсифікації розвитку тіньової економіки та тіньової зайнятості в Україні. При цьому значним обмежуючим фактором розвитку української економіки виступають існуючі інституціональні деформації, які спричинили укорінення інститутів деструкції – в першу чергу таких як висока корупція та масштабна тінізація економіки. За результатами проведеного дослідження проаналізовано масштаби соціально-економічні наслідки формування тіньової зайнятості в Україні, зокрема, проведено аналіз динаміки рівня тіньової зайнятості в Україні та структури неформально зайнятого населення в Україні за видами економічної діяльності у результаті чого визначено найбільш вагомі сучасні чинники, що впливають на виникнення і формування тіньової зайнятості в Україні. Аналіз безробіття за причинами незайнятості засвідчив значне поширення практики примусових звільнень з економічних причин у період пандемії COVID-19, що стало ще одним вагомим чинником формування тіньової зайнятості у період кризи 2020-2021 років. Нераціональна фіскальна політика також провокує перехід великої частини економіки у «тінь», впливаючи цим самим на тіньову зайнятість, зокрема за рахунок таких її негативних проявів як надмірний податковий тягар, складна система оподаткування, нестабільність

податкового законодавства, високий податковий тиск і нерівномірність податкового навантаження на суб'єктів господарювання та особисті доходи громадян тощо. Аналіз зміни рівня тіньової зайнятості під впливом війни в Україні засвідчив зниження ділової і економічної активності та збільшення кількості осіб, які покидали ринок праці в умовах воєнних дій, зростання безробіття та перерозподілу рівнів оплати працівників, закриття значної кількості підприємств; ускладнення відносин з основними торгівельними партнерами тощо. У результаті дослідження найбільш впливових чинників, розроблено та систематизовано нові шляхи протидії формуванню тіньової зайнятості у сучасних економічних реаліях, що, відповідно до авторського підходу, передбачають групування конкретних заходів за такими чинниками впливу як корупція, фіскальна політика, пандемія COVID-19 та воєнні дії і можуть стати логічним елементом або підсистемою державного механізму детінізації зайнятості в Україні.

2. Практичне застосування розробленої у дослідженні моделі для аналізу взаємозв'язку між формалізованою і неформалізованою групою показників тінізації зайнятості та соціальною безпекою в Україні у 2014-2021 рр. дало можливість статистично і математично обґрунтувати наявність змін рівня соціальної безпеки у відповідь на детінізацію зайнятості за умов оберненого зв'язку між непрямими та нечіткими дестабілізуючими показниками тіньової зайнятості та зміною рівня соціальної безпеки в країні. Зокрема встановлено, що найбільшою тісніота зв'язку з якісним розвитком соціальної безпеки в Україні у 2014-2021 роках є з наступними індикаторами та детермінантами тіньової зайнятості: достатність робочих місць з гідною заробітною платою на офіційному ринку праці (0,3047 – позитивний помірний зв'язок за шкалою Чеддока); рівень стабільності заробітної плати та пенсій (0,1521 – позитивний слабкий зв'язок за шкалою Чеддока); рівень залученості працівників у цифрову робочу силу (0,1897 – позитивний слабкий зв'язок за шкалою Чеддока); частка осіб, що втратили роботу з економічних причин (-0,2492 – негативний слабкий зв'язок за шкалою Чеддока); рівень вторинної зайнятості на ринку праці (-

0,0872 – негативний майже відсутній зв'язок за шкалою Чеддока); рівень порушення вимог щодо безпеки праці (-0,8242 – негативний майже відсутній зв'язок за шкалою Чеддока). Так, цифровізація праці на підприємстві спрощує робочий процес, підвищує його ефективність, дає можливість економічно не активному населенню залучитися до праці тощо. Брак робочих місць з гідною оплатою праці спричиняє надмірну диференціацію доходів населення та блокує розвиток соціальної відповідальності підприємства, обмежує доступність благ, необхідних для підтримки розширеного відтворення людини, спричиняє процес втрати відповідного рівня кваліфікації, навичок і компетенцій. Разом з цим вторинна зайнятість частіше за все являється не офіційною, а отже сприяє розвитку тіньової зайнятості та тіньової економіки. Порушення трудових прав працівників у таких сферах, як оплата праці, охорона праці, соціально-пенсійне забезпечення є також прямою загрозою соціальній безпеці. При цьому особи, що втратили роботу з економічних причин та не мають інших джерел доходів вдаються до заощаджень, різкого скорочення споживання, ситуаційних підробітків, а часто й зовсім перестають шукати роботу, в результаті чого економіка країни втрачає резерви робочої сили. Такі особи мають вищий рівень схильності до депресії, оскільки невизначеність призводить до тривоги, крім того, втративши роботу, вони частково втрачають соціальне визнання і пов'язану з ним позитивну самооцінку.

3. У зв'язку з тим, що під впливом війни, пандемії та кризових явищ в економіці України продовжується скорочення чисельності населення та кількісне погіршення демографічних показників, більшу увагу необхідно приділити якісним чинникам забезпечення резервів соціальної безпеки населення, зокрема: рівню освіти, здоров'я та смертності населення, якості соціального середовища, якості медичного обслуговування, тощо. Виходячи з цього, у роботі запропонована систематизація чинників, що визначають резерви соціальної безпеки в Україні за наступними групами. Матеріальні чинники-стабілізатори соціальної безпеки: зростання інвестиційного

потенціалу домогосподарств; зростання середньої заробітної плати та сукупних доходів населення; зростання рівня витрат на освіту; зростання рівня витрат на охорону здоров'я; зростання рівня пенсійних витрат та середньої пенсії. Матеріальні чинники-дестабілізатори соціальної безпеки: зростання обсягів виплат заробітної плати «у конвертах»; зростання кількості працівників, у тіншовій зайнятості; економія витрат на якісне харчування; збільшення дефіциту Пенсійного фонду України. Соціальні чинники-стабілізатори соціальної безпеки: підвищення якості медичного обслуговування; підвищення рівня доступності дошкільної освіти; підвищення рівня охоплення дітей шкільною освітою; підвищення загального рівня освіченості населення. Соціальні чинники-дестабілізатори соціальної безпеки: зростання кількості населення за межею бідності; зростання рівня захворюваності населення; зростання рівня злочинності. Демографічні чинники-стабілізатори соціальної безпеки: зростання тривалості життя населення країни; підвищення рівня народжуваності в країні; зростання рівня відтворення в країні; збільшення кількості працездатних осіб. Демографічні чинники-дестабілізатори соціальної безпеки: підвищення рівня смертності в країні; збільшення кількості випадків смертності немовлят; зростання кількості працівників, що втратили працездатність; посилення тенденцій щодо старіння населення.

4. Резерви підвищення рівня соціальної безпеки ґрунтуються на механізмі нарощування людського капіталу, що реалізуються у сфері забезпечення здоров'я, якісної освіти, побудови успішної кар'єри, благополуччя сім'ї тощо. Людський капітал, що одночасно є і суб'єктом формування і об'єктом використання засобів соціальної безпеки накопичується в результаті довгострокових та короткострокових інвестицій, які, у свою чергу, залежать від державної соціально-економічної політики, можливостей домашніх господарств та потенціалу самих індивідуумів.

5. У роботі запропоновано механізм активізації резервів складових соціальної безпеки на державному рівні, що являє собою взаємопов'язану

систему організаційно-економічних, управлінських і правових заходів щодо мінімізації та запобігання соціальним та соціально-економічним загрозам безпеці у державі, резервами для забезпечення реалізації яких є сукупність об'єктивних залежностей і зв'язків між явищами та процесами соціально-економічних змін у розвитку людського капіталу та суспільства загалом. Окреслені в межах запропонованого механізму важелі та чинники соціально-економічної безпеки можуть бути використані органами державної влади для розробки моделі стабільного та сталого розвитку вітчизняної економіки.

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЧЕРЕЗ ДЕТІНІЗАЦІЮ ЗАЙНЯТОСТІ

3.1. Механізм детінізації зайнятості в контексті соціальної безпеки

Як свідчить практичний досвід більшості розвинених країн, подолати тіньову економіку у повному обсязі не можливо, оскільки зростання тіньового сектору, з одного боку, стимулює ріст офіційної економіки (додаткові витрати та додатковий дохід, що створюються у неофіційному секторі потім витрачаються в офіційному). З іншого – зростання обсягів тіньової діяльності призводить до суттєвої деформації системи податкових надходжень, погіршення контролю за розвитком інфраструктури та державних послуг тощо.

У контексті соціальної безпеки, тіньова зайнятість та її короткостроковий пом'якшувальний вплив на безробіття є позитивними з точки зору особистого захисту, але підривають довгострокові основи макроекономічного планування та перерозподілу доходів, які не відображають їх прихованої частини, навіть не беручи до уваги морально-етичний аспект тіньового сектору [Mishchuk]

Таким чином, не зважаючи на те, що тіньова економіка створює більше робочих місць, а неформальна зайнятість суттєво впливає на рівень доходів населення і, як наслідок, сприяє зростанню валового внутрішнього продукту країни, такий механізм не може бути основою довгострокового економічного розвитку, оскільки в його структурі відсутні стійкі стимули до технічної модернізації виробництва, накопичення капіталу, підвищення якості життя тощо.

У наукових дослідженнях по сьогодні немає єдиної думки щодо взаємозв'язку тіньової зайнятості та ефективності державного регулювання. Проте переважна більшість вчених-економістів у цих питаннях підтримує позицію зменшення ролі держави у боротьбі з тіньовим сектором з таких причин. По-перше, надмірне регулювання викликає поглиблення

бюрократичних процесів. Чим більше економічні відносини регулюються, тим більше стимулів отримує підприємство для розвитку своєї діяльності у тіньовому секторі. По-друге, значна присутність представників державного сектору на ринку має фінансуватись за рахунок податкової системи, що впливає на ефективність розподілу ресурсів між приватними та державними підприємствами, іншими установами. Таким чином ми вважаємо, що розумним варіантом зниження стимулів до тіньової зайнятості може бути лише скорочення регулятивного тягаря, пов'язане з його ефективнішим виконанням. При формуванні сучасного економічного механізму регулювання тіньової зайнятості, позитивні та негативні прояви тіньового сектору мають бути максимально збалансовані, при цьому основою регулятивного впливу держави мають стати не жорсткі обмежуючі заходи, а такі, що носять інформативний та стимулюючий характер, адже свобода вибору в якому секторі працювати – у тіньовому чи офіційному, забезпечує вищий потенціал впливу держави, і як наслідок, позитивний взаємозв'язок між зменшенням обсягів неформального сектору та соціально-економічними важелями регулювання.

Сучасний механізм державного регулювання тіньової зайнятості може бути охарактеризований з точки зору застосування різних методів управління. Економічні, організаційні, адміністративні та законодавчі методи регулювання тіньової зайнятості в умовах кризи, пандемії та війни в Україні мають адаптуватися до нових реалій. У зв'язку з цим виникає необхідність удосконалення існуючих механізмів регулювання ринку праці та розробки нових, що відповідають мінливим умовам сучасного середовища. Участь держави має відобразитися у розширенні інструментів політики активного сприяння офіційній зайнятості. Особливу увагу у зв'язку з вищезазначеними умовами економічної діяльності сьогодні слід приділити розробці цільових державних програм підтримки промисловості, розвитку нестандартних форм зайнятості в офіційному секторі, соціального захисту населення у сфері протидії масовим звільненням та забезпеченню раціонального управління

процесами перепідготовки кадрів, скороченню тривалого безробіття, збільшенню допомоги по безробіттю та підтримці малого бізнесу. Отже, найбільш ефективно налагодити процес реалізації політики протидії поширенню тіньового сектору на ринку праці та досягнення високого рівня соціальної безпеки допоможе впровадження науково-обґрунтованого економічного механізму.

На нашу думку, механізм детінізації зайнятості слід розуміти як систему комплексно взаємопов'язаних та взаємодіючих передумов, заходів, важелів і засобів організаційного та економічного характеру, методів державного управління та управлінських рішень, що формують поетапну систему регулювання зайнятості з боку державних інститутів та суспільства, а також спрямовані на її детінізацію на всіх рівнях соціально-економічних відносин. Мета економічного механізму детінізації зайнятості полягає у формуванні такого соціально-економічного та інституційного середовища, за якого тіньова зайнятість була б максимально неефективною, а умови для легальної праці мали більшу привабливість. Відповідно до запропонованого визначення, економічний механізм детінізації зайнятості включає в себе мету, принципи, функції, суб'єкти, фактори зовнішнього та внутрішнього середовища, основні заходи і методи детінізації зайнятості, що повинні реалізовуватись в рамках обраної стратегії відповідними суб'єктами та державними і суспільними інституціями.

Механізм детінізації зайнятості в Україні сьогодні має стати динамічною системою елементів, що взаємодіють між собою та визначають процес становлення та розвитку взаємовідносин між суб'єктами господарювання і державою у контексті реалізації процесу ефективної та легальної зайнятості громадян. Основними важелями у цьому механізмі виступають інститути державної влади, які відповідальні за формування політики зайнятості та її впровадження, а також інститути громадянського суспільства. З метою системного розуміння стратегічних векторів дії запропонованого механізму

державної політики детінізації зайнятості, необхідно окреслити етапи впливів, які формують даний механізм, і схематично відображені на рисунку 3.1.

1. Формування та легітимізація державної політики детінізації зайнятості. Державна політика детінізації зайнятості передбачає, що ключовими факторами ефективного діючого економічного механізму має бути, перш за все, сукупність макро- і мікрорівневих організаційно-економічних, інституційно-адміністративних та законодавчих заходів держави, орієнтованих на нейтралізацію тіньових процесів.

Провідна роль у впровадженні вищезазначених процесів, як вже зазначалося, належить державним інституціям. У даному контексті система державного управління має бути прозорою, ефективною і спрямованою на забезпечення соціально-економічного розвитку. Тільки тоді механізм управління матиме очікуваний позитивний вплив на процеси детінізації зайнятості. Крім того, для ефективного функціонування механізму має бути забезпечений синергетичний ефект від взаємодії державних інституцій, відповідальних за формування політики та інститутів громадянського суспільства. Наразі основа будь-якого напрямку державної політики - це процес залучення громадськості до системи регулюючих механізмів, спеціалізованих об'єднань і громадських організацій, діяльність яких є основою розвитку сучасних економічних систем.

На даному етапі також має бути здійснено відбір інструментів, які будуть спрямовані на розвиток інституційного середовища протидії тіньовій зайнятості (наприклад, запровадження багаторівневої системи соціального страхування у сфері адміністративного обслуговування, пенсійного забезпечення, освіти, охорони здоров'я та інших соціальних сфер на всіх рівнях державного управління).

2. Вибір та побудова стратегії протидії розвитку тіньової зайнятості. Чіткої стратегії боротьби з тіньовою зайнятістю наразі не існує, тому, у межах розробленого нами механізму, запропоновано альтернативні варіанти використання стратегій протидії тіньовій зайнятості у сучасних умовах.

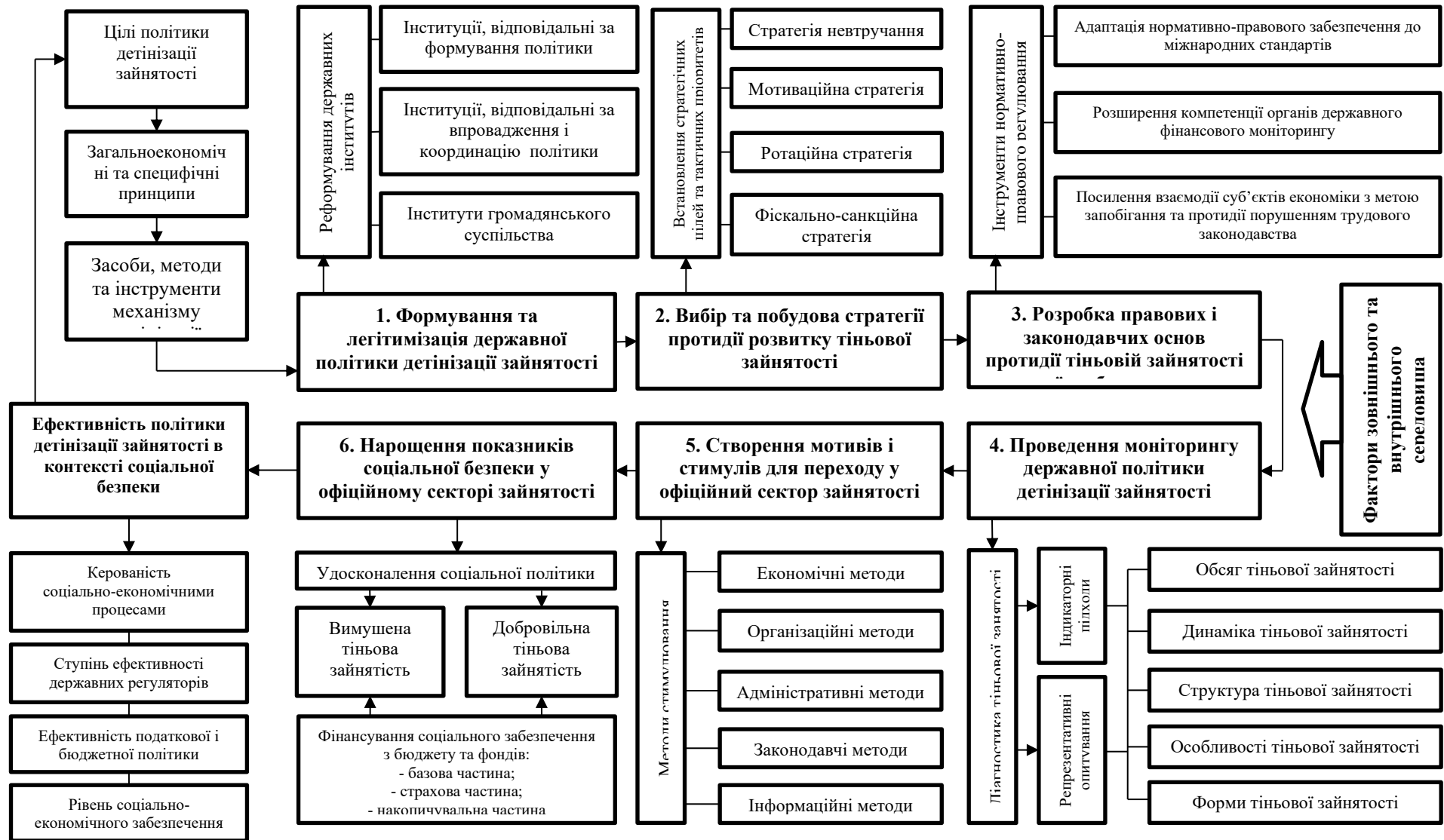

Рис. 3.1. Механізм детінізації зайнятості в контексті соціальної безпеки

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень

Стратегія невтручання – економічна стратегія, згідно з якою економічне втручання та державне регулювання в усіх сферах її впливу має бути мінімальним.

Фіскально-санкційна стратегія – у рамках якої основні принципи впливу передбачають жорсткість, періодичність, чіткий рівень ієрархії застосування штрафних санкцій тощо.

Ротаційна стратегія – для кожного елемента ієрархії влади визначається певний період часу, протягом якого він займає своє місце, після закінчення цього часу елемент залишає ієрархію (відставка, переведення або переобрання на іншу посаду за рішенням органу управління тощо).

Мотиваційна стратегія – спонукання суб'єктів впливу механізму до роботи у правовому полі. Але все ж таки, на нашу думку, для досягнення максимального ефекту слід використовувати всі три стратегії у розумній пропорції, адекватній сучасним економічним умовам.

3. Розробка та забезпечення правових і законодавчих основ протидії тіньовій зайнятості. У рамках політики пом'якшення регуляторного впливу держави та з метою мотивування переходу працівників в офіційний сектор зайнятості, зниження чи усунення адміністративних бар'єрів, зменшення податкового тягаря та інших заходів агресивного регулювання, є не простим, але менш затратним завданням держави, аніж подолання інших проблем тіньового сектору. Вирішення цієї проблеми вимагає розумної та цілісної державної політики, спрямованої на спрощення, уніфікацію та кодифікацію законодавства, забезпечення його стабільності та несуперечності, підвищення рівня обізнаності підприємців та працівників про чинні правові акти та зміни, що вносяться до них. Крім того, в рамках даного етапу реалізації механізму детінізації зайнятості, держава повинна взяти на себе відповідальність за виконання «виховної функції», спрямованої на укорінення етичних форм у середовищі українського бізнесу та державного управління. Ця проблема повинна вирішуватись у тісній співпраці з інститутами громадянського суспільства. Ряд конкретних заходів, які може вживати держава для

встановлення етичних норм, може бути досить широким, починаючи від фінансування розробки та впровадження навчальних курсів до публічного оприлюднення інформації про неетичне ведення бізнесу та штрафних санкцій.

Окремо доцільно визначити роль системи нормативно-правової підтримки процесу детінізації зайнятості. Основною метою запровадження даного етапу має стати забезпечення прозорості нормативно-правової підтримки. Прозорість нормативно-правової підтримки дозволяє вибудувати ефективні практичні механізми управління економічними процесами. При цьому слід зазначити, що напрямок розвитку регуляторного забезпечення для процесів політики детінізації зайнятості (а також систем їх моніторингу та контролю), що заснований на обмеженому втручанні держави у економічні процеси, не означає відсутність або послаблення контролю. Удосконалення нормативно-правової бази на даному етапі реалізації механізму має викликати якісні трансформації регуляторної політики та сприяти зниженню її бюрократичної та корупційної складової. Другим важливим фактором механізму детінізації зайнятості на даному етапі є високотехнологічне законодавче забезпечення механізму. Сучасним трендом у цьому напрямі є цифровізація управлінських процесів та економічної системи загалом. Процеси регулювання тіньової зайнятості в умовах інформаційного розвитку визначають пріоритетність законодавчого забезпечення платформ і механізмів цифровізації, таких як державний цифровий додаток «Дія», що дозволяє отримувати електронні документи, дозволи, довідки, подавати декларації тощо.

Окремої уваги в межах даного етапу реалізації механізму слід приділити податковій реформі. Так, для стимулювання виходу суб'єктів трудового законодавства з тіні, податкова реформа має бути спрямована на реалізацію наступних пріоритетів:

- 1) рівні податкові умови для всіх економічних агентів;
- 2) зниження рівня податкового навантаження;

3) ефективне податкове адміністрування та стабільність державного фінансування.

Враховуючи ці пріоритети, нами визначено наступні заходи удосконалення фіскальної політики держави з метою детінізації зайнятості:

- проведення податкової амністії на основі прозорої та зрозумілої процедури. При цьому підвищиться довіра бізнесу до державних органів та збільшаться доходи бюджету, що дозволить налагодити взаємодію між податковими органами та платниками податків, а також підвищить прозорість податкового контролю;
- для зниження податкового навантаження необхідним є зменшення кількості обов'язкових платежів та податкових пільг, що забезпечить рівні можливості для всіх платників податків та сформує стимули для мінімізації податкових зобов'язань;
- впровадження нових інформаційних систем у державному фіскальному апараті з метою викорінення корупції. Крім того, податкова реформа має бути спрямована на нейтралізацію можливостей створення тіньових фінансових потоків;
- необхідним є перерозподіл податкового навантаження між працівником і роботодавцем, щоб знизити податкове навантаження на працівників. Це може бути досягнуто тільки у тому випадку, якщо держава змінить розмір єдиного соціального внеску та податку на прибуток, а підприємства підвищать офіційну середню заробітну плату своїм працівникам. Тобто тільки за наявності солідарної відповідальності ця мета буде досягнута.

Отже податкова політика протидії тіньовій зайнятості в Україні має містити інструменти, які сприятимуть удосконаленню наявних податкових механізмів як в частині економічної, так і адміністративної складових з метою недопущення використання схем ухилення від сплати податків або мінімізації податкових зобов'язань [Кузнецова].

4. Проведення моніторингу державної політики детінізації зайнятості в першу чергу передбачає активне використання двох методик: проведення на державному рівні репрезентативних опитувань та використання індикаторних підходів. Репрезентативні опитування ефективно використовуються для отримання мікроінформації про розміри тіньової економіки та тіньових ринків праці, тіньової зайнятості. Цей метод заснований на репрезентативних опитуваннях, призначених для вивчення суспільного сприйняття тіньової зайнятості, фактичної участі у тіньовій економічній діяльності суб'єктів ринку та їх думок про тіньову практику. Непрямі підходи, «індикаторні», мають переважно макроекономічний характер. Використана статистика в структурі моделей зазвичай показує, які змінні роблять найбільш значний внесок у коливання обсягів тіньової зайнятості. Однак, виявлені за такою методикою змінні не можуть використовуватися повторно у наступних дослідженнях для визначення пріоритетів політики детінізації зайнятості. Ще одна проблема, властива емпіричній оцінці тіньових явищ, полягає в тому, що їх важко оцінити через обмеження інституційного потенціалу. Тіньові явища складні і формуються під впливом безлічі взаємозалежних факторів, які при будь-якій процедурі оцінки, можуть викликати проблеми ендогенності та інші емпіричні проблеми.

Діагностика тіньової зайнятості, як умова для успішної боротьби з нею, також передбачає отримання відповідей на багато конкретних структурних питань, що стосуються тіньових працівників. Зокрема, на даному етапі за допомогою застосування індикаторних підходів та проведення репрезентативних опитувань на державному рівні важливо більше дізнатися про основні характеристики людського капіталу тих верств населення, що беруть участь у тіньовій зайнятості, зокрема, рівень їхньої освіти, географічне розміщення, структуру за типом місцевості (міське чи сільське населення), структуру за віком, статтю та соціальним статусом, середнім розміром та розподілом заробітної плати у тіньовому секторі, а також тривалістю робочого часу та формою зайнятості тощо.

У межах даного етапу важливо також визначити причини перетікання людського капіталу у тіньовий сектор. Це дасть можливість на більш пізніх етапах реалізації механізму підібрати правильні засоби та інструменти впливу на зайнятих у тіньовому секторі. Зазвичай, основні фінансові причини – це ухилення від сплати податків та всіх відрахувань на соціальне забезпечення, нормативні причини – уникнення державної бюрократії або тягаря нормативно-правової бази, а інституційні причини – корупційне законодавство, якість політичних інститутів та слабе верховенство закону. Комплекс вищезазначених причин стосується насамперед вітчизняної економіки, де дуже високий податковий тягар за низького рівня заробітної плати призвів до надвисоких середніх і граничних ставок податку на мінімальну заробітну плату, що є природною точкою входу до формальної економіки.

Отже, даний етап має важливе значення для розробки економічної політики, яка реагує на коливання ринку праці та економічний розвиток у часі та у просторі. Крім того, розмір тіньової зайнятості є ключовим фактором для оцінки масштабів ухилення від сплати податків а, отже, для прийняття державних рішень щодо адекватного контролю над нею.

5. Створення мотивів і стимулів для переходу у офіційний сектор зайнятості. За сучасних економічних умов для працівників, які здійснюють свою трудову діяльність у тіньовому секторі, такі фактори, як страх відповідальності за несплату податків, відсутність гарантій пенсійного та соціального забезпечення тощо вже є вторинними чинниками. Частка тіньового сектору за таких обставин має знижуватися, але не за рахунок репресивних заходів державного впливу, а за допомогою створення привабливих умов для легального бізнесу та трудової діяльності. На нашу думку, мотивами і стимулами переходу у офіційний сектор зайнятості стануть заходи ініційовані державою, які спрямовані на зниження соціальної нерівності, у тому числі нерівності перед законом; спрощення процедур зі сплати податків та мита; підвищення ролі соціальних гарантій та соціальної

захищеності працівників в офіційній економіці; популяризації офіційної зайнятості (переваг офіційної роботи) та привернення уваги до негативних наслідків тіньової зайнятості; підвищення ефективності системи контролю та виявлення порушень трудового законодавства роботодавцями; підвищення якості обслуговування податковими, соціальними та іншими державними органами за рахунок розширення інформаційних технологій та нових форм взаємодії з працівниками та роботодавцями; організації можливостей для пошуку роботи у напрямку розвитку різних державних цифрових платформ або сервісів тощо.

З метою нейтралізації та мінімізації деструктивного впливу тіньової зайнятості на соціальну безпеку суспільства та в межах вищезазначених напрямів стимулювання, вважаємо, що на даному етапі реалізації механізму доцільним є запровадження наступного комплексу заходів:

- внесення змін до законодавства в галузі оплати праці з метою зниження диференціації доходів та забезпечення соціальної справедливості (наприклад, шляхом введення податків на розкіш, оподаткування з одночасним контролем доходів та витрат тощо);
- внесення змін до законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків та страхових внесків та вдосконалення механізмів їх адміністрування (посилення штрафів за приховування трудових відносин) між працівником і роботодавцем, розробка механізму відповідальності роботодавця за не оформлення відповідних трудових відносин із співробітником;
- розширення повноважень трудової інспекції щодо проведення перевірок з дотримання трудового законодавства;
- посилення контролю пенсійних страхових внесків, що дозволить уникнути штрафних санкцій за недотримання норм права, які вже застосовуються;
- реформування державної політики по забезпеченню державних гарантій заробітної плати;

- встановлення пропорційності та адекватного співвідношення між сумою доходів пенсійного фонду та сумою пенсії;
- розробка прогресивної системи покарань за недотримання норм трудового законодавства та підвищення рівня податкової культури у платників податків [Yakovenko; Nonik];
- законодавче забезпечення доступу до охорони здоров'я та соціальної допомоги для осіб, зайнятих у неформальній економіці, що забезпечить їхню участь у формальній економіці в майбутньому за умов збереження якості їхнього життя в періоди кризи (вплив війни та пандемії). Політика, що дозволить одержувачам соціальної допомоги отримувати вищі доходи, не лише стимулюватиме перехід працівників у офіційний сектор, а й сприятиме передачі навичок з неформальної економіки та відкритих платформ, а також обміну інформацією між формальною та неформальною економікою.

6. Нарощення показників соціальної безпеки у офіційному секторі зайнятості. Наостанок, аналізуючи можливості детінізації зайнятості в Україні за допомогою розробленого економічного механізму доцільно зазначити, що ці процеси мають бути спрямовані на забезпечення ефективності використання людського потенціалу та подолання наслідків зовнішніх впливів за умов гарантування максимального рівня якості життя та соціальної безпеки громадян.

На даному етапі, з погляду економічних та соціальних наслідків, а також, враховуючи необхідність розробки методів формалізації тіньової зайнятості з метою визначення ефективності впливу механізму, дуже важливо мати чітке уявлення про домінуючий характер тіньової зайнятості та знати, чи є вона насамперед наслідком добровільного чи примусового вибору. Добровільний вибір може передбачати таку ситуацію, коли деякі працівники з особливими уподобаннями та складом розуму (індивідуалісти або люди, більш схильні до ризику) вирішують зайнятися економічною діяльністю за межами формальної зайнятості, навіть якщо вони можуть знайти роботу у формальному секторі.

Добровільний вихід із формального сектору з метою максимізації прибутку чи особистого доходу може підкріплюватися також відсутністю можливостей застосування правових обмежень, штрафів тощо. Вимушений вихід означає, що окремі працівники змушені працювати неофіційно через їхні власні невдачі на ринку, негативні тенденції в бізнес-середовищі або жорстке регулювання підприємницького сектору. Для цих суб'єктів тіньова зайнятість є крайнім заходом [Arandarenko]. У відповідності з нашими дослідженнями, дана сегментація під впливом факторів непередбачуваності сучасного економічного середовища (особливо війни), є актуальною для «залежних від обставин» працівників: для значної частини сучасних неофіційних працівників в Україні тіньова зайнятість наразі використовується як стадія очікування виходу на легальну оплачувану роботу та не обирається ними добровільно [Lehmann].

Таким чином, згідно із запропонованим механізмом, у першому періоді реалізації державної політики детінізації зайнятості представники державних та громадських інституцій окреслюють основні проблеми, пов'язані із тіньовою діяльністю, у другому – формують стратегію та план їх вирішення, а також юридично закріплюють (легітимізують) політику детінізації зайнятості, у третьому – вживають заходів щодо вирішення цих проблем, а на завершальному етапі – оцінюють результати та затверджують вектори майбутніх дій.

Слід зазначити, що методологічні принципи впровадження механізму детінізації зайнятості, що застосовуються при його реалізації, безпосередньо залежать від існуючих на певний момент часу соціально-економічних умов та джерел достовірної інформації (методологічні підходи до визначення тіньової зайнятості та тіньової економіки вдосконалюються). Враховуючи, що процес протидії тіньовій зайнятості є досить складним комплексом заходів регулювання у різних секторах економіки, а також те, що основними дійовими особами механізму реалізації політики протидії тіньовій зайнятості є органи державної влади, важливо визначити принципи функціонування механізму,

відповідно до яких доцільно здійснювати заходи та впроваджувати механізми їх реалізації. На основі аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури, пропонуємо використовувати наступні принципи:

1. принцип законності – заходи механізму реалізації державної політики щодо протидії тіньовій занятості повинні здійснюватися відповідно до чинного нормативно-правового законодавства;
2. принцип балансу соціально-економічних інтересів особистості, суспільства та держави – під час розробки заходів державної політики щодо протидії тіньовій зайнятості доцільно враховувати інтереси всіх суб'єктів впливу механізму;
3. принцип підзвітності – влада має звітувати суспільству про результати реалізації заходів державної політики протидії тіньовій зайнятості;
4. принцип компромісу – державна політика протидії тіньовій економіці має поєднувати як стимулюючі, так і примусові засоби розвитку суб'єктів господарювання в умовах легальної економіки, серед яких пріоритетними засобами є заохочення;
5. принцип адаптивності до міжнародних норм – можливість інтеграції до міжнародної системи протидії тіньовій зайнятості;
6. принцип системності та послідовності – заходи державної політики щодо протидії тіньовій зайнятості повинні бути належним чином обґрунтовані та засновані на реальних показниках соціально-економічного розвитку;
7. принцип своєчасності та адекватності – доцільним є використання заходів державної політики щодо протидії тіньовій зайнятості у конкретних ситуаціях та відповідно до чітких часових параметрів;
8. принцип координації – реалізація заходів державної політики щодо протидії тіньовій зайнятості в межах компетенції різних органів державної влади має здійснюватись на основі раціонального поділу функцій між відповідними виконавцями з метою унеможливлення їх дублювання;

9. принцип гнучкості – планування, контроль та коригування заходів державної політики щодо протидії тіньовій зайнятості має проводитися з урахуванням змін, викликаних як екзогенними, так і ендогенними факторами у суспільстві [Yakovenko].

У контексті запропонованого механізму державну політику протидії тіньовій зайнятості можна розглядати як процес використання набору факторів регулювання (засобів, заходів, методів та інструментів) для задоволення інтересів працюючих громадян та бізнесу. При цьому запропонований механізм має два основних аспекти – теоретичний і практичний. Теоретичний аспект механізму детінізації зайнятості включає динамічне наукове дослідження методів, функцій, принципів та заходів, спрямованих на забезпечення протидії тіньовій зайнятості. Практичний аспект механізму оптимізації тіньових економічних відносин характеризується побудовою системи специфічних засобів та методів державного управління, що веде до розкриття сутності процесу здійснення державної детінізації зайнятості у державі.

Для забезпечення ефективності функціонування запропонованого механізму, державна політика детінізації зайнятості повинна реалізовуватися на основі системного підходу до вибору засобів впливу держави на процеси, що відбуваються в цій сфері, а також виявлення і застосування відповідних інструментів для реалізації запланованих заходів на практиці. Використання інструментів у поєднанні з процесами державної політики детінізації економіки, при цьому виділення їх ефективного симбіозу дає можливість отримати високі результати в викоріненні тіньових процесів безпосередньо у сфері трудових відносин [Baklouti].

Спеціальний комплекс заходів, засобів, методів та інструментів механізму реалізації політики детінізації зайнятості слід розглядати в контексті постійної цілісності середовища, що дозволяє впливати на зростання економічних показників. Відповідно до цього слід зазначити, що всі складові запропонованого механізму детінізації зайнятості в рамках загального

економічного механізму повинні раціонально спрямовуватись так, щоб позитивна дія одного з них спрямовувала позитивні дії іншого та навпаки.

Розглянуті вище прямі та опосередковані засоби, заходи, методи та інструменти економічного механізму детінізації зайнятості мають стати частиною моделі економічного механізму держави, спрямованого на регулювання процесу детінізації української економіки. Чітке визначення перелічених засобів впливу на процес детінізації економіки зробить цей механізм ефективнішим з урахуванням характерних рис сучасної економіки України.

Таким чином, формування механізму державного регулювання процесу детінізації зайнятості в Україні має здійснюватись з урахуванням основних концептуальних положень державної політики щодо детінізації економіки загалом, а саме:

- політика детінізації економіки України має формуватися та коригуватися відповідно до соціально-економічної ситуації у державі та впливу зовнішніх факторів;
- політика детінізації української економіки має враховувати етапи економічного циклу: криза, депресія, відновлення та зростання;
- політика детінізації економіки України має бути спрямована не тільки на збільшення доходів бюджету, а й на підвищення добробуту населення;
- органи законодавчої влади мають розробляти та приймати законодавчі акти, що забезпечують державну підтримку економіки шляхом впровадження програм легалізації відповідно до державної політики детінізації економіки;
- політика детінізації України має спрямовуватись на збільшення пропозиції вітчизняних товарів легального сектору економіки як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках;

- центральне місце у політиці детінізації України має належати кадровому забезпеченню, тобто підбору, навчанню та підвищенню кваліфікації своїх керівників та співробітників;
- сформована політика детінізації повинна допомагати у вирішенні нагальних соціальних проблем (наприклад, підвищення пенсій, захист працівників, створення нових робочих місць у легальному секторі економіка тощо) [Podolchak].

Важливою складовою побудови механізму детінізації зайнятості є також можливість врахування на будь-якому етапі впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища. Яскравим прикладом врахування такого впливу є пандемія COVID-19, поширення якої призвело до того, що окремі форми зайнятості населення опинилися у глибокій кризі. Звичайно, державою вжито своєчасні заходи щодо збереження доходів населення на час вимушеного обмеження трудової активності. Йдеться про переорієнтацію на дистанційний режим роботи, збереження заробітної плати працівникам, які перебувають у вимушеній відпустці, одноразові виплати сім'ям з дітьми, підтримку самозайнятих громадян тощо. Однак механізм реагування на подібні ситуації досі не відпрацьований та має безліч слабких місць, особливо що стосується його нормативного забезпечення.

Отже, серед ключових стратегічних напрямків вітчизняної державної політики в контексті глобалізації є, насамперед, протидія розвитку тіньової економіки, формування та забезпечення ефективної державної політики управління процесами детінізації трудових відносин. Такий підхід передбачає створення сприятливих умов для функціонування правової діяльності, проведення податкової реформи та подолання чинників, які сприяють виникненню джерел тінізації зайнятості та економічних відносин. Запровадження у практику державного управління ефективно функціонуючого механізму детінізації зайнятості дозволить систематизувати напрями реалізації державної політики у напрямку вирішення проблеми, пов'язаної з активізацією тіньового сектору під впливом кризових явищ

економічного середовища. А ефективна діяльність органів державного регулювання щодо стимулювання виходу з «тіні» громадян, напрями якої визначені для кожного з етапів запропонованого механізму, сприятиме зменшенню рівня їх залученості до тіньового ринку праці.

3.2. Стратегічні та інноваційні напрями діяльності державних органів в детінізації зайнятості

З метою формування в Україні ефективних стратегічних програмних документів, необхідно приділити увагу аналізу ситуації щодо тіньової зайнятості у європейських країнах. Це дасть змогу вивчити передовий досвід впровадження інноваційних напрямів діяльності державних органів, що сконцентрований на просуванні і розширенні заходів соціального захисту та детінізації зайнятості. При цьому комплексна інноваційна стратегія з детінізації зайнятості, що буде розроблена вітчизняними державними органами на основі даних досліджень, має бути заснована на цінностях рівності, людської гідності та інноваційного розвитку людського капіталу.

У державному підході до боротьби з тіньовою зайнятістю у Польщі домінує політика стримування, яка зосереджена на посиленні виявлення та покарання незаконних практик трудової діяльності. Спеціальна трудова інспекція оснащена рядом заходів для виявлення та покарання за недотримання правил найму працівників (рис. 3.2).

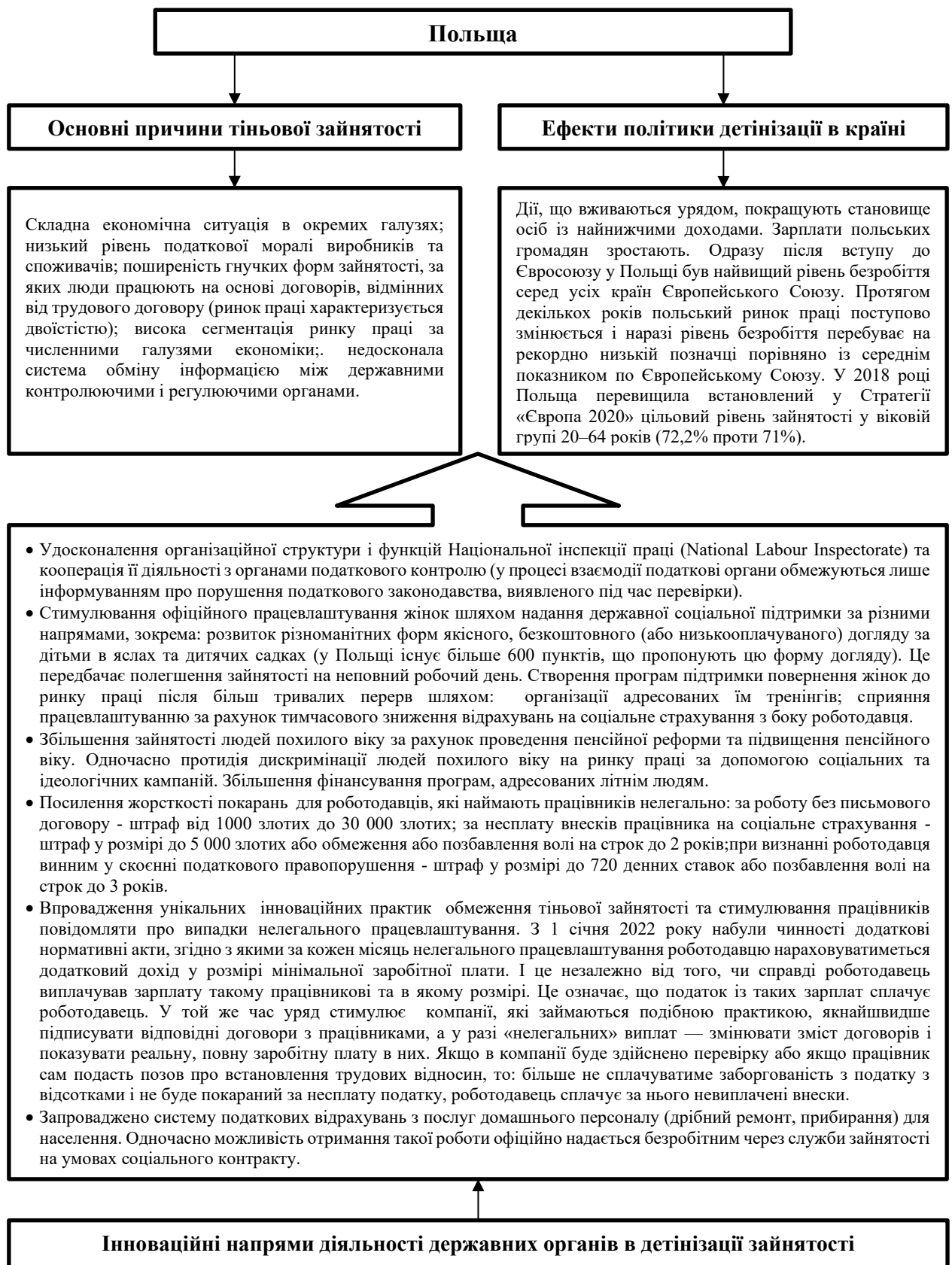

Рис. 3.2. Інноваційні напрями діяльності державних органів Польщі в детінізації зайнятості

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Factsheet; Lewandowski P., Keister R.; Spadło Ź.]

Однак деякі елементи існуючої політики детінізації зайнятості можна віднести до категорії стимулюючих. Перша з таких політик стосується існуючої зниженої суми внесків на соціальне забезпечення для першого запуску бізнесу протягом перших двох років провадження господарської діяльності [The labour market].

Цікавий напрям поєднання заходів податкового та трудового регулювання персональних послуг працівників вдома, спрямованих на їхню формалізацію. У даній країні успішно запроваджено систему податкових відрахувань з послуг домашнього персоналу (дрібний ремонт, прибирання) для населення. Одночасно можливість отримання такої роботи офіційно надається безробітним через служби зайнятості на умовах соціального контракту, при цьому зазначається, що роботу не можуть отримати близькі родичі, інваліди [Williams C. C.].

Ефективність політики у сфері зайнятості населення Великобританії та результативність інноваційних шляхів детінізації даної сфери засвідчується тим фактом, що на даний час підприємницька діяльність британських компаній розширюються, а кількість вакансій у більшості галузей країни у минулому році перевищила рівень пандемії (рис. 3.3).

Крім того, у Великобританія досить успішно використовується відносно менш обговорюваний у європейських наукових колах підхід непрямого контролю тіньової зайнятості, який розглядає учасників тіньового ринку більшою мірою як «соціальні об'єкти» і більше фокусується на розвитку соціального контракту між державою та громадянами. Ці заходи спрямовані на те, щоб стимулювати добровільний вихід працівників із роботи в тіні, формуючи тим самим високу самооцінку працівника, його самосвідомість як учасника соціально-трудова відносин та податкову культуру.

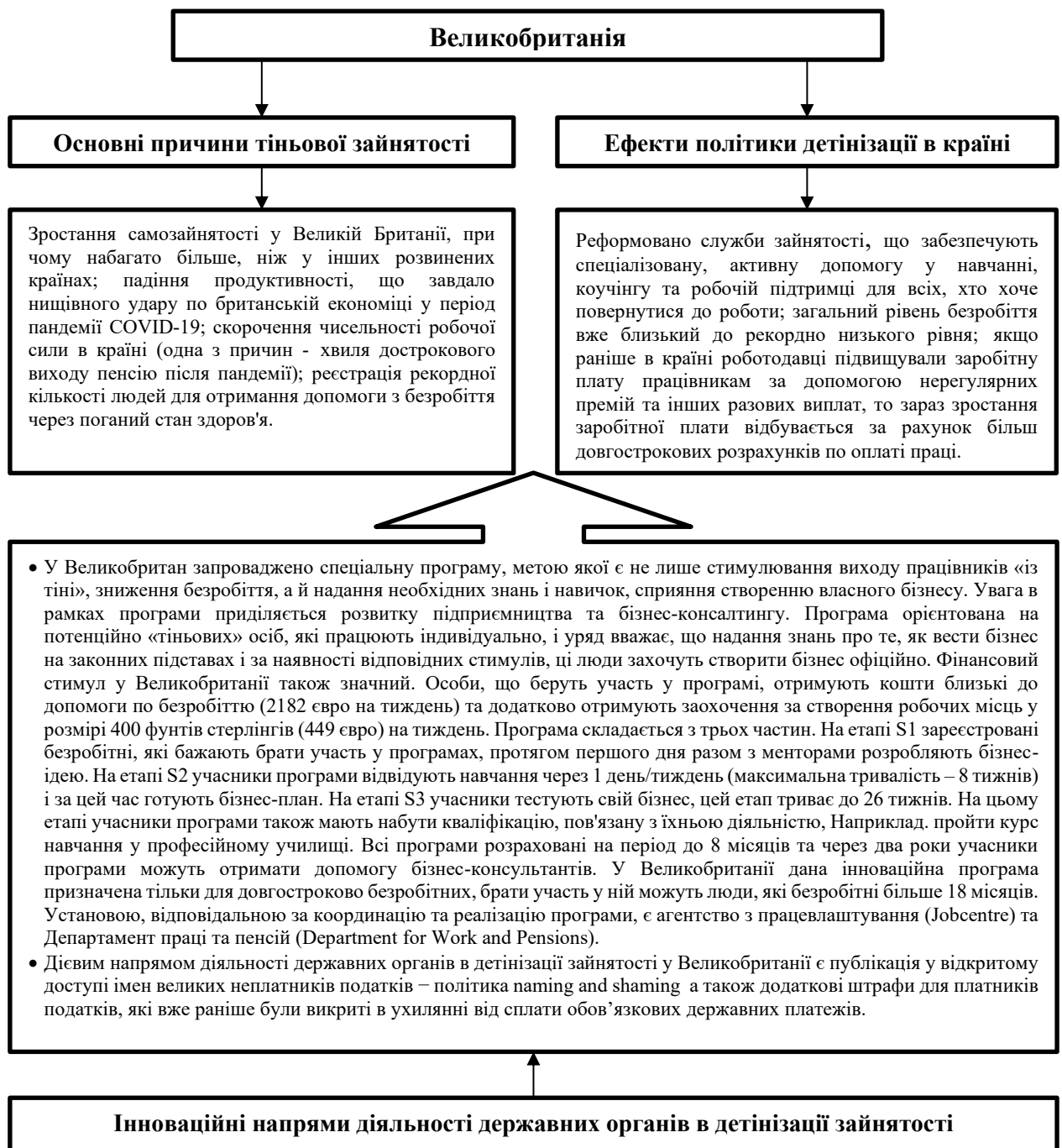

Рис. 3.3. Інноваційні напрями діяльності державних органів Великобританії в детінізації зайнятості

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Paskatos]

Найчастіше економісти характеризують модель державної політики зайнятості у Швеції як модель повної зайнятості (при цьому рівень офіційного безробіття в країні фіксується на рівні нижче 2%), що поєднується із заходами вирівнювання доходів, забезпечення однакових можливостей для всіх

працівників та високого рівня громадянської відповідальності. Така політика країни у комплексі з інноваційними підходами до детінізації зайнятості вже тривалий час забезпечує країні високий рівень якості життя громадян та їх соціальну безпеку (рис. 3.4).

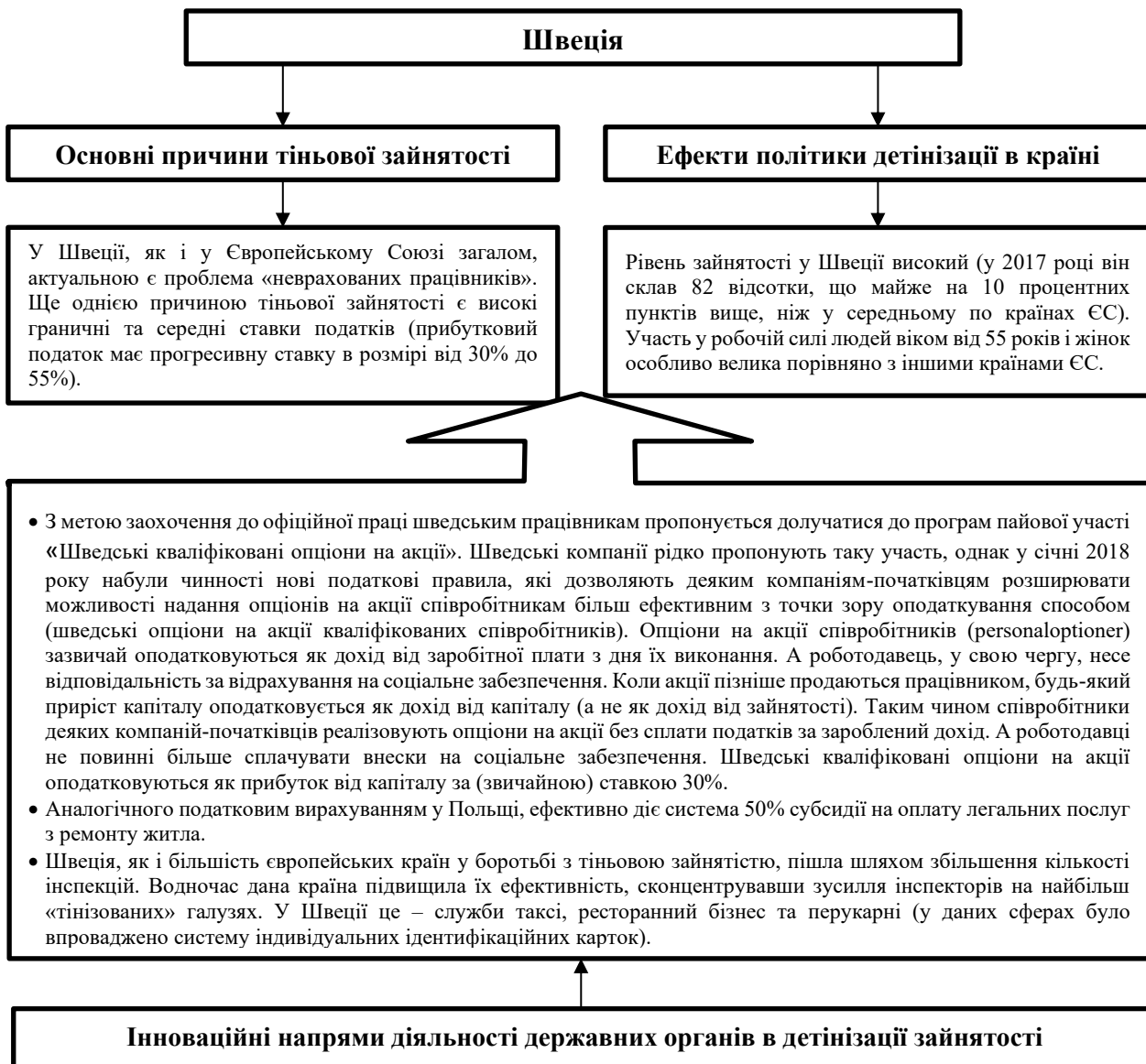

Рис. 3.4. Інноваційні напрями діяльності державних органів Швеції в детінізації зайнятості

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Mårtensson B.]

В основу державних заходів щодо детінізації зайнятості у Франції покладено модернізацію соціальної моделі, яка полягала у реформі трудового права та масштабному плані нововведень, що стосувалися освіти,

перенавчання, страхових виплат з безробіття, пенсійної системи та підвищення купівельної спроможності населення (рис. 3.5).

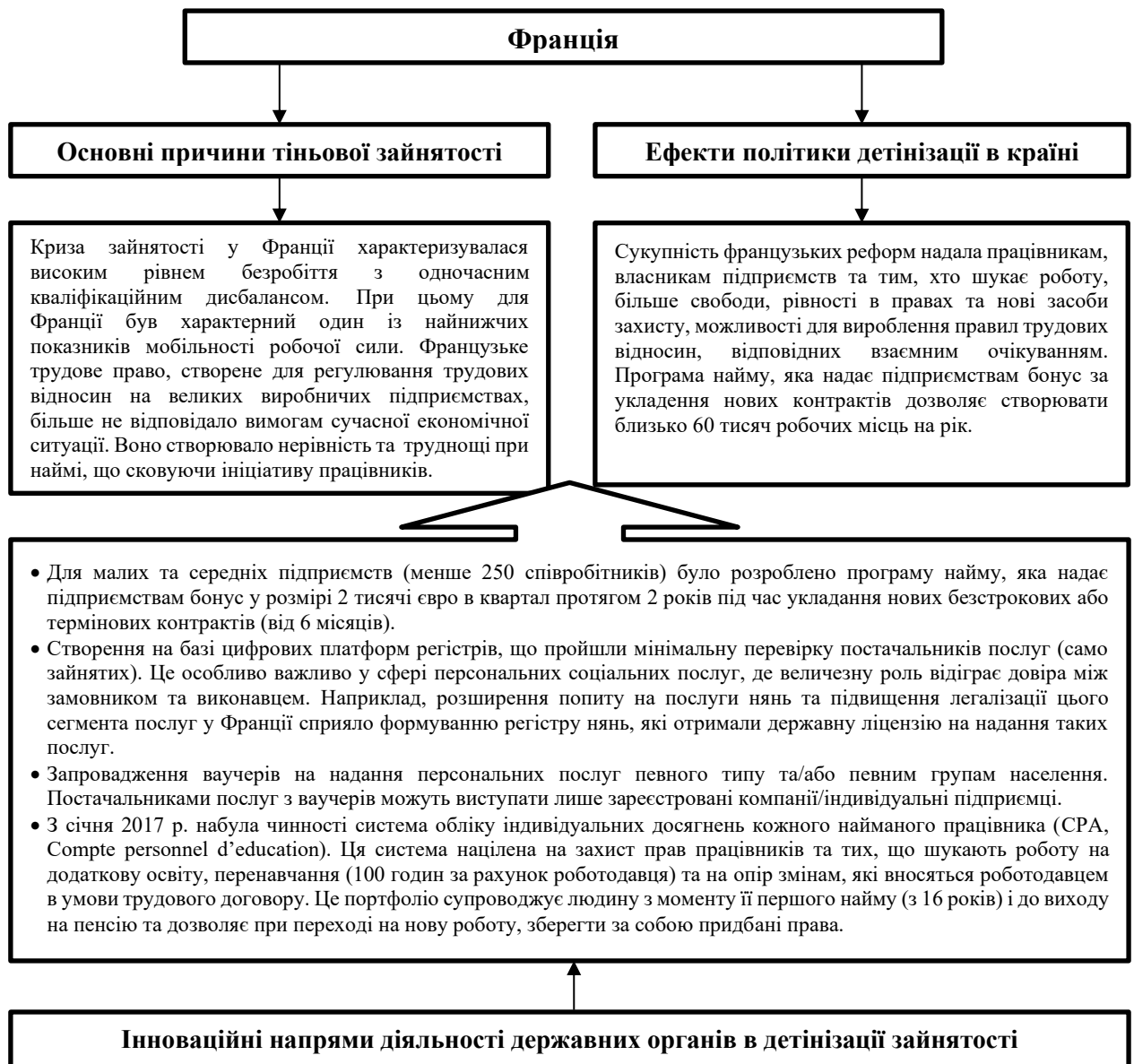

Рис. 3.5. Інноваційні напрями діяльності державних органів Франції в детінізації зайнятості

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Ramognino P.; Ruello A.]

Основні інноваційні заходи щодо детінізації зайнятості, прийняті у Литві, покликані сприяти зайнятості осіб, шляхом отримання допомоги на відкриття власної справи, що адмініструється біржами праці (на ці цілі у країні виділяються кошти і застосовуються спеціальні механізми) (рис. 3.6).

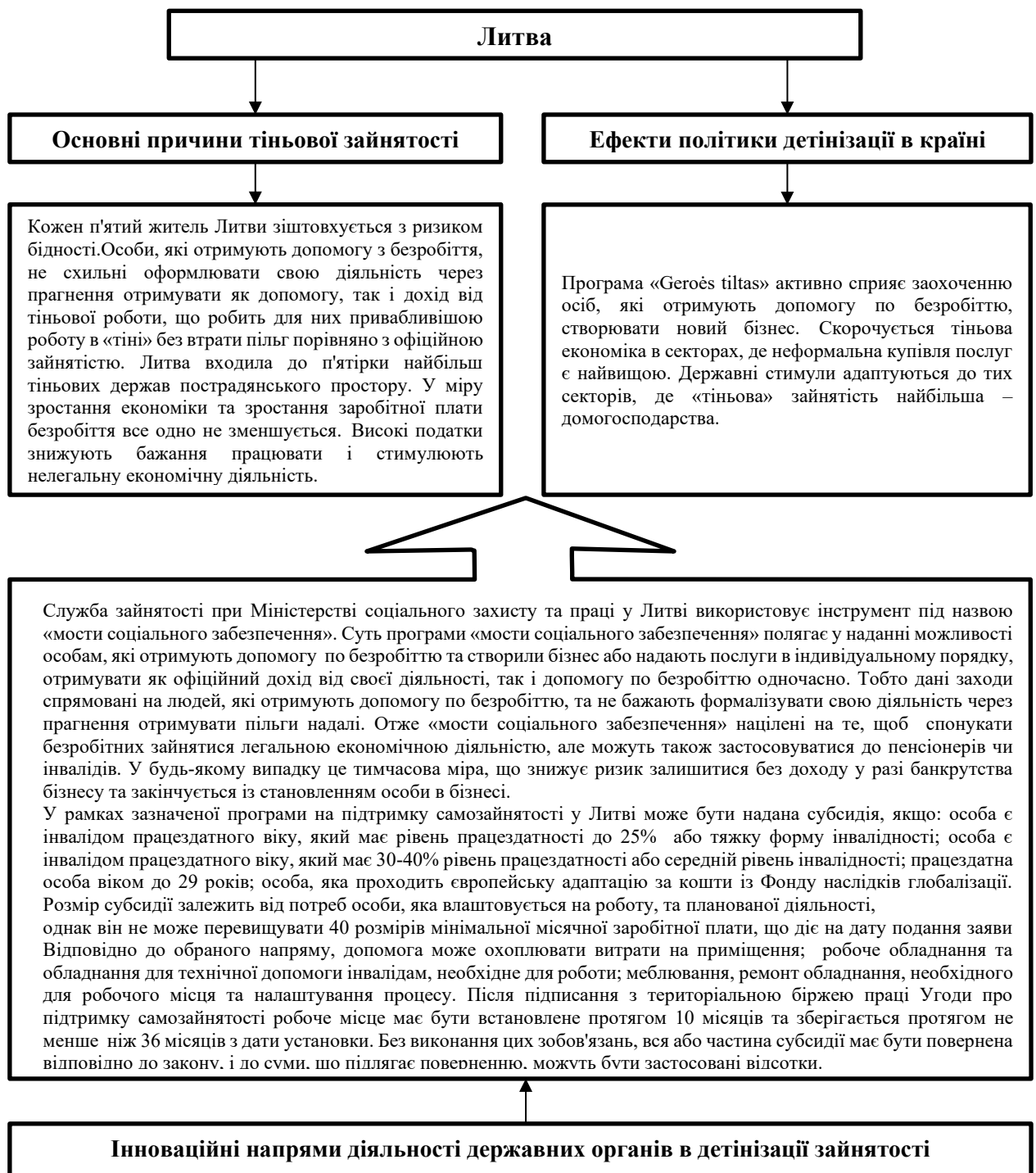

Рис. 3.6. Інноваційні напрями діяльності державних органів Литви в детінізації зайнятості

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Šešelėnėje; Šešelėnės]

Цікавим для аналізу напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості є досвід Угорщини (рис. 3.7). Зараз зайнятість в Угорщині на піку:

працює понад 4,7 млн осіб, а рівень зайнятості постійно перевищує 74%. Рівень безробіття в країні є одним із найнижчих у Європі [Lassan].

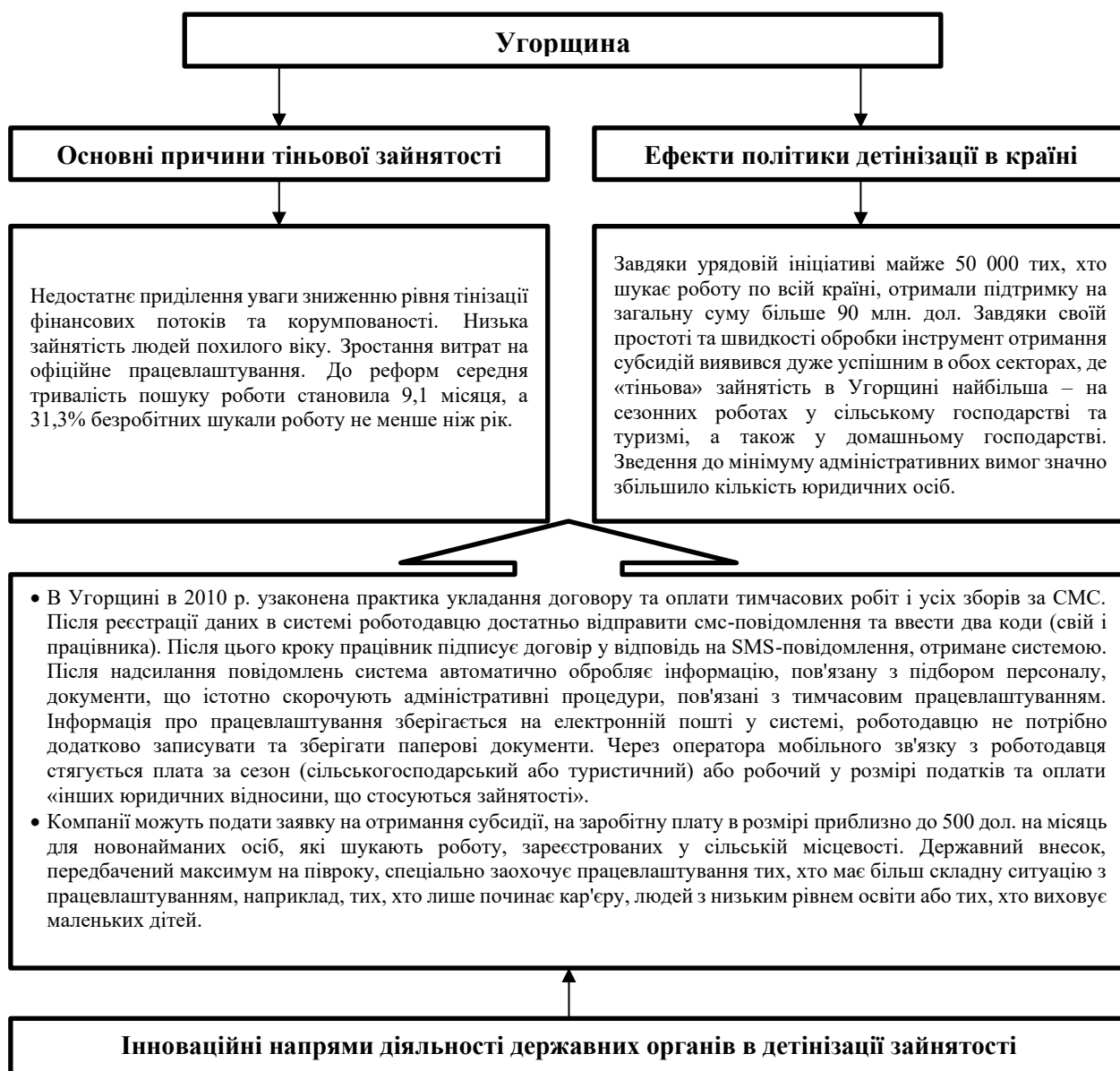

Рис. 3.7. Інноваційні напрями діяльності державних органів Угорщини в детінізації зайнятості

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Lassan]

Ефективність державних програм детінізації зайнятості в Іспанії підтверджує той факт, що експоненційне падіння тимчасових контрактів, яке почалося зі схвалення трудової реформи в Іспанії, починає досягати дна – 13,8% до трудової реформи цей показник становив близько 30% [Hidalgo E. S.].

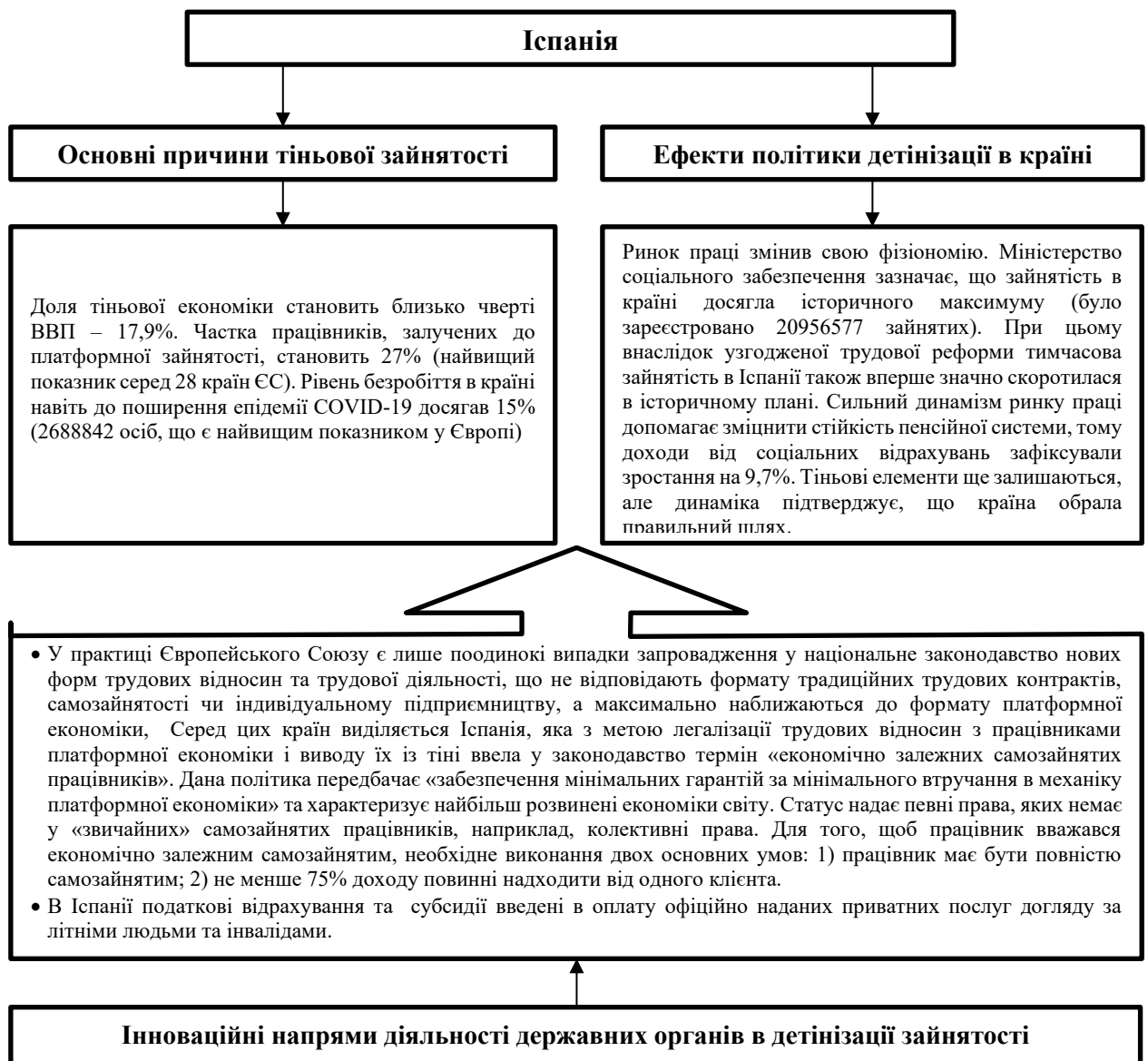

Рис. 3.8. Інноваційні напрями діяльності державних органів Іспанії в детінізації зайнятості

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Hidalgo E. S. ; Aranguiz A.; Garben S.]

Іспанія та Нідерланди є новаторами та першопрохідцями у системі легалізації платформних працівників. Регулювання платформної зайнятості до цього часу не формалізоване, більшість розвинених країн світу знаходяться у процесі пошуку рішень щодо інкорпорування цього формату в систему економічних і соціальних відносин, що склалася за сучасних умов (рис. 3.9) [Aranguiz A.].

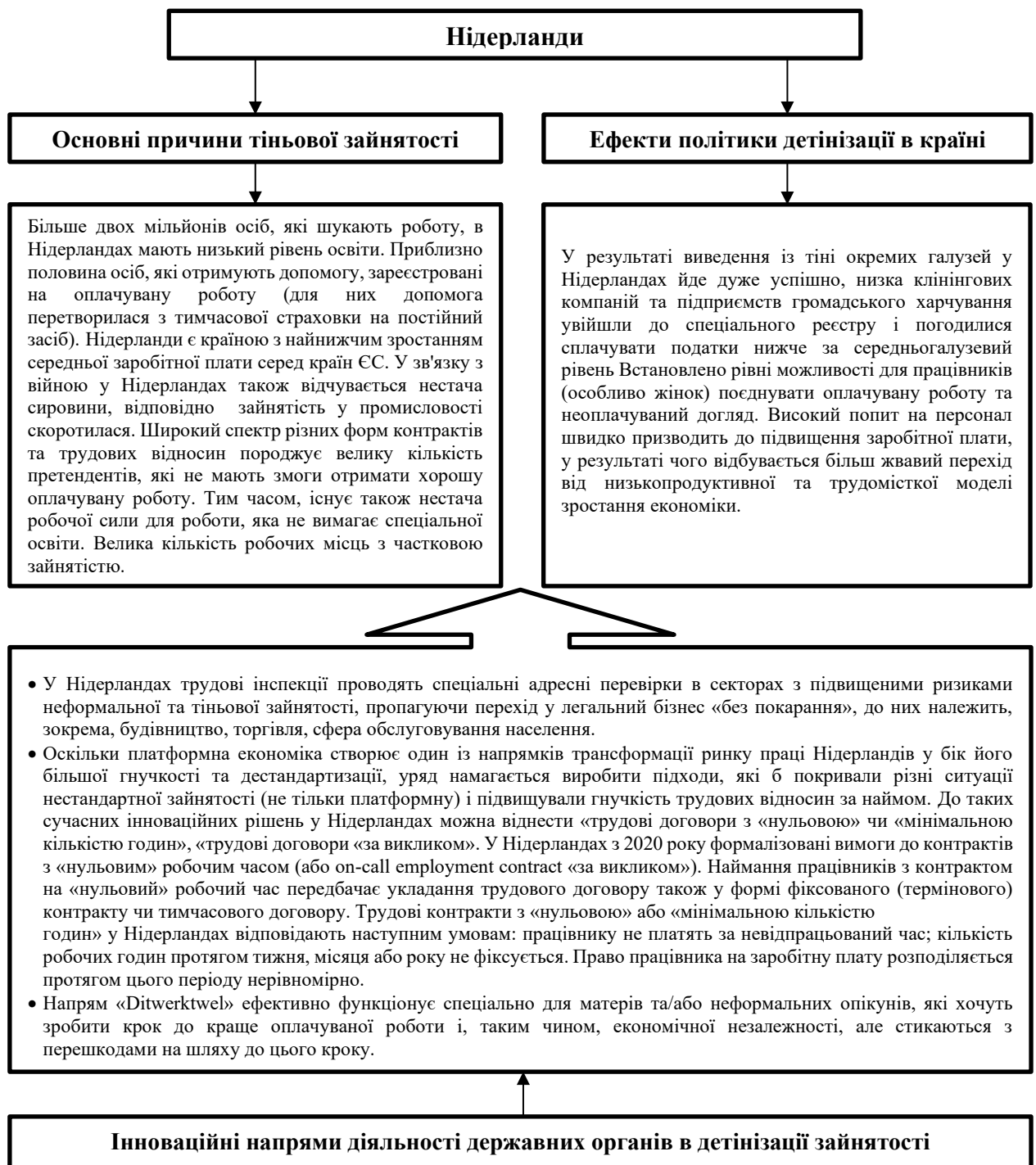

Рис. 3.9. Інноваційні напрями діяльності державних органів Нідерландів в детінізації зайнятості

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Beer P.; Kerstholt A.; Kleinknecht A.]

Уряд Нідерландів у своїй інноваційній політиці детінізації зайнятості головною метою надання преференцій для окремих напрямів економічної діяльності вбачає легалізацію ринку праці у цих сегментах. Держава розуміє

той факт, що прагнення бізнесу працювати у тіньовому секторі актуальне для «людиноємних» галузей, де фонд оплати праці є основною витратою. До таких сфер належать, зокрема, будівництво, ресторанний бізнес. Процеси детінізації в більшості країн гальмує той факт, що при виході з «тіні» підприємствам зазвичай донараховують старі борги, а також вони майже автоматично потрапляють у чергу на наступну перевірку. Тому влада Нідерландів вирішила керувалася принципом «прощення в обмін на легалізацію». Тобто ефективне зниження тіньової зайнятості можливе лише через «рух назустріч один одному» бізнесу та держави.

Характеризуючи сучасний ринок праці Німеччини, можемо констатувати, що на сьогодні ринок попиту даної країни став ринком пропозиції – претенденти обирають компанію і умови, на яких хочуть працювати, а не навпаки. Уже зараз існує величезний розрив між попитом та пропозицією праці, який не зможуть закрити майбутні покоління. У контексті такої ситуації політики Німеччини говорять про потребу 400 000 іммігрантів в кожний наступний рік. Перед німецькими працівниками відчинені практично всі «двері» через велику нестачу кваліфікованого персоналу, за одним винятком: деякі стартапи та німецькі дочірні підприємства великих американських технологічних компаній нині не наважуються ні наймати, ні звільняти працівників. Все це свідчить про те, що за наявності потрібних навичок для німецьких працівників відкриваються нові кар'єрні можливості у традиційних галузях, таких як автомобілебудування, будівництво, фармацевтична та харчова промисловість, а також у такій перспективній галузі як використання відновлюваних джерел енергії (рис. 3.10) [Arbeitsmarkt].

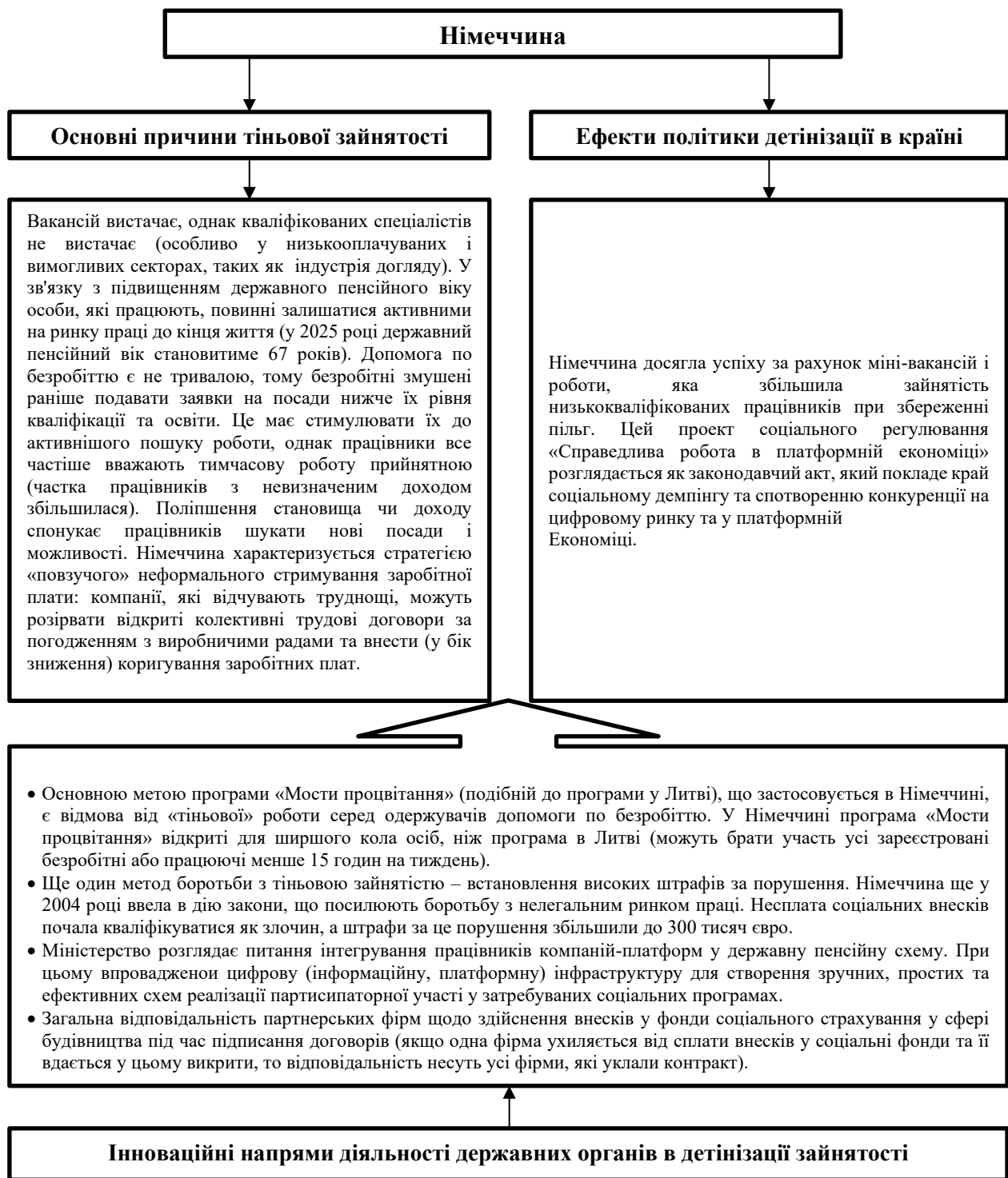

Рис. 3.10. Інноваційні напрями діяльності державних органів Німеччини в детінізації зайнятості

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Kormann R.; Arbeitsmarkt]

Отже, світовий досвід свідчить, що успіхів у зниженні масштабів тіньової зайнятості можна досягти лише реалізуючи комплексну політику, що охоплює різні сфери регулювання, поєднує стимулюючі та стримуючі механізми, і включає більш широкі завдання щодо покращення державних і недержавних інститутів, реалізації економічних реформ та зміну соціальних норм, пов'язаних зі зниженням прийнятності тіньових відносини у сфері зайнятості. У рамках нашого дослідження сформулюємо рекомендації щодо зниження тіньової зайнятості, що враховують як досвід європейських країн, так і специфіку причин тіньової зайнятості в Україні та ті зусилля, які вже були зроблені українським урядом.

Проаналізований досвід країн Європейського Союзу щодо реалізації політики, спрямованої на зниження тіньової зайнятості, свідчить про те, що, по-перше, найефективнішою виявляється комбінація «жорсткого» та «м'якого» підходів. Однак без покращення інститутів праці, оздоровлення економічного середовища (подолання корупції тощо) та зміни соціальних норм сприйняття неформальності зайнятості, складно досягти успіхів у розробці ефективної стратегії. По-друге, найменш ефективними виявляються «санкційні» механізми зниження тіньової зайнятості. На нашу думку, вони можуть використовуватися лише як додаткові до більш глобальних кроків у рамках «м'якого» підходу та створення стимулів для формалізації зайнятості.

Міжнародний досвід свідчить про те, що в умовах інституційних проблем жорсткі заходи, що здійснюються за допомогою високоцентралізованого державного управління, нагляду та моніторингу і спрямовані на посилення покарань за здійснення тіньової діяльності, виявляються менш ефективними, ніж м'які заходи, що спрямовані на створення стимулів до офіційної зайнятості та розвиток внутрішнього контролю у роботодавців та працівників, суспільства загалом [Horodnic, 2016].

Розробка та реалізація комплексної стратегії боротьби з тіньовою зайнятістю, з урахуванням проаналізованих на прикладі передових європейських країн інноваційних напрямів діяльності державних органів в

детінізації зайнятості, має змінювати модель економічного розвитку, вдосконалювати інституційне середовище, підвищувати якість регулювання, а її метою має стати інтенсивне створення формальних робочих місць в економіці України.

У 2021 році Держпраця ініціювала створення Міжвідомчої робочої групи з розробки механізму спільних дій щодо запобігання використанню незадекларованої праці та напрацювання шляхів її реалізації. До складу групи увійшли представники державних органів, соціальних партнерів та Асоціації міст України. Робоча група розробила Стратегію подолання незадекларованої праці на період до 2024 року та Національний план спільних дій щодо зниження рівня незадекларованої праці на 2023 рік. Національний план передбачає, зокрема, удосконалення чинного законодавства, формування у суспільстві негативного ставлення до незадекларованої праці, удосконалення практик виявлення незадекларованої праці, особливо у неформальному секторі економіки [Ігор Дегнера]. Однак пандемія COVID-19 та війна дещо обмежили можливості та строки їх реалізації.

При цьому, збереження високого рівня недовіри до держави в Україні та нездатність уряду знизити рівень корупції, перешкоджають формуванню податкової моралі, тобто зміні ставлення роботодавців та працівників до сплати податків і страхових платежів та знецінюють ефекти інших заходів щодо зниження рівня тіньової зайнятості. Більше того, виключно репресивні методи без вирішення основних причин тіньової економіки та тіньової зайнятості призводять до зниження економічної активності загалом за рахунок скорочення обсягу тіньової зайнятості без відповідного збільшення формальної зайнятості.

Світова практика доводить, що цифрові технології можуть скоротити тіньову зайнятість. У Перу, наприклад, впровадження електронної системи, за допомогою якої роботодавці виплачують заробітну плату та щомісяця повідомляють інформацію до національного податкового органу, дозволило створити 276 000 офіційних робочих місць. Ця інформація стосується

робітників, пенсіонерів, постачальників послуг, персоналу, що проходить навчання, аутсорсингових працівників та претендентів на отримання соціальної допомоги [Georgieva K.].

Таким чином, цифровізація є важливим елементом удосконалення стратегії управління тіньовою занятістю у наглядних відомствах. В Україні серед пріоритетних заходів у даній сфері має стати створення системи «особистих кабінетів», єдиної моделі управління, перехід на дистанційний контроль, переведення дозвільної діяльності в електронний вигляд. На державному рівні – це використання великих даних для моніторингу компаній, а також проведення перевірок організацій у разі виявлення у них ознак тіньової зайнятості. У цій роботі необхідно задіяти, зокрема, можливості Податкової служби України. Удосконалення моніторингу на основі цифровізації передбачає, що, незважаючи на мінімізацію в Україні тренду на зарплати «в конвертах», як і раніше, є працівники, яким незаконним чином виплачується заробітна плата нижче за мінімальний розмір оплати праці. Цифровізація вищезазначених процесів має сприяти визначенню пріоритетних вітчизняних галузей з найбільшим ризиком тіньової зайнятості та встановленню щорічних цільових показників її зниження; запровадження компенсаторних та заохочуючих заходів підтримки компаній, які платять гідну офіційну зарплатню.

Розробка та реалізація заходів, спрямованих на модернізацію стратегії державного управління процесом детінізації зайнятості в Україні також має включати:

- покращення процесуальної прозорості та справедливості (з метою підвищення впевненості роботодавців та працівників у зрозумілості та прозорості податкових процедур та в тому, що у податкових органах до них ставитимуться з повагою та неупередженістю);
- створення умов, що дозволяють підвищити якість послуг, що надаються державою, у тому числі у сфері соціальної підтримки населення – як фактор, що підвищує в очах населення цінність офіційної зайнятості та

важливість сплати податків та внесків на соціальне та пенсійне страхування.

- реалізацію комплексу заходів, спрямованих на підвищення якості людського капіталу працездатного населення, оскільки є свідчення більш високих ризиків тіньової зайнятості для осіб з низьким рівнем освіти. З іншого боку аналіз свідчить про нижчі масштаби тіньової зайнятості в країнах із високими показниками людського капіталу;
- розробку та реалізацію соціальної кампанії, спрямованої на популяризацію офіційної зайнятості та підвищення стурбованості негативними наслідками тіньової зайнятості;
- зосередження діяльності державних інституцій на заходах щодо підтримки молодих людей без професійного досвіду та осіб віком від 50 років, які повинні вести, відповідно, до легшого виходу та повернення працівників на ринок праці. У зв'язку зі специфічністю даних груп працівників слід розглядати та враховувати різні потреби цих осіб та полегшити їх доступ до різних форм підтримки;
- протидія безробіттю шляхом заохочення самозайнятості та розвитку підприємництва. Відповідно до цієї мети дії держави мають бути спрямовані на забезпечення осіб, які хочуть розпочати бізнес, підтримкою, яка допоможе у подоланні існуючих бар'єрів, отриманні фінансових ресурсів і визначатиме їх подальше функціонування на ринку праці;
- розвиток співробітництва та партнерства між державними та недержавними інститутами ринку праці та суб'єктами, що діють на цьому ринку праці у рамках докладання спільних зусиль для реалізації завдань, що впливають із стратегій та програм сприяння зайнятості;
- проведення постійного моніторингу ринку праці з метою інтеграції профілів освіти та програм підвищення кваліфікації працівників з майбутніми потребами ринків, зі спеціалізацією економіки, а також напрямками розвитку, кваліфікацій та професій на підприємствах;

- оскільки кількість нестандартних форм зайнятості, найближчим часом ймовірно зросте, необхідним є забезпечення умов, за яких кожен мав би доступ до соціального захисту та підпадав під дію основних правил ринку праці, незалежно від особливостей контракту чи типу зайнятості;
- адаптація умов праці таким чином, щоб працівникам було легше поєднувати роботу, догляд та соціальні обов'язки. Це підвищить участь у робочій силі як чоловіків, так і жінок, знизить ризик бідності та соціальної ізоляції. При цьому необхідно зробити ринок праці більш інклюзивним шляхом розробки та впровадження індивідуальних заходів з працевлаштування та навчання цільових груп, яким найбільше загрожує небезпека та соціальна ізоляція (наприклад, молоді люди, люди літнього віку);
- створення сприятливих умов працевлаштування для мігрантів, що повернуться після війни в Україну, надання їм можливостей спеціальної підготовки та визнання практичних навичок, отриманих за кордоном;
- у сфері соціальної підтримки європейських держав нині намічається тенденція у бік підвищення її адресності та розвитку соціальних договорів. Останні, переслідуючи мету щодо виведення громадян на самозабезпечення в середній або довгостроковій перспективі, як правило, включають створення умов для зайнятості населення. Наявність оплачуваної офіційної зайнятості або іншої офіційно оформленої трудової діяльності, що приносить дохід, може бути умовою надання доступу до окремих соціальних програм. Якщо такі програми будуть реалізовані, вони можуть стати стимулом для виходу частини самозайнятих у офіційний сектор економіки (за умов перекриття втрати домашніх господарств від сплати податків);
- оскільки основне зростання тіньової зайнятості в останні десятиліття відбувалося у сфері надання послуг населенню, стимулювання офіційної зайнятості необхідно здійснювати шляхом впливу на попит на ці

послуги. Зокрема, можемо рекомендувати такі процедури формалізації зайнятості у сфері послуг, як:

- розвиток платформної економіки (за аналогією зі вже існуючими службами транспортних посередників, платформами з надання послуг дрібного ремонту, короткочасного нагляду за дітьми тощо) для надання максимально широкого переліку офіційних персональних та побутових послуг;
- впровадження на базі платформ безготівкового розрахунку за послуги, що надаються – або через онлайн платежі, або з використанням банківських карток, що сприятиме зменшенню нелегального готівкового обороту і, тим самим, створюватиме умови для розширення офіційної зайнятості.

Пандемія COVID–19 спровокувала посилення активізації досліджень щодо розвитку системи соціального захисту та легалізації прав платформних працівників у 2020–2021 роках. Загальний спад економіки з одночасним зростанням попиту на безконтактні послуги доставки, що супроводжувалися збільшенням ризиків у сфері здоров'я на фоні неблагополучної епідеміологічної ситуації, виявили економічні та суспільні наслідки недостатності заходів соціального захисту та соціального страхування у платформному сегменті зайнятості та сформували явний запит на їх інституціоналізацію в усьому світі.

Платформенна економіка – це, безперечно, зростаючий сегмент як у обсягах обороту коштів, і за чисельністю зайнятих. За оцінками МОП, загальна кількість платформ за останні 10 років збільшилося в п'ятеро, зі 142 у 2010 р. до 777 у 2020 р. Близько половини з них (49%) оперують у сфері доставки, 36% є вебплатформами (виконання робіт онлайн – фрілансери, програмісти та ін.), трохи менше 14% – таксі [World Employment].

Платформна зайнятість є джерелом регулярного, хоч і не обов'язково основного доходу, для 6-8% працездатного населення деяких європейських країн. Відповідно до цього деякі зарубіжні вчені пропонують офіційно

запровадити особливу категорію для зайнятих за допомогою платформ, назвавши її «незалежним працівником» [Harris], що принципово відрізняється від статусу «незалежного підрядника», які, на думку представників платформ у всьому світі, є їхніми партнерами. Все більшою необхідністю, у тому числі і для України, стає надання (на прикладі досвіду проаналізованих нами європейських держав) таким працівникам деяких форм прав та захисту, наприклад, від дискримінації та право на колективне представництво інтересів (особливо важливе в Європі), та виведення їх з-під регулювання тривалості робочого часу та мінімальної оплати праці.

Отже, для успішної боротьби з тіньовою зайнятістю в Україні необхідний комплексний пакет реформ, що має бути ретельно розроблений на основі детермінантів, найважливіших у даному конкретному випадку (у тому числі в умовах воєнного положення). Заходи можуть варіюватися від регулятивних та інституційних реформ до податкової політики та адміністрування. Список засобів реалізації стратегії детінізації зайнятості, найбільш актуальних для України, має включати: адміністративний тягар, сприяючи прозорості та підвищуючи ефективність діяльності уряду, покращення дотримання податкового законодавства, автоматизацію процедур, просування електронних платежів тощо. Крім того, добре продумана детінізаційна політика повинна передбачати стимули для тіньових працівників до переходу у формальний сектор, забезпечити соціальний захист. Загалом же заходи детінізаційної політики, мають спрямовуватись на заохочення створення робочих місць у приватному секторі та сприяння розвитку людського капіталу, що допоможе вивести фірми та працівників з тіні та сприятиме більш ефективному зростанню економіки. Також завдання урядів полягає в тому, щоб супроводжувати інновації у створенні та використанні нестандартних механізмів детінізації зайнятості, уникаючи при цьому зловживань, створюючи рівні умови для компаній та надаючи адекватну підтримку всім працівникам.

3.3. Визначення найефективніших напрямів та заходів діяльності державних органів з детінізації зайнятості

Для дослідження ефективності запропонованих у попередньому параграфі напрямів діяльності державних органів з детінізації зайнятості, визначених на основі аналізу досвіду країн Європейського Союзу, пропонуємо використати дворівневий рейтинг на базі соціологічного опитування, що, за авторською методикою, на першому рівні передбачає ранжування запропонованих заходів за бальною шкалою, а на другому – більш якісний, поглиблений аналіз сприйняття запропонованих заходів і ставлення до них юридичних та фізичних осіб. Рейтингова методика для аналізу ефективності детінізаційних заходів, у даному випадку є найбільш вдалою, оскільки широко використовується при аналізі явищ, пов'язаних з діяльністю суспільства та суб'єктів господарської діяльності, є числовим чи порядковим показником успішності або популярності та відображає важливість чи вплив певного об'єкта або явища, що визначається соціологічним опитуванням. Тому у нашому дослідженні рейтинговий метод можемо визначити як систему правил та підходів до вивчення ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості за допомогою показників популярності (рейтингів) шляхом визначення місця кожного заходу у загальній системі запропонованих напрямів.

Як вже зазначалося, основою рейтингового методу є використання інструменту соціологічного опитування, який передбачає проведення виміру досліджуваного об'єкта з використанням спеціально розроблених анкет та подальший аналіз, оцінку і порівняння отриманих результатів. Соціологічний підхід до аналізу напрямів подолання тіньової зайнятості є продуктивним і затребуваним у сучасних умовах, оскільки включає різноманітність соціальних факторів, дозволяє показати диференційованість оцінок кожного конкретного заходу різними суб'єктами. Крім того, явища, що пов'язані із тіньовою зайнятістю, завжди важко піддаються соціологічному виміру в силу

своєї прихованої природи, що зумовлює обмеженість методів та інструментів виміру їх ефективності. Саме тому для дослідження ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості розроблено спеціальну електронну анкету, схема якої представлена на рисунку 3.5.

Технологія збору даних за допомогою самостійного заповнення інтерв'юером анкет в інтернеті у світовій практиці відома як CAWI-технологія (computer-assisted web interviewing). Однак в онлайн-сервісах представлений обмежений набір засобів аналізу даних, які більш придатні для попереднього аналізу, а для вирішення складних завдань найчастіше використовується багатовимірний аналіз даних, який не входить до інструментів інтернет-сервісів. Тому дані, зібрані в мережі, експортувалися нами в середовища, що володіють більш потужними інструментами обробки даних (найбільш поширеним середовищем обробки таких даних є Excel).

З метою отримання різнобічної оцінки та охоплення всіх категорій респондентів для аналізу, на питання соціологічного дослідження у електронній анкеті призначені окремо для юридичних та для фізичних осіб, і вибудовані за розробленою автором чіткою блок-схемою, відповідно до якої можливо отримати оцінки державних заходів саме тими респондентами, думка яких є найбільш актуальною для аналізу кожного конкретного заходу (наприклад, виокремити думку жінок про заходи, спрямовані на підтримку матерів з малолітніми дітьми, які бажають працювати; думку респондентів, які не відносяться до категорії тіньових зайнятих, але являються споживачами послуг тіньового ринку праці тощо).

Таким чином, перший блок питань електронної анкети передбачає проведення спеціальних глибоких анкетних опитувань дрібних підприємців, фахівців певних сфер бізнесу та зайнятого у ньому населення, аналіз домогосподарств, шляхом використання анонімних електронних методів збору інформації, що дозволяє отримати такі відомості про фактори і стимули тіньової зайнятості у бізнес-середовищі, її умови, учасників, їх неформальні

зв'язки, які практично не потрапляють у статистичні звіти підприємств та ретельно приховуються від податкових та інших служб державного контролю.

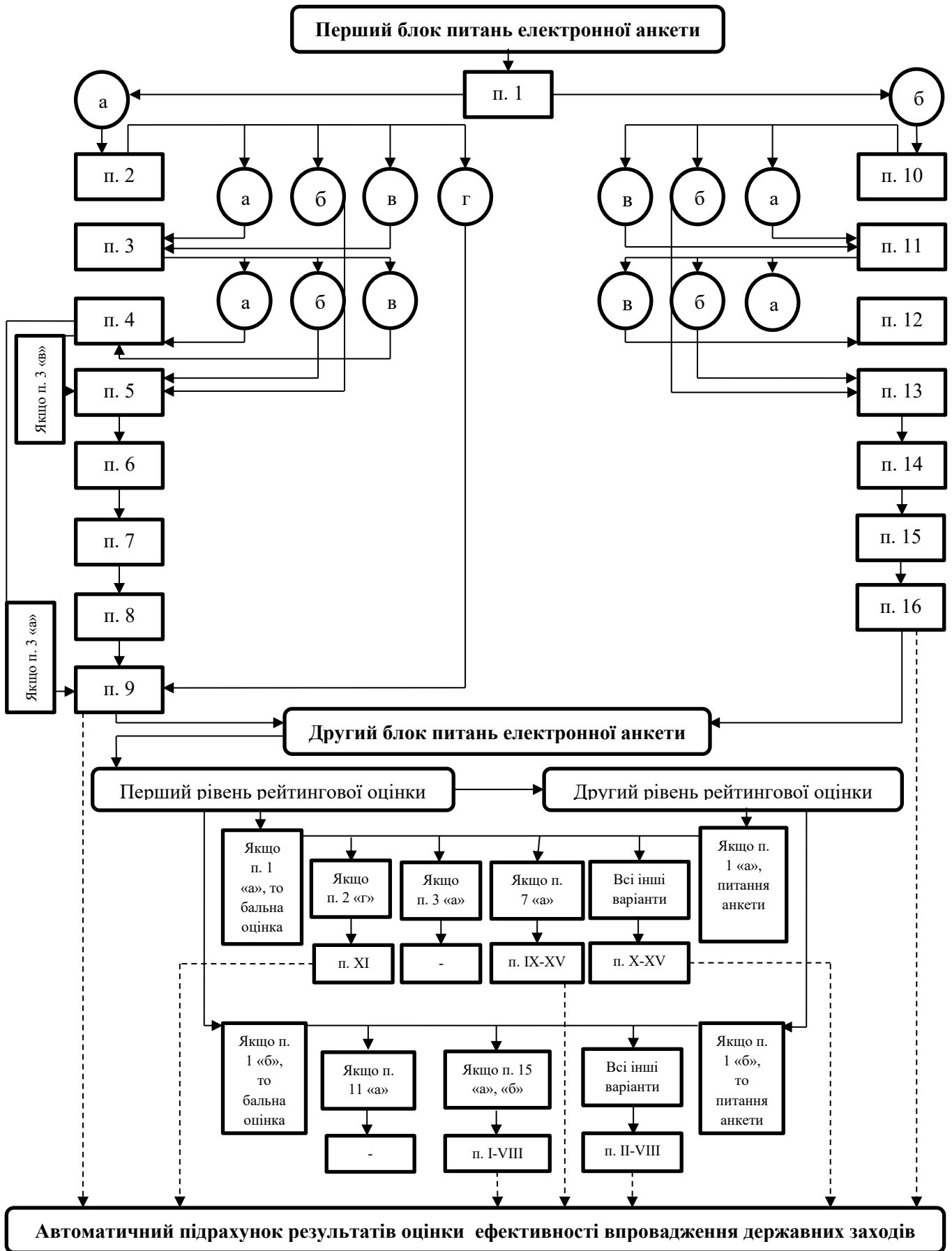

Рис. 3.5. Схема побудови електронної анкети для реалізації дворівневої рейтингової оцінки ефективності напрямів діяльності

З цієї точки зору роль соціологічних досліджень для аналізу тіньової зайнятості полягає у збагаченні емпіричної основи, за допомогою якої визначається ефективність загальних напрямів державних детінізаційних заходів в країні.

Другий блок питань електронної анкети складається з двох рівнів. На першому рівні аналіз ефективності, відповідно до розробленої дворівневої рейтингової оцінки ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості, здійснюється шляхом виставлення бальних оцінок по сукупності пропонованих напрямів. Шкала оцінювання – від 0 до 10 балів (чим вище бал, виставлений респондентом, тим ефективніше оцінюваний напрям державної діяльності).

Розрахунок підсумкового показника для кожного окремого напрямку здійснюється шляхом знаходження середнього арифметичного значення серед оцінок усіх респондентів. За результатами підсумкових оцінок формується рейтинг пропонованих заходів від найбільш високо оціненого і популярного, до такого, що отримав найнижчу середню кількість балів у результаті соціологічного опитування.

На другому рівні аналізу ефективності, відповідно до розробленої дворівневої рейтингової оцінки ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості, у результаті відповідей на питання другого блоку соціологічного опитування формується додаткова оцінка, на основі якої з'являється можливість визначити ефективність реалізації державних заходів на рівні їх сприйняття діючими підприємствами та громадянами, що дає можливість запропонувати проведення необхідних перетворень з метою підвищення загальної економічної ефективності впровадження програм та заходів щодо детінізації зайнятості у майбутньому.

Перший блок питань анкети соціологічного опитування щодо ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості, що спрямований, одночасно, на аналіз рівня тіньової зайнятості у вибірці із

юридичних і фізичних осіб, та формування груп цільових респондентів для оцінки відповідних державних заходів, представлений у Додатку Е.

Другий блок питань анкети соціологічного опитування щодо ефективності пропонуванних напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості, спрямований на охоплення думок щодо трьох категорій автоматично відібраних на попередньому етапі респондентів: юридичні особи, які використовують неофіційну працю, фізичні особи, що є неофіційно зайнятими, фізичні особи, що є користувачами робіт і послуг, вироблених на тіньовому ринку праці (Додаток Є, Ж).

Логіка запитань у запропонованій анкеті побудована так, що розбиває респондентів на декілька груп: підприємства, що користуються тими чи іншими інструментами тіньової зайнятості (неофіційне використання праці найманих працівників, оплата «у конвертах» тощо); підприємці, які мають незареєстрований власний бізнес; категорія населення, що працює офіційно, але отримує неофіційні доходи; категорія населення, яка має неофіційний бізнес, але хоче зайнятися офіційним бізнесом, але з тих чи інших причин здійснити його поки не може; категорія населення, що відноситься до малозахищених верств населення і змушена використовувати тіньову зайнятість з метою отримання додаткового доходу; категорія населення, що є споживачами товарів і послуг тіньового ринку праці.

Включення у методику дворівневого рейтингування додаткових блоків питань удосконалює можливості аналізу ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості в Україні та сприяє виробленню актуальних управлінських рішень органами державної влади, що спрямовуються на боротьбу з тіньовою зайнятістю на різних рівнях: на рівні фізичних та на рівні юридичних осіб.

Отже, надійність та достовірність отриманих результатів соціологічного дослідження забезпечується застосуванням перевіреної практикою науково обґрунтованої методики збору соціологічної інформації та її інтерпретації, репрезентативністю емпіричних даних соціологічного дослідження та

сумісністю виявлених тенденцій з даними інших соціологічних досліджень як на рівні держави, так і на рівні висновків інших науковців, що досліджували дану проблему.

Вибіркове соціологічне опитування на базі запропонованих та розроблених у дисертаційному дослідженні електронних анкет проводилося з 10 квітня по 12 травня 2023 року. Електронні анкети адресно розповсюджувалися у соціальних мережах (на сторінках підприємств, організацій, груп підприємців та фізичних осіб тощо). Загальний обсяг вибірки опитаних для визначення оцінки ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості склав 152 юридичні особи та 556 фізичних осіб.

Результати дослідження за першим блоком питань анкети соціологічного опитування щодо ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості показали, що включеність українців до тіньової зайнятості як її активних учасників є значною. За отриманими даними, половина опитаного зайнятого населення включена до різних форм трудової активності у тіньовій сфері, якщо більш точно, кількість фізичних осіб, які у тій чи іншій мірі відносяться до тіньових зайнятих склала 287 працівників (51,6%). При цьому, лише 31,4% респондентів вказали, що мають також офіційний дохід, інші або постійно працюють «в тіні», або періодично включені в такі неформальні відносини. На нашу думку, відсутність оформлення щодо додаткової зайнятості залежить від частоти таких заробітків у опитаних респондентів. Чим рідше такі доходи, тим менша ймовірність їх офіційної декларації.

Детальний аналіз також засвідчив, що 51 підприємство, що складає третину від загальної вибірки (33,6%) має серед працюючих персонал, що працює за схемою тіньової зайнятості. При цьому 11 з них (21,6%) визначені опитуванням як фізичні особи підприємці.

Найчастіше наймані працівники без офіційного оформлення працюють на малих приватних підприємствах до 10 осіб (34,1%), які, як правило, здійснюють свою діяльність у сфері торгівлі (продаж фруктів та овочів,

вирощених на дачних ділянках), громадського харчування, ремонту автотранспортних засобів та побутових виробів, ремонту квартир, пошиття та ремонту одягу і взуття, догляду за дітьми чи літніми членами сім'ї, медичних послуг (масаж), послуг в галузі освіти (репетиторство), послуги із прибирання та охорони житлових приміщень, ведення домашнього господарства (послуги нянь, доглядальниць, консьєржів, сторожів), послуг у сфері краси (перукар, косметологічні процедури, манікюр) тощо.

Зазначені сфери діяльності це, здебільшого, звичайний підробіток малозабезпечених верств населення (пенсіонерів, матерів з дітьми, молоді без досвіду роботи тощо). На нашу думку, спроба посилення контролю над цими дрібними послугами в масштабі країни з економічної точки зору буде невиправданою, оскільки навіть у разі стовідсоткової ефективності таких заходів витрати на їх організацію будуть зіставні з потенційними додатковими доходами бюджету. У європейській практиці такі дрібні прояви тіньової зайнятості вважаються природними і не викликають занепокоєння, оскільки дозволяють населенню самостійно вирішувати проблеми бідності та «виживання», не вимагаючи від держави додаткових витрат на соціальну допомогу. Тому для ефективності боротьби з тіньовою зайнятістю державі необхідно концентрувати увагу на більш серйозних порушеннях, не витрачаючи значні адміністративні і фінансові ресурси для боротьби з несуттєвими проявами тіньового ринку.

Особливої уваги також заслуговує той факт, що серед опитаних 556 фізичних осіб, на питання «як часто ви користувалися можливістю виконання робіт чи надання послуг з оплатою «у конверті» протягом останнього року?», 372 з них (66,9%) відповіли «користувався постійно». Тобто значно більше половини опитаних українців не бентежить той факт, що вони ухилялися від сплати податків, отримуючи послуги «в обхід каси».

Для визначення узагальненої рейтингової оцінки ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості дані соціологічного опитування з усіх респондентів, отримані в електронному вигляді, оброблено

та агреговано (Додаток К). Загалом результати соціологічного опитування у поданні неформально зайнятого населення та юридичних осіб, що мають практику застосування інструментів тіньової зайнятості, показали, що у 2023 році основними і найбільш ефективними заходами держави, спрямованими на зниження тіньової зайнятості стануть: 1 – запровадження трудових контрактів з «мінімальною кількістю годин» (9,3 бали); 2 – надання 30% субсидії на оплату легальних послуг домашнього персоналу (8,9 бали); стимулювання офіційного працевлаштування жінок шляхом надання державної соціальної підтримки (8,7 балів); надання можливості індивідуальним підприємцям отримувати як офіційний дохід від своєї діяльності, так і допомогу по безробіттю (8,6 балів); збільшення кількості інспекцій у найбільш «тінізованих» сферах економічної діяльності (8,4 бали) (табл. 3.1).

Таблиця 3.1. Рейтингова оцінка ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості за результатами соціологічного опитування

№ у анкеті	Перелік державних заходів, спрямованих на детінізацію зайнятості	Середній бал	Рейтинг
VII	Запровадження трудових контрактів з «мінімальною кількістю годин», які відповідають наступним умовам: працівнику не платять за невідпрацьований час; право працівника на заробітну плату розподіляється протягом цього періоду нерівномірно тощо	9,3	1
XI	Надання 30% субсидії на оплату легальних послуг домашнього персоналу (дрібний ремонт, прибирання тощо) шляхом надання такої роботи офіційно через служби зайнятості на умовах соціального контракту	8,9	2
IX	Стимулювання офіційного працевлаштування жінок шляхом надання державної соціальної підтримки за різними напрямками (догляд за дітьми в яслах та дитячих садках тощо)	8,7	3
XIV	Надання можливості людям, які створили бізнес або надають послуги в індивідуальному порядку, отримувати як офіційний дохід від своєї діяльності, так і допомогу по безробіттю одночасно до моменту його стабільного функціонування	8,6	4
IV	Збільшення кількості інспекцій водночас з підвищенням їх ефективності шляхом концентрації зусиль інспекторів на найбільш «тінізованих» сферах економічної діяльності	8,4	5

Продовження таблиці 3.1

XV	Впровадження програми на підтримку самозайнятості шляхом надання грошової допомоги, яка частково покриватиме витрати на оренду приміщення; робоче обладнання; меблювання; ремонт обладнання та налаштування процесу, рекламу тощо	6,6	6
V	Впровадження програми найму для юридичних осіб, за якою їм надаються податкові пільги чи грошові виплати за укладання нових безстрокових або термінових контрактів протягом певного часу	6,5	7
X	Стимулювання працівників повідомляти про випадки нелегального працевлаштування шляхом відміни покарання (зняття заборгованості за податками, відсотками, відсутність будь-якого адміністративного чи матеріального покарання)	6,2	8
XIII	Запровадження ваучерів на надання персональних послуг певного типу або певним групам населення, постачальниками яких можуть виступати лише зареєстровані підприємства чи індивідуальні підприємці	5,9	9
XII	Сприяння створенню власного бізнесу шляхом залучення освітніх установ і організацій для надання необхідних знань і навичок потенційно «тіньовим» особам	5,2	10
I	Впровадження компенсації підприємствам частини соціального пакету (медичного страхування тощо), частини соціальних гарантій (лікарняних тощо), частини витрат на навчання за умови працевлаштування осіб пенсійного віку та молоді до 21 року	4,6	11
VI	Надання підприємствам субсидії на заробітну плату для новонайраних осіб, які шукають роботу, зареєстрованих у сільській місцевості	4,3	12
II	Посилення жорсткості покарань для роботодавців, які наймають працівників неофіційно, шляхом встановлення високих штрафів за порушення та обмеження чи позбавлення волі	3,9	13
III	Публікація у відкритому доступі даних юридичних осіб, які ухиляються від сплати податків та соціальних внесків шляхом не укладання офіційних договорів та видачі зарплат у конвертах	3,2	14
VIII	Впровадження загальної відповідальності партнерських фірм щодо здійснення внесків у фонди соціального страхування під час підписання договорів	2,1	15

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

В черговий раз результати проведеного дослідження підтвердили, що боротьба з тіньовою економічною діяльністю через репресії та адміністративний тиск не буде ефективною (посилення жорсткості покарань для роботодавців, публікація у відкритому доступі даних юридичних осіб, які

ухиляються від сплати податків та впровадження загальної відповідальності партнерських фірм зайняли три останні позиції рейтингу, набравши серед респондентів, відповідно, такі середні бали: 3,9, 3,2 та 2,1 балів).

Проаналізуємо більш докладно ефективність впровадження напряду державної політики, що передбачає запровадження трудових контрактів з «мінімальною кількістю годин», який очолює рейтинг ефективності державних заходів на думку опитаних респондентів (9,3 бали) (рис. 3.6).

Економічна нестабільність, спричинена пандемією COVID-19, та поява нових форм зайнятості (здебільшого пов'язаних із дистанційною роботою) сильно вплинула на економічний устрій багатьох зайнятих українців, у тому числі на їх трудову активність у сфері, що не спостерігається офіційною статистикою.

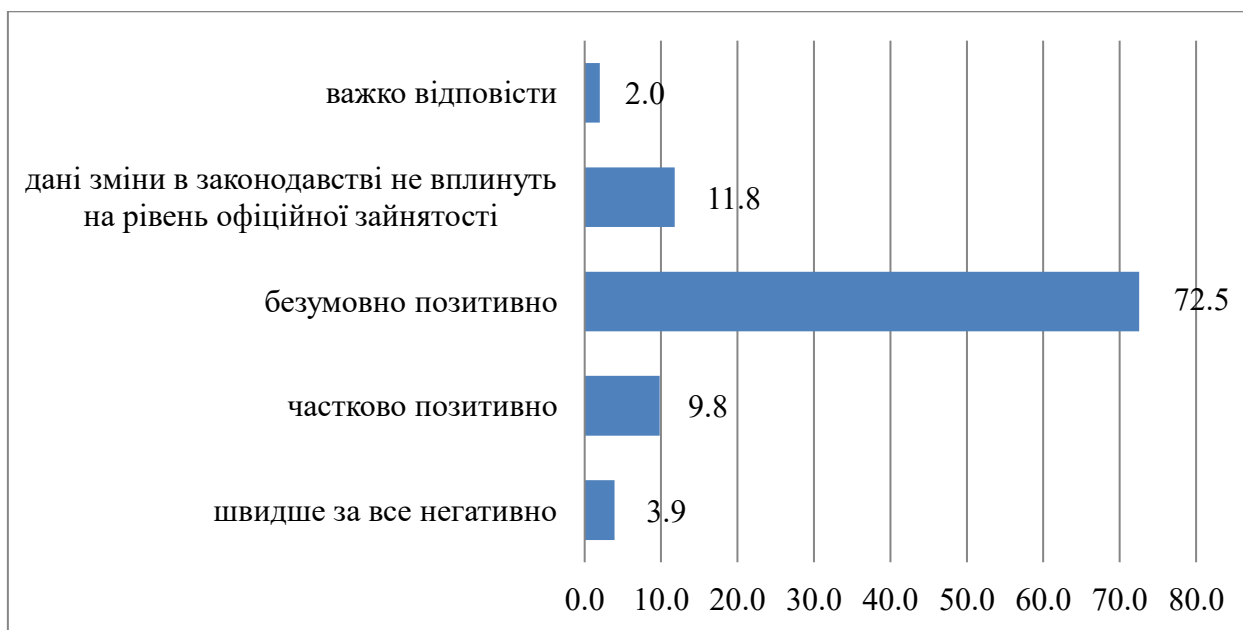

Рис. 3.6. Розподіл відповідей респондентів на питання «Як введення змін у законодавстві щодо нормативного забезпечення трудових контрактів з «мінімальною кількістю годин» відобразиться на подальшій легалізації сучасних форм неформальної зайнятості?», %

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень

Відповідно до цього, нагальною необхідністю є радикальне оновлення та вдосконалення нормативно-правової бази, що стосується зайнятості населення. Для створення нормальної ситуації на ринку праці в Україні, з урахуванням нових форм зайнятості, необхідно відрегулювати правові відносини у сфері підприємництва з метою створення правових і реальних гарантій безпеки працюючих, особливо в умовах дистанційної та надомної роботи.

Тому серед групи респондентів, що являються юридичними особами, найвищою є частка відповідей щодо позитивного впливу та необхідності нормативного забезпечення нових форм трудових контрактів – 72,5%, на той час як негативне ставлення до даного державного заходу за загальною вибіркою юридичних осіб становило лише 3,9%. Крім того, для популяризації таких контрактів важливішим є розвиток спеціалізованих платформ, що одночасно має супроводжуватися підвищенням якості сервісу податкових органів за рахунок розширення інформаційних технологій та нових форм взаємодії з платниками податків. Таким чином, зазначену групу респондентів більш за все стимулюватимуть конкретні практичні заходи, що створять комфортні умови для провадження офіційної взаємодії з необхідними підприємству фахівцями.

Відображення результатів опитування фізичних осіб щодо ефективності впровадження напряму державної політики, що передбачає надання 30% субсидії на оплату легальних послуг домашнього персоналу, який займає 2-е місце у рейтингу ефективності державних заходів на думку опитаних респондентів (8,9 бали), представлені на рисунку 3.7.

Подібні результати дослідження вкотре підтверджують значущість матеріального чинника під час вибору респондентами безпосереднього виконавця робіт чи послуг (b) швидше за все перейдуть за умови, якщо ціни на послуги будуть не вищими ніж на неофіційному ринку – 33,8% опитаних). Отже, привабливість таких способів отримання послуг для споживачів багато в чому пов'язана з їхньою невисокою вартістю, і, на додачу, більш простою

формою взаємодії за домовленістю та оплатою, оперативністю обслуговування та прийнятною якістю робіт на тіньовому ринку праці. Таким чином інші обставини, як для користувачів послуг тіньового ринку праці, так і для їх учасників, наприклад, страх покарання при несплаті податків і соціальних внесків або гарантії зайнятості, соціального та пенсійного забезпечення, є для них вторинними. І незважаючи на те, що половина опитаних громадян (50,5%) погоджуються з тим, що офіційний контракт – це гарантія добросовісного виконання робіт, більш ніж 12% респондентів все одно готові ризикувати, щоб замовити їх виконання дешевше.

Рис. 3.7. Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи перейдете ви на легальне користування послугами домашнього персоналу за умови надання 30-відсоткової субсидії?», %

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень

Результати опитування фізичних осіб щодо ефективності впровадження напряму державної політики, що передбачає стимулювання офіційного працевлаштування жінок шляхом надання державної соціальної підтримки, який займає 3-є місце у рейтингу ефективності державних заходів на думку опитаних респондентів (8,7 бали), представлені на рисунку 3.8.

Сучасний стан справ на ринку праці в Україні і без підтвердження нашим дослідженням визначає необхідність підвищення кількості гідних робочих місць з офіційним оформленням зайнятості та допомоги у працевлаштуванні для жінок з малолітніми дітьми, молоді та громадян у передпенсійному та пенсійному віці. У даному напрямі необхідний також розвиток можливостей проходження професійної перепідготовки для жінок після декретної відпустки, профілактика тіньової зайнятості в даному середовищі, підвищення інформованості жінок про їхні права та соціальні гарантії у сфері праці та зайнятості. Щодо цього важливою є діяльність центрів зайнятості, профспілкових та громадських організацій. До того ж, у рамках даного державного напрямку, існує необхідність підвищення ролі соціальних гарантій та соціальної захищеності працівників (а особливо жінок) офіційного ринку праці.

Рис. 3.8. Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи скористалися б ви з метою офіційного працевлаштування соціальною підтримкою від держави, спрямованою на допомогу по догляду за дітьми в яслах, дитячих садках тощо?», %

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень

Така увага до цього напрямку не випадкова, адже, як показують інші опитування, значна частка зайнятих жінок вважає, що офіційна заробітна плата не гарантує гідну пенсію у майбутньому, а тому для забезпечення гідного рівня життя слід розраховувати лише на себе і не покладатися на допомогу держави (даний висновок підтверджується також і результатами нашого соціологічного опитування, згідно з яким, від будь-якої допомоги держави готові відмовитись 2,3% опитаних, а ще 14,6 та 28,5% навряд скористаються допомогою через складнощі та обмеження з її оформленням та отриманням). Про потребу державної підтримки заявляють 53,1% опитаних жінок, що, скоріш за все, є особи зі скрутним матеріальним становищем, що зайняті неофіційно. Ця група респондентів особливо відчуває нерівність як у доходах, так і у своїх соціальних можливостях, а тому державні заходи, спрямовані на детінізацію зайнятості у такому специфічному напрямі матиме відчутний позитивний результат.

Діаграма опитування фізичних осіб щодо ефективності впровадження напрямку державної політики, що передбачає надання можливості людям отримувати як офіційний дохід від своєї діяльності, так і допомогу по безробіттю одночасно, який займає 4-е місце у рейтингу ефективності державних заходів на думку опитаних респондентів (8,6 бали), представлена на рисунку 3.9.

У даному аспекті дослідження враховувалося в першу чергу суб'єктивне ставлення респондентів з позиції фізичних осіб, які постають постачальниками товарів, робіт чи послуг, вироблених на тіньовому ринку праці. У рамках сприяння створенню власного бізнесу аналізувалося ставлення опитуваних до ролі матеріальних факторів у сфері зайнятості та оплати праці як тих основних факторів, що впливають на трудову активність громадян в офіційній економіці. Результати досліджень показали високий рівень привабливості запропонованого виду програми (42,2%) для осіб, зайнятих приватної практикою, однак, не зважаючи на очевидні позитивні сторони даного державного заходу, респондентами все ж відзначається

відсутність економічної культури користування даними програмами, що може нейтралізувати її ефективність шляхом зловживань з метою отримання подвійного доходу (відзначають 25,1% опитаних).

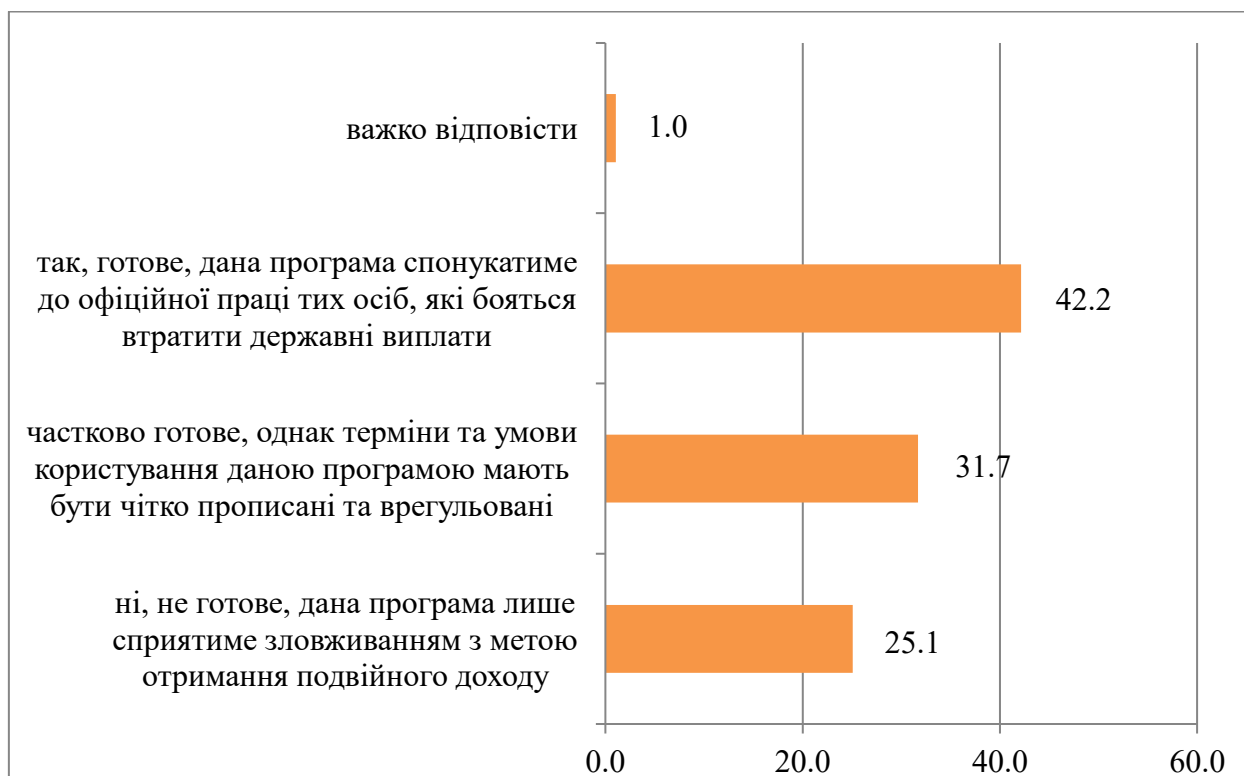

Рис. 3.9. Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи готове, на вашу думку, суспільство користуватися державною програмою сприяння створенню власного бізнесу, що передбачає одночасну виплату допомоги по безробіттю та дозволяє мати офіційний дохід?», %

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень

Результати опитування юридичних осіб щодо ефективності впровадження напряду державної політики, що передбачає збільшення кількості інспекцій в найбільш «тінізованих» сферах економічної діяльності, який займає 5-є місце у рейтингу ефективності державних заходів на думку опитаних респондентів (8,4 бали), представлена на рисунку 3.9.

Дані питання анкети представляють інтерес з погляду можливих заходів протидії тіньовій зайнятості в контексті того, як вестимуть себе юридичні особи, що практикують тіньову зайнятість у потенційній ситуації, коли, у разі отримання ними повністю чи частково неофіційних доходів, дані дії будуть

виявлені інспекцією, що у перспективі означатиме отримання попередження та штрафу. Опитування засвідчило, що для половини респондентів (51,0%) часті інспекції та перевірки стануть приводом для подальшого офіційного оформлення всіх працівників та сплати податків у повному обсязі. Тим не менш, існує значна група респондентів, на яких даного роду тиск чинитиме протилежний ефект: призупинити або закрити свою діяльність у разі частих перевірок та отримання штрафу за можливе отримання неофіційних прибутків готіві 11,8% респондентів. Досить значною є також частка юридичних осіб, які планують продовжити роботу на умовах неофіційної зайнятості навіть після перевірок та штрафів (35,3%), що, на нашу думку, скоріш за все є працівниками тіньової економіки, особами з низьким рівнем матеріального забезпечення та соціально незахищені верстви населення, працівники мікропідприємств тощо.

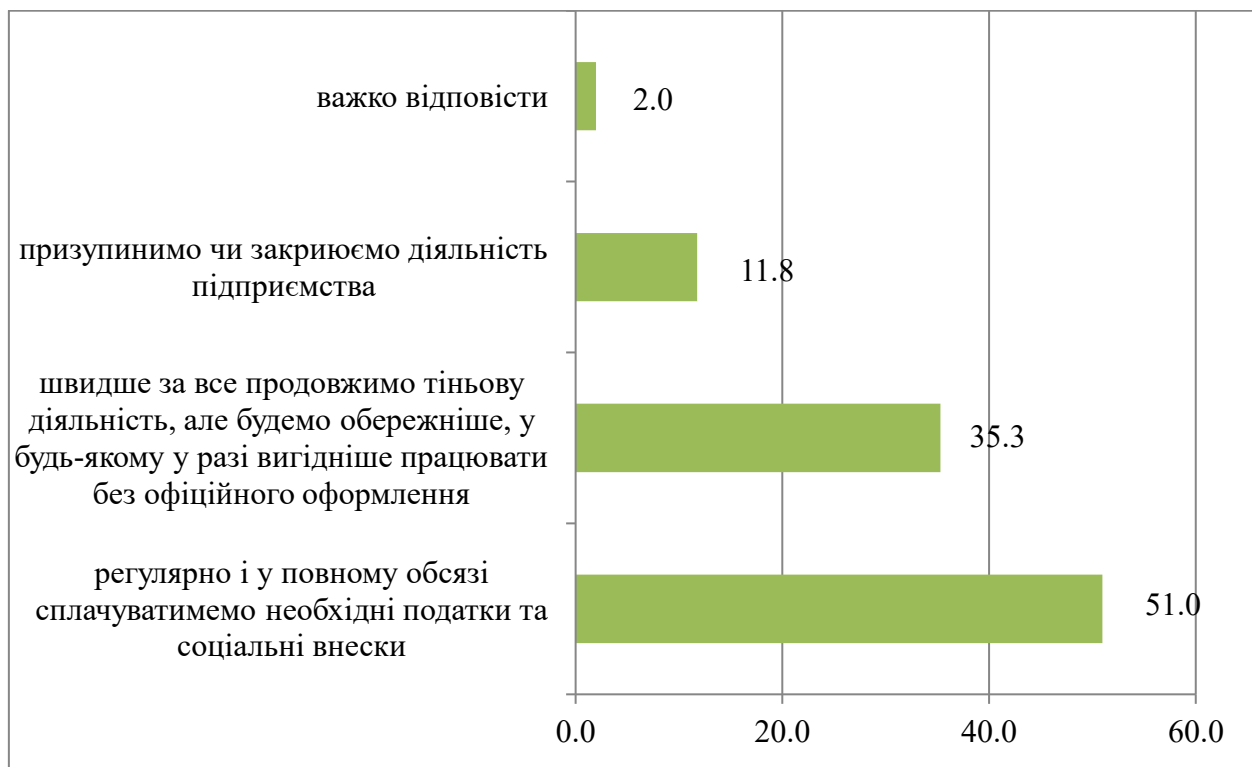

Рис. 3.10. Розподіл відповідей респондентів на питання «Як ви вчините у разі збільшення кількості інспекцій і перевірок наявності фактів тіньової зайнятості, що спрямовані на сферу економічної діяльності вашого підприємства?», %

Примітка. Побудовано на основі матеріалів авторських досліджень

Узагальнення всіх інших результатів оцінки ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості дало змогу виокремити такі значимі результати для побудови ефективної детінізаційної політики у майбутньому:

- частина неофіційно зареєстрованих осіб та осіб, зайнятих індивідуальною приватною практикою, не бажає брати участь у державних програмах сприяння зайнятості та допомоги розвитку власного бізнесу, причому вказані респонденти налаштовані категорично негативно. Серед даних респондентів зберігається високий рівень побоювань зміни умов експерименту, зокрема щодо покарань, зміни податкових ставок, необхідності відшкодування наданих державою ресурсів, а також поширена думка про відсутність у подальшому підтримки в частині соціального, пенсійного забезпечення, та, по факту виконання програми, слабкої інформаційної і фінансової допомоги;
- різні адміністративні складнощі під час відкриття та ведення власної справи, пов'язані зі звітністю та сплатою податків, також знижують зацікавленість респондентів у легалізації свого прибуткового заняття;
- не надто висока підтримка респондентами впровадження пільгових ставок оподаткування та субсидій, всупереч очікуванням, пов'язана з тим, що дані заходи можуть, навпаки, посприяти відходу підприємців у тінь (у працівників та юридичних осіб зникають стимули підвищувати рівень свого заробітку, оскільки це автоматично призведе до більш високого податкового навантаження);
- значна частина респондентів не бачить зв'язку між поточними офіційними заробітками та гідним забезпеченням своєї старості з боку держави, з цієї точки зору стимули для залучення громадян до офіційної зайнятості шляхом пропагування соціальних гарантій не працюють. Респонденти вважають, що треба сподіватися на себе, а не на допомогу держави, що саме їхні власні зусилля можуть забезпечити відносно

безбідне існування як в процесі, так і після закінчення трудової діяльності;

- заходи, що передбачають популяризацію офіційної зайнятості та привернення уваги до негативних наслідків тіньової роботи також не матимуть ефекту без їх комплексного застосування з іншими стимулюючими методами, оскільки на даний вид стимулювання частіше звертають увагу мешканці міст, люди з вищою освітою та високим рівнем матеріального становища.

Таким чином, підвищення ефективності державної політики у контексті стимулювання соціально-економічних інтересів виходу громадян та підприємств із тіньового сектора передбачає виділення позиції держави не лише як одержувача податків, а й як гаранта соціального забезпечення і підтримки населення, регулятора господарської діяльності підприємств, що дозволить у майбутньому використовувати розроблений комплекс державних заходів щодо детінізації зайнятості як елемент гармонізації соціально-економічних інтересів суспільства, бізнесу та держави.

Висновки до розділу 3

1. На підставі проведених досліджень розроблені практичні рекомендації щодо детінізації зайнятості в Україні, що пов'язані з реалізацією державного управлінського механізму, спрямованого на підвищення прозорості системи регулювання, управління та стимулювання переходу працівників у офіційний сектор зайнятості на основі створення можливостей для забезпечення високого рівня якості життя та соціальної безпеки.

2. Механізм детінізації зайнятості у роботі визначається як система комплексно взаємопов'язаних та взаємодіючих передумов, заходів, важелів і засобів організаційного та економічного характеру, методів державного управління та управлінських рішень, що формують поетапну систему регулювання зайнятості з боку державних інститутів і суспільства та

спрямовані на її детінізацію на всіх рівнях соціально-економічних відносин. Метою запропонованого механізму детінізації зайнятості є формування такого соціально-економічного та інституційного середовища, за якого тіньова зайнятість була б максимально неефективною, а умови для легальної праці мали більшу привабливість. Розроблений згідно із запропонованим визначенням економічний механізм детінізації зайнятості включає в себе наступні етапи: 1. формування та легітимізацію державної політики детінізації зайнятості; 2. вибір та побудову стратегії протидії розвитку тіньової зайнятості; 3. розробку та забезпечення правових і законодавчих основ протидії тіньовій зайнятості; 4. проведення моніторингу державної політики детінізації зайнятості; 5. створення мотивів і стимулів для переходу у офіційний сектор зайнятості; 6. нарощення показників соціальної безпеки у офіційному секторі зайнятості.

3. Згідно з результатами дослідження, на схильність до участі у тіньовій діяльності впливає рівень якості інститутів, правове середовище, заходи стимулювання і мотивації до офіційної діяльності. Щоб покращити якість регуляторного впливу державних інститутів, в рамках механізму детінізації зайнятості, запропоновано створення більш прозорого нормативно-правового та економічного середовища за участі громадських інститутів, а також скорочення бюрократії та надмірного регулювання трудового та підприємницького процесу; розробку ефективної системи стимулювання; активне використання цифрових засобів для нейтралізації можливостей тіньових виплат та пришвидшення повної легалізації і правового забезпечення використання деяких нестандартних форм зайнятості тощо.

4. Проведений аналіз досвіду впровадження інноваційних напрямів діяльності державних органів щодо розширення соціального захисту та детінізації зайнятості європейських країн показав, що залежно від різних умов та причин існування тіньової зайнятості у кожній конкретній країні, уряди цих країн розробили досить різноманітний комплекс напрямів діяльності державних органів з детінізації зайнятості, які можуть успішно адаптуватись

до реалій ринку праці сучасної України. Зокрема, найбільший інтерес становлять такі програми та заходи з детінізації зайнятості. У Польщі – запровадження системи податкових відрахувань з послуг домашнього персоналу (дрібний ремонт, прибирання) для населення; створення програм підтримки повернення жінок до ринку праці після тривалих перерв шляхом організації адресованих їм тренінгів; сприяння працевлаштуванню за рахунок тимчасового зниження відрахувань на соціальне страхування; посилення жорсткості покарань для роботодавців, які наймають працівників нелегально. У Великобританії – запровадження спеціальної програми, метою якої є не лише стимулювання виходу працівників «із тіні», зниження безробіття, а й надання необхідних знань, допомоги (в тому числі фінансової) і навичок, сприяння створенню власного бізнесу офіційно; публікація у відкритому доступі імен великих неплатників податків. У Швеції – дозвіл деяким компаніям-початківцям розширювати можливості надання опціонів на акції співробітникам більш ефективним з точки зору оподаткування способом; запровадження системи 50% субсидії на оплату легальних послуг з ремонту житла; концентрація зусиль інспекторів на найбільш «тінізованих» у країні сферах діяльності (служби таксі, ресторанний бізнес та перукарні). У Франції – розробка програми найму, яка надає підприємствам бонус за укладання нових безстрокових або термінових контрактів; створення на базі цифрових платформ реєстрів, що пройшли мінімальну перевірку постачальників послуг (самозайнятих); запровадження ваучерів на надання персональних послуг певного типу та/або певним групам населення. У Литві – запровадження програми «мости соціального забезпечення», що полягає у наданні можливості особам, які отримують допомогу по безробіттю та створили бізнес або надають послуги в індивідуальному порядку, отримувати як офіційний дохід від своєї діяльності, так і допомогу по безробіттю одночасно. В Угорщині – субсидії на заробітну плату в розмірі до 500 дол. на місяць для новонайманих осіб, які шукають роботу, зареєстрованих у сільській місцевості; укладання договору та оплата тимчасових робіт і усіх зборів за

СМС (при цьому інформація про працевлаштування зберігається на електронній пошті у системі). В Іспанії – введення в оплату офіційно наданих приватних послуг догляду за літніми людьми та інвалідами податкових відрахувань та субсидій; запровадження у національне законодавство нових форм трудових відносин та трудової діяльності, що максимально наближаються до формату платформної економіки (Іспанія ввела у законодавство термін «економічно залежних самозайнятих працівників»). У Нідерландах – проведення трудовими інспекціями спеціальних адресних перевірок у секторах з підвищеними ризиками неформальної та тіньової зайнятості, пропагуючи перехід у легальний бізнес «без покарання»; формалізація вимог до контрактів на «нульовий» робочий час на спеціальних умовах (працівнику не платять за невідпрацьований час, кількість робочих годин протягом тижня, місяця або року не фіксується, право працівника на заробітну плату розподіляється протягом цього періоду нерівномірно); впровадження спеціально розробленої програми для матерів та/або неформальних опікунів, які хочуть зробити крок до краще оплачуваної роботи. У Німеччині – кваліфікування несплати соціальних внесків як злочину та дуже високі штрафи за це порушення; запровадження цифрової (платформної) інфраструктури для створення зручних, простих та ефективних схем реалізації партисипаторної участі у затребуваних соціальних програмах; загальна відповідальність партнерських фірм щодо здійснення внесків у фонди соціального страхування.

5. Щоб визначити, які заходи, запроваджені у європейських країнах матимуть найбільший ефект за умов впровадження їх в Україні, у дослідженні розроблено методику аналізу ефективності діяльності державних органів з детінізації зайнятості на основі використання дворівневого рейтингу, сформованого шляхом опитування на базі електронних анкет, що складаються з двох блоків питань. Перевагою даної методики є те, що на першому рівні передбачається ранжування запропонованих державних заходів за бальною шкалою, а на другому проводиться більш якісний, поглиблений аналіз

сприйняття пропонованих заходів і ставлення до них респондентів. Крім того, у результаті комп'ютерного збору та обробки даних, отриманих за допомогою онлайн-опитування знижується вплив недоліків організації шляхом фізичного опитування та розширюються можливості дослідження (оскільки дані щодо тіньової зайнятості зазвичай ретельно приховуються).

6. Для аналітичної обробки питань у дослідженні пропонується застосування спеціально розробленої автором електронної анкети, що включає два блоки питань та ідентифікує відповіді окремо юридичних і окремо фізичних осіб. Її особливістю є те, що розроблений алгоритм анкети поділяє отримані відповіді на типи, що на наступному етапі обробки даних, дозволяє перетворити їх у якісні дані відповідно до порядкової шкали з можливістю застосування до них статистичних методів обробки даних. Результати досліджень за запропонованою дворівневою рейтинговою оцінкою мають високий ступінь співпадіння з більш масштабними дослідженнями, що проводились на державному рівні. Зокрема це підтверджується отриманою у роботі статистикою участі у тіньовій зайнятості, яка, у відсотковому вираженні, відображає такі ж тенденції, як і ті, що публікуються експертами спеціальних аналітичних центрів.

7. Результати апробації удосконаленої дворівневої рейтингової методики показали, що за сучасних умов в Україні найбільш ефективними державними заходами, що спрямовані на зниження тіньової зайнятості та успішно практикуються європейськими країнами є: 1 – запровадження трудових контрактів з «мінімальною кількістю годин» (9,3 бали); 2 – надання 30% субсидії на оплату легальних послуг домашнього персоналу (8,9 бали); 3 – стимулювання офіційного працевлаштування жінок шляхом надання державної соціальної підтримки (8,7 балів); 4 – надання можливості індивідуальним підприємцям отримувати як офіційний дохід від своєї діяльності, так і допомогу по безробіттю (8,6 балів); 5 – збільшення кількості інспекцій у найбільш «тінізованих» сферах економічної діяльності (8,4 бали).

Це вказує на необхідність розробки нової комплексної державної програми по боротьбі з проявами тіньової зайнятості, акценти в якій мають бути зміщені із репресивних методів скорочення тіньової зайнятості та неофіційних виплат, на методи стимулюючого характеру, які передбачають більш тривалий і м'який перехід, але націлені на формування міцних і усталених причинно-наслідкових зв'язків у суспільній свідомості між необхідністю сплати податків та соціальною захищеністю у майбутньому, між ухилянням від закону та неминучістю настання покарання, між культурно-етичними вимогами сучасності та розвитком прогресивного суспільства в Україні.

ВИСНОВКИ

Результатом дисертаційної роботи є теоретичне узагальнення та вирішення науково-практичного завдання визначення впливу детінізації зайнятості на соціальну безпеку суспільства в Україні за сучасних умов, а також обґрунтування рекомендацій до органів державної влади, спрямованих на зниження рівня тіньової зайнятості для забезпечення соціальної безпеки. Отримані наукові теоретичні та практичні результати дослідження дозволяють зробити такі висновки:

1. Виходячи із проаналізованих нами теоретичних концепцій сутності та природи досліджуваного поняття, а також вивчення поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених, вдосконалено науковий підхід до поняття «детінізація зайнятості», а саме: детінізація зайнятості являє собою процес зменшення обсягів тіньової зайнятості шляхом впровадження системи інтегральних заходів соціально-економічного, організаційно-управлінського, нормативно-правового, інноваційно-технологічного та психологічного характеру, які спрямовані на формування стійкої протидії розвитку передумов, причин, чинників та джерел відтворення тіньового сектору на будь-якому з етапів зайнятості населення. При цьому застосування методу декомпозиції для систематизації причин та наслідків тіньової зайнятості, з огляду на сучасні тенденції, стало підґрунтям для окреслення майбутніх шляхів впровадження ефективних державних заходів для забезпечення соціальної безпеки в Україні.

2. Кардинальні зміни на ринку праці під впливом комплексу соціально-економічних факторів та сучасних викликів стали причиною активного поширення категорії «соціальна безпека», що призвело до ще більшого її ускладнення та суперечливості. Тому, на основі використання контент-аналізу, у дослідженні сформовано авторську дефініцію «соціальної безпеки», що визначається як стан розвитку суспільства, при якому забезпечується захист життєво важливих соціальних інтересів людини, гарантується висока якість життя і розвиток людського потенціалу та збереження цілісності

соціальної системи шляхом взаємодії її структурних складових і реалізації комплексу заходів соціальноорієнтованої державної політики відповідно до прогресивних суспільних потреб в усіх сферах життєдіяльності та на всіх рівнях безпеки.

3. Розроблено модель аналізу взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства, яка передбачає наступні етапи моделювання методики: 1. Розробка комплексу детермінант та індикаторів, які характеризують тіньову зайнятість та їх розподіл на формалізовані і неформалізовані; 2. Відбір індикаторів соціальної безпеки за матеріальною, демографічною і соціальною складовими; 3. Виведення формули розрахунку інтегрального показника рівня соціальної безпеки (Ісб), визначення його рівня за розробка шкали для подальшого аналізу; 4. Використання методики нечіткої логіки та інструментів нелінійного програмування (поліноміальної моделі) для перевірки і доведення залежності між формалізованими та неформалізованими показниками тіньової зайнятості і рівнем соціальної безпеки; 5. Визначення державних стратегій та конкретизація заходів щодо зниження тіньової зайнятості відповідно до кожної стратегії на основі відбору найбільш значущих детермінант та індикаторів тіньової зайнятості, що впливають на зміну рівня соціальної безпеки; 6. Оцінка ефективності детінізаційних заходів шляхом визначення співвідношення інтенсивності та екстенсивності державного регулювання за допомогою методу огортаючих даних (Data envelopment analysis – DEA).

4. Проаналізовано масштаби, особливості прояву, структурні елементи та соціально-економічні наслідки існування тіньової зайнятості, у результаті чого визначено найбільш вагомі сучасні чинники, що впливають на виникнення і формування тіньової зайнятості в Україні. У результаті чого розроблено та систематизовано нові шляхи протидії проявам тіньової зайнятості у сучасних економічних реаліях, що передбачають групування конкретних заходів за такими факторами впливу як корупція, фіскальна

політика, пандемія COVID-19 та воєнні дії і можуть стати логічним елементом або підсистемою державного механізму детінізації зайнятості в Україні.

5. Апробовано розроблену у дослідженні модель аналізу взаємозв'язку процесу детінізації зайнятості та формування соціальної безпеки суспільства в Україні на основі статистичних даних 2014-2021 років, що дало можливість математично обґрунтувати наявність змін рівня соціальної безпеки у відповідь на детінізацію зайнятості за умов оберненого зв'язку між непрямими та нечіткими дестабілізуючими показниками тіньової зайнятості та зміною рівня соціальної безпеки в країні. Найбільшу тісноту зв'язку індикаторів та детермінант тіньової зайнятості з якісним розвитком соціальної безпеки встановлено за такими параметрами: достатність робочих місць з гідною заробітною платою на офіційному ринку праці (0,3047 – позитивний помірний зв'язок за шкалою Чеддока); рівень стабільності заробітної плати та пенсій (0,1521 – позитивний слабкий зв'язок за шкалою Чеддока); рівень залученості працівників у цифрову робочу силу (0,1897 – позитивний слабкий зв'язок за шкалою Чеддока); частка осіб, що втратили роботу з економічних причин (-0,2492 – негативний слабкий зв'язок за шкалою Чеддока); рівень вторинної зайнятості на ринку праці (-0,0872 – негативний майже відсутній зв'язок за шкалою Чеддока); рівень порушення вимог щодо безпеки праці (-0,8242 – негативний майже відсутній зв'язок за шкалою Чеддока).

6. Сформовано механізм активізації резервів складових соціальної безпеки на державному рівні, що представлений у вигляді взаємопов'язаної системи організаційно-економічних, управлінських та правових заходів мінімізації і запобігання соціальним та соціально-економічним загрозам безпеці у державі, резервами для забезпечення реалізації яких є сукупність об'єктивних залежностей і зв'язків між явищами та процесами соціально-економічних змін у розвитку людського капіталу та суспільства загалом. У розробленому нами механізмі резерви підвищення рівня соціальної безпеки ґрунтуються на нарощуванні людського капіталу, що реалізуються у сфері забезпечення здоров'я, якісної освіти, побудови успішної кар'єри,

благополуччя сім'ї тощо та, з метою подальшого аналізу для вироблення ефективної державної політики забезпечення соціальної безпеки громадян, розділені на такі групи: матеріальні, соціальні та демографічні чинники-стабілізатори соціальної безпеки, матеріальні, соціальні та демографічні чинники-дестабілізатори соціальної безпеки.

7. Запропоновано механізм детінізації зайнятості, в основу реалізації якого на державному рівні за сучасних умов покладені наступні етапи:

1. формування та легітимізацію державної політики детінізації зайнятості;
2. вибір та побудову стратегії протидії розвитку тіньової зайнятості;
3. розробку та забезпечення правових і законодавчих основ протидії тіньовій зайнятості;
4. проведення моніторингу державної політики детінізації зайнятості;
5. створення мотивів і стимулів для переходу у офіційний сектор зайнятості;
6. нарощення показників соціальної безпеки у офіційному секторі зайнятості.

Розроблений на основі вищезазначених етапів механізм являє собою систему комплексно взаємопов'язаних та взаємодіючих передумов, заходів, важелів і засобів організаційного та економічного характеру, методів державного управління та управлінських рішень, що формують поетапний алгоритм регулювання зайнятості з боку державних інститутів і суспільства та спрямовані на її детінізацію на всіх рівнях соціально-економічних відносин. Впровадження у практичне використання запропонованого механізму сприятиме формуванню такого соціально-економічного та інституційного середовища, за якого тіньова зайнятість буде максимально неефективною і непривабливою для суб'єктів трудових відносин.

8. На основі аналізу комплексу різноманітних напрямів діяльності державних органів з детінізації зайнятості, які впроваджені у європейських країнах, зокрема таких як Польща, Великобританія, Швеція, Франція, Литва, Угорщина, Іспанія, Німеччина і Нідерланди, визначено заходи боротьби з тіньовою зайнятістю, які можуть успішно адаптуватись до реалій ринку праці сучасної України. Серед них найбільший інтерес становлять такі програми та заходи з детінізації зайнятості: запровадження трудових контрактів з

«мінімальною кількістю годин»; надання 30% субсидії на оплату легальних послуг домашнього персоналу (дрібний ремонт, прибирання тощо); надання державної соціальної підтримки жінкам за різними напрямками (догляд за дітьми в яслах та дитячих садках тощо); надання можливості людям, які створили бізнес, отримувати як офіційний дохід від своєї діяльності, так і допомогу по безробіттю одночасно; збільшення кількості інспекцій в найбільш «тінізованих» сферах економічної діяльності; впровадження програми на підтримку самозайнятості шляхом надання грошової допомоги на відкриття бізнесу; впровадження програми найму за якою підприємствам надаються податкові пільги за укладання нових безстрокових або термінових контрактів; стимулювання працівників повідомляти про випадки нелегального працевлаштування шляхом відміни покарання; запровадження ваучерів на надання персональних послуг певного типу або певним групам населення; сприяння створенню власного бізнесу шляхом залучення освітніх установ і організацій для надання необхідних знань та навичок потенційно «тіньовим» особам; впровадження компенсацій для підприємств за працевлаштування осіб пенсійного віку та молоді до 21 року; надання підприємствам субсидії на заробітну плату для новонайманих осіб, які шукають роботу, зареєстрованих у сільській місцевості; посилення жорсткості покарань для роботодавців, які наймають працівників неофіційно, шляхом встановлення високих штрафів; публікація у відкритому доступі даних юридичних осіб, які ухиляються від сплати податків та соціальних внесків; впровадження загальної відповідальності партнерських фірм щодо здійснення внесків у фонди соціального страхування під час підписання договорів.

9. Розроблено методику аналізу ефективності діяльності державних органів з детінізації зайнятості на основі побудови дворівневого рейтингу, що формується шляхом опитування на базі електронних анкет, які містять два блоки питань. Перевагою даної методики є те, що на першому рівні передбачається ранжування запропонованих державних заходів у кількісному вимірі (бальна оцінка), а на другому проводиться більш якісний, поглиблений

аналіз сприйняття пропонованих заходів і ставлення до них респондентів. Оскільки дані щодо тіньової зайнятості зазвичай ретельно приховуються, то застосування комп'ютерного збору та обробки даних, отриманих за допомогою онлайн-опитування, що надає гарантію анонімності відповідей, розширює можливості дослідження. Результати практичного застосування запропонованої методики показали, що за сучасних умов в Україні найбільш ефективними державними заходами, що спрямовані на зниження тіньової зайнятості будуть наступні: запровадження трудових контрактів з «мінімальною кількістю годин» (9,3 бали); надання 30% субсидії на оплату легальних послуг домашнього персоналу (8,9 бали); стимулювання офіційного працевлаштування жінок шляхом надання державної соціальної підтримки (8,7 балів); надання можливості індивідуальним підприємцям отримувати як офіційний дохід від своєї діяльності, так і допомогу по безробіттю (8,6 балів); збільшення кількості інспекцій у найбільш «тінізованих» сферах економічної діяльності (8,4 бали). Впровадження запропонованих заходів буде ефективним за умови розробки і впровадження нової комплексної державної програми по боротьбі з проявами тіньової зайнятості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» (2017). К. : НІСД. 315 с.
2. Ангелко І. В. (2014). Тіньова діяльність у господарській системі України: монографія. Дрогобич: Посвіт. 232 с.
3. Антонюк П. П. (2013). Соціальна безпека підприємств: значення, необхідність та напрями дослідження. Економіка та управління підприємством: сучасні підходи, методи та моделі: колективна монографія / за заг. ред. к.е.н., доц. К. Л. Ларіонової. Кам'янець—Подільський : ПП «Медобори–2006». 496 с.
4. Баранов С. О. (2014). Науково-теоретичні аспекти сутності детінізації національної економіки. *Інвестиції: теорія та практика*, 10, 134-138.
5. Баранов С.О. (2015). Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 3, 47-55.
6. Безробіття в Україні в період повномасштабної війни (2023). *Національний інститут стратегічних досліджень*. Отримано з: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/bezrobittya-v-ukrayini-v-period-rovnomasshtabnoyi-viynu> (дата звернення: 12.06.2023).
7. Безпалько О. В., Бергер А. Д. , Березянка Т. М., Драган О. І. та ін. Соціально-економічна безпека : навч. посіб [За заг. ред. О. І. Драган]. К.: Кафедра, 2019. 277 с.
8. Білоус І. І. (2019). Поняття соціальної безпеки та її роль в системі національної безпеки держави. *Ефективна економіка*, 3. Отримано з: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6955> (дата звернення: 02.07.2021).

9. Бірюков І. В. (2018). Зарубіжний досвід детінізації економічних відносин. *Інфраструктура ринку*, 20. Отримано з: http://www.market-infr.od.ua/journals/2018/20_2018_ukr/58.pdf (дата звернення: 02.07.2021)
10. Бондаревська К. В. (2021). Стратегія забезпечення соціальної безпеки на ринку праці України : автореф. дис. ... д.е.н. : 08.00.07. Вінниця, 40 с.
11. Варналій З. С. (2019). Нові виклики соціальної безпеки України в умовах євроінтеграції. Зб. наук. праць XII Міжнар. наук.-практ. конф. «Академічна й університетська наука: результати та перспективи», 6 грудня 2019 року. Полтава, Національний університет імені Юрія Кондратюка, 14-19.
12. Варналій З. С. (2022). Соціальна безпека людини як об'єкт дослідження економічної безпекології. *Економічний вісник університету*, 52, 90-97.
13. Варналій З. С. (2014). Теоретичні засади детінізації економіки України. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*, 1, 46–53.
14. Варналій З. С., Білик Р. Р., Хмелевський М. О. (2020). Соціальна безпека України: сутність, проблеми та шляхи забезпечення. *Економічний вісник університету. Зб. наук. праць учених та аспірантів*, 45, 105-114.
15. Варналій З. С. (2007). Шляхи детінізації економіки України та її особливості. *Банківська справа*, 2, 56–66.
16. Велика економічна енциклопедія України. Т. 1-26. Лепський В.В. Одеса : КП "Одеська міська друкарня", 2018. Отримано з: <https://oras.lpnu.ua/bib/1132290> (дата звернення: 02.07.2021).
17. Весельська Л. А. (2011). Механізми державного регулювання соціальної безпеки в Україні: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Національна академія державного управління при Президентові України К., 20 с.
18. Власенко Ю. Г., Власенко Т. О. (2021). Тіньова економіка як негативний фактор на шляху до економічного зростання України. *Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка»*, 2. Отримано з:

http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2021/105.pdf (дата звернення: 12.06.2023).

19. Власюк О. С. (2016). Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: вибр. наук. праці. К. : НІСД, 528 с.
20. Вороніна А. В., Компанієць А. С. (2015). Тіньова економічна діяльність в Україні: реалії та шляхи вирішення. *Регіональна економіка та управління*, 2, 107–110.
21. Гаращук О. В. (2017). Соціальна складова національної безпеки та сталого розвитку в умовах глобалізації. Економічний аналіз: зб. наук. Праць. Тернопільський національний економічний університет; редкол.: О. В. Ярошук (голов. ред.) та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», Том 27, 1, 28-34.
22. Гончаренко К. (2022). Аналіз ринку праці в Україні. Яким був 2021 рік для пошукачів та роботодавців. Отримано з: <https://budni.rabota.ua/ua/news/analiz-rynku-pratsi-v-ukrayini-yakym-buv-2021-rik-dlya-poshukachiv-ta-robotodavtsiv> (дата звернення: 12.06.2023).
23. Горин В. П. (2017). Сутність соціальної безпеки: фінансові та організаційно-правові аспекти. *Світ фінансів*, 4(13), 53–57.
24. Гошовська В. А. (2003). Соціальна домінанта національної безпеки. *Стратегічна панорама*, 2, 97.
25. Грішнова О. А. (2020). Вектори зміни соціально-трудових відносин в умовах нової соціоекономічної реальності. *Соціально-трудова сфера в координатах нової економіки та глобальної соціоекономічної реальності: виклики, шляхи розвитку* : зб. тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф.; 11–12 листоп. 2020 р. М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана; Київ : КНЕУ, 73–76.
26. Грішнова О. А., Карюк В. І. (2022). Трансформація організаційної культури українських компаній в умовах війни та пандемії Covid-19. *Вісник Львівського університету. Серія економічна*, 62, 206-223.

27. Грішнова О. А., Шевчук В. А. (2018). Світовий і український ринок праці у сфері веб-технологій: порівняльна оцінка привабливості професій. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*, 1, 59-68.
28. Гуржій Н. М., Лаврова В. М. (2021). Тіньова економіка в агробізнесі України. Підприємництво в аграрній сфері: глобальні виклики та ефективний менеджмент: матеріали II Міжнар. науково-практ. конф. (9-11 лютого 2021 р.), м. Запоріжжя, 9 лютого 2021 р. Запоріжжя, 94-96.
29. Давидюк О. О. (2002). Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системи показників. Київ : Абрис, 2002. 158 с.
30. Данилишин Б. М., Куценко В. І. (2010). Соціальна безпека – підґрунтя сталого розвитку. *Вісник НАНУ*, 1, 20-28.
31. Дем'яненко А. А. (2020). Аналітичне забезпечення оцінювання безпеки людського розвитку : дис. ... д. філ.: 051. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 360 с.
32. Детінізація ринку праці: результати заходів ДПС за 2020 рік (2021). *Пресслужба Державної податкової служби України*. Отримано з: <https://tax.gov.ua/mediatsentr/novini/452490.html> (дата звернення: 27.10.2022).
33. Диха М. В. (2020). Соціальна сфера України в контексті забезпечення соціальної безпеки. *Сучасні питання економіки і права*, 1 (11), 119–128.
34. Дубич К. В. (2017). Фактори тінізації ринку праці України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. Отримано з: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1132> (дата звернення: 02.07.2021).
35. Дубич К.В. (2017). Фактори тінізації ринку праці України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 10. Отримано з: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1132> (дата звернення: 02.07.2021).
36. Дяченко О. П. (2017). Зарубіжний досвід щодо державних механізмів детінізації економіки країн Європейського Союзу. *Держава та регіони. Серія: «Державне управління»*, 3 (59), 55-60.

37. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т3 (2000). Відп.ред. С.В.Мочерний та ін. Видавничий центр «Академія», 864 с.
38. Ігор Дегнера, голова Держслужби з питань праці, про тіньову роботу, яка шкодить обороноздатності країни (2023). *Delo.ua*. Отримано з: <https://delo.ua/ru/economy/igor-degenera-glava-gossluzby-po-voprosam-truda-o-tenevoi-rabote-kotoraya-vredit-oboronosposobnosti-strany-417987/> (дата звернення: 12.06.2023).
39. Ляш О. І. (2012). Трансформації системи соціальної безпеки України: регіональний вимір: монографія; Львівська комерційна академія. Львів: ПАІС, 591 с.
40. Ляш О. І. (2011). Системна парадигма соціальної безпеки на різних рівнях суспільної ієрархії. *Механізм регулювання економіки*, 2, 23-32.
41. Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI). *Transparency International*. Отримано з: <https://www.transparency.org> (дата звернення: 12.06.2023).
42. Інституційне середовище неформальних трудових відносин в Україні: масштаби, динаміка, наслідки (2019). *Центр Разумкова*. Видавництво «Заповіт», 220 с.
43. Кагановська Т. Є. (2019). Адміністративно-правові заходи запобігання неформальній зайнятості в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, 27, 8-18.
44. Кіржецька М., Кіржецький Ю. (2021). Вплив корупції на тіньовий ринок праці. *Галицький економічний вісник*, 2 (69). Отримано з: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3996/1/%D0%BA%D1%96%D1%80%D0%B6%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf> (дата звернення: 12.06.2023).
45. Кліпкова О. І. (2023). Детінізація зайнятості в контексті забезпечення економічної та соціальної безпеки країни. *Інфраструктура ринку*, 71, 53-57.

46. Кліпкова О. І. (2023). Дилема соціальної безпеки. *Електронний журнал «Економіка та суспільство»*, 47. Отримано з: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-73> (дата звернення: 12.06.2023).
47. Клименко І. С. (2021). Вплив тонізації економіки на ринок праці в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. Отримано з: http://econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/32_71_3/5.pdf (дата звернення: 12.06.2023).
48. Коваль О. П. (2016). Семантика та сутність терміна «соціальна безпека». *Стратегічні пріоритети*, 2 (39), 58–65.
49. Коленда Н. В. (2017). Соціальне підприємництво та соціально відповідальний бізнес в системі забезпечення соціальної безпеки населення : Монографія / Н. В. Коленда, А. М. Колосок, А. О. Черчик, Л. М. Черчик. Луцьк: Терен, 136 с.
50. Коломієць О. О. (2017). Тіньова зайнятість та перспективи її легалізації в Україні. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*, 14, 35-40.
51. Копитко М. І., Вінічук М. В., Верескля М. Р. (2017). Економіко-математичні методи та моделі в системі зміцнення соціальної компоненти економічної безпеки України. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*, 2 (23), 302–312.
52. Костриця В. І., Бурлай Т. В. (2016). Сучасна політика ЄС щодо скорочення неформальної зайнятості та адаптація її підходів в Україні. *Ринок праці та зайнятість населення*, 4, 39-46.
53. Кочума І. (2021). Влив цифровізації банківського сектору на трансформацію зайнятості за сучасних умов. *Фінансовий простір*, 4 (44), 83–88.
54. Краус Н. М., Самойленко Є. Г. (2014). Тіньова зайнятість і офіційне безробіття на ринку праці: світовий досвід і українські реалії. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*, 1 (63), 64-71.

55. Кубатко В. В. (2017). Детінізація національної економіки як фактор довгострокового сталого розвитку. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*, 4, 128–133.
56. Кузнєцова М. І., Дубровіна О. О. (2017). У пошуках шляхів детінізації економіки України. *Наука, технології, інновації*, 1, 46–54.
57. Куценко В. І., Удовиченко В. П. (2010). Соціальна безпека в контексті сталого розвитку. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 652 с.
58. Линдюк С. (2022). Теоретичні інтерпретації концепту «соціальна безпека» в українському науковому дискурсі. *Науковий вісник: Державне управління*, 1(11), 92-113.
59. Лугова В. М. (2015). Соціальна безпека та основні проблеми її забезпечення в Україні. Сучасні тенденції розвитку світової економіки: збірник матеріалів VII міжнародної науково-практичної конференції, 22 травня 2015 р. Харків: ХНАДУ, 103-104.
60. Мазур І. І. (2006). Детінізація економіки України: теорія та практика: монографія. К: ВПЦ «Київський університет», 329 с.
61. Мельниченко О. А. (2016). Скорочення масштабів протиправної зайнятості як складова державної політики детінізації національної економіки. *Теорія та практика державного управління*, 1(52), 160-165.
62. Награда В. І. (2013). Тіньові економічні практики в системі соціальних ризиків. *Укр. Соціум*, 3, 126-137.
63. Недобросовісні роботодавці досі виплачують зарплату у «конверті» (2019). *Державна служба України з питань праці*, 2019. Отримано з: <https://dsp.gov.ua/nedobrosovisni-robotodavtsi-dosi-vyplachuiut-zarplatu-ukonverti/> (дата звернення: 27.10.2022).
64. Ніколаєв Є. (2011). Соціальна безпека у традиції нехтування гуманістичними цінностями. *Політичний менеджмент*, 4, 60-75.
65. Нонік В. В. (2017). Основні чинники та шляхи детінізації економіки України: державно-управлінський аспект. *Публічне управління та митне адміністрування*, 2 (17), 91-101.

66. Онанченко В. С., Зливко С. В. (2019). Щодо адміністративно-правових заходів протидії тіньовій зайнятості в Україні. *Актуальні проблеми розвитку територіальних громад*, 259–263.
67. Онищенко В.О., Завора Т. М., Чепурний О. В. (2015). Соціальна безпека регіону: теоретичні та прикладні аспекти: Монографія. Полтава: ПолтНТУ, 274 с.
68. Орлик О. В. (2020). Неформальна зайнятість населення як фактор тінізації та економічної небезпеки. *Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць*. За ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса: Одеський національний економічний університет, 1 (72), 164–177.
69. Орлова О. М., Шевчук І. Б. (2020). Трансформація тіньової економіки у сфері онлайн-діяльності. *Бізнес Інформ*, 2, 280–288.
70. Орфографічний словник української мови. Отримано з: <http://www.rozum.org.ua/index.php?a=term&d=21&t=348708>. (дата звернення: 27.10.2022).
71. Офіційний сайт Державного центру зайнятості. Отримано з: <https://www.dcz.gov.ua/> (дата звернення: 12.06.2023).
72. Офіційний сайт Державної податкової служби України. Отримано з: <https://tax.gov.ua> (дата звернення: 27.10.2022).
73. Офіційний сайт Державної служби статистики України. Отримано з: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 12.06.2023).
74. Павленко Н. В., Виганяйло С. М., Пилипенко Н. М. (2021). Детінізація економіки України як чинник економічного зростання. *Економіка та держава*, 7, 21-28.
75. Петрова І. Л. (2020). Зайнятість в Україні: інноваційність, гнучкість, захищеність. *Розвиток суспільства: соціальні, економічні та психологічні аспекти: колективна монографія*, 92-104.
76. Петрова І. Л., Лопушняк Г.С. (2021). Умови формування ефективної зайнятості. *Теоретичні та прикладні питання економіки. Збірник наукових праць*, 1 (42), 70-79.

77. Підлипна Р. П. (2015). Теоретико-методологічні основи соціальної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Економіка*, 1(1), 97-100.
78. Пірнікоза П. В. (2017). Теоретична сутність економічної категорії «детінізація економіки». *Економічний аналіз: зб. наук. праць. Тернопільський національний економічний університет*, Том 27, 4, 65-74.
79. Подольська Є. А., Назаркін П. О. (2015). Новий сенс і інноваційні способи забезпечення соціальної безпеки. *Вісник Одеського національного університету: серія соціологія і політичні науки*. Том 20, 2(23), 19-24.
80. Попович В. М. (2001). Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки : монографія. Ірпінь : Акад. ДПС України, 524 с.
81. Потапова Л. В., Радіонова-Водяницька В. О. (2020). Тіньова зайнятість населення: причини і пропозиції щодо засобів подолання. *Юридичний науковий електронний журнал*, 8. Отримано з: http://www.lsej.org.ua/8_2020/63.pdf (дата звернення: 12.06.2023).
82. Приятельчук А. О., Іщенко О. М. (2010). Соціальна безпека в контексті управління розвитком суспільних відносин. *Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. К.: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка*, 19, 135-140.
83. Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України: наказ Міністерства економіки України від 02 березня 2007 року № 60. Отримано з : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0060665-07#Text> (дата звернення: 02.07.2021).
84. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 року № 1277. Отримано з : http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm (дата звернення: 02.07.2021).
85. Публічне управління у сфері зайнятості в Україні у контексті євроінтеграції: проблеми, ефективність, інноваційність, результативність

- (2020). Колективна монографія за наук. ред. д. держ. упр. Р. В. Войтович та К.В. Дубич. Київ, 480 с.
86. Рейкін В. С. (2017). Концептуальні засади детінізації економіки України. *Економіка. Фінанси. Право*, 9/2, 4-7.
87. Решитько Т. В., Міщенко М. І. (2018). Зарубіжний досвід щодо детінізації діяльності населення у сфері сільськогосподарського виробництва. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*, 33, 25–32.
88. Ринок праці в умовах війни: основні тенденції та напрями стабілізації (2022). *Центр Разумкова*. Отримано з: <https://razumkov.org.ua/images/2022/07/18/2022-ANALIT-ZAPIS-PISHULINA-2.pdf> (дата звернення: 12.06.2023).
89. Ринок праці України: сьогодні і тенденції майбутнього (2022). *GRC.ua*. Отримано з: <https://ivano-frankivsk.grc.ua/article/30013>
90. Робота і зайнятість в умовах пандемії COVID-19 (2021). *Центр Разумкова*. Отримано з: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichnidoslidzhennia/robota-i-zainiatist-v-umovakh-pandemii-covid19-traven-2021r> (дата звернення: 12.06.2023).
91. Російське вторгнення в Україну уповільнює темпи економічного відновлення після пандемії країн з перехідною економікою Європи та Центральної Азії (2022). *World Bank*. Отримано з: <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2022/10/04/russian-invasion-of-ukraine-impedes-post-pandemic-economic-recovery-in-emerging-europe-and-central-asia> (дата звернення: 12.06.2023).
92. Савранська Г. М. (2016). Порівняльний аналіз сучасних підходів до визначення поняття "соціальна безпека". *Інвестиції: практика та досвід*, 14, 64-69.

93. Сандугей В. В. (2017). Детінізація вітчизняного ринку праці як необхідна умова ефективної євроінтеграції. *Економічна теорія та історія економічної думки*, 3, 11-15.
94. Семів Л. К. (2020). Людський розвиток в інформаційній економіці: виклики соціальної політиці. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*, 5 (145), 13-19.
95. Семів Л. К. (2021). Особливості зайнятості у банківських установах в контексті сучасних трендів на ринку праці. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*, 4(150), 35-39.
96. Сергєєва В. В. (2014). Застосування методів нечіткої логіки з метою з метою виявлення нестабільної фінансово-економічної ситуації міста. *Ефективна економіка*, 5. Отримано з: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2988> (дата звернення: 02.07.2021).
97. Сидорчук О. Г. (2018). Соціальна безпека: державне регулювання та організаційно-економічне забезпечення: монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 492.
98. Сиченко О. О. (2012). Соціальна безпека в системі національної безпеки держави. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. : Державне управління*. Т. 186, 174, 34–38.
99. Скуратівський В. А., Линдюк О. А. (2011). Соціальна безпека українського суспільства та шляхи її забезпечення. *Вісник Національної академії державного управління*, 3, 194–204.
100. Соціальна безпека: теорія та українська практика (2006). Монографія за заг. ред. Гнибіденко І. Ф. та ін. Київ : КНЕУ, 292 с.
101. Соціально-економічні наслідки корона кризи (2021). *Центр Разумкова*. Видавництво «Заповіт». 237 с.

102. Ставнича Н. І. (2021). Соціальна безпека України в контексті забезпечення сталого розвитку : дис. ...доктора філософії: 051. Івано-Франківськ, 205 с.
103. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки (2018). Монографія за заг. ред О. Ф. Новікова, О. Г. Сидорчук, О. В. Панькова та ін. Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ; НАН України, Інститут економіки промисловості. К. ; Львів : ЛРІДУ НАДУ, 184 с.
104. Стратегія та засоби конвергенції системи соціальної безпеки України та ЄС у процесі євроінтеграції (2018). Монографія За ред. д.е.н., проф. Васильціва Т. Г., к.е.н., доц. Лупака Р. Л. Львів : Видавництво ННВК «АТБ», 303 с.
105. Теоретичні засади формування системи соціоекологоекономічної безпеки підприємств (2018). Колективна монографія за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. М. Черчик Луцьк : Терен, 248 с.
106. Тіньова економіка України: загальні тенденції січень-березень 2021 (2021). *Міністерство економіки України*, 15 с.
107. Торжевський М. В. (2017). Детінізація зайнятості населення в Україні. Дис...канд. економ. наук : 08.00.07. Київ, 218 с.
108. Тютюнникова С. В., Гайдар А. О. (2017). Основні напрями модернізації та детінізації сучасної сфери зайнятості в Україні. *Інфраструктура ринку*, 6, 12-17.
109. Харазішвілі Ю. М. (2011). Тіньова зайнятість та тіньова оплата праці в Україні: оцінки та прогнози. *Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право*, Том 1, 4, 171-182.
110. Харазішвілі Ю. М., Грішнова О. А. (2018). Стратегічні пріоритети підвищення рівня життя населення: Порівняльна оцінка розвитку України і Грузії. *Вісник економічної науки України*, 1. Отримано з: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/140045/24-Kharazishvili.pdf?sequence=1>(дата звернення: 02.07.2021).

111. Харазішвілі Ю. М., Грішнова О. А. (2018). Якість життя в системі соціальної безпеки України: індикатори, рівень, загрози. *Економіка України*, 11-12, 157-171.
112. Харазішвілі Ю. М. (2019). Системна безпека сталого розвитку: інструментарій оцінки, резерви та стратегічні сценарії реалізації: монографія. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 304 с.
113. Хомра О. У., Русанова Т. Є. (2004). Соціальна безпека: виклики, загрози, критерії. *Проблеми національної безпеки. Стратегічна панорама*, 1. Отримано з: www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=prnb1&issue. (дата звернення: 02.07.2021).
114. Центральна та Східна Європа – регіональні тенденції та діалог із зацікавленими сторонами (2022). *Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. Отримано з: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/predstavnik-upovnovazhenogo-z-socialnih-ta-ekonomichnih-prav-vzyala-uchast-usesiyi-centralna-ta-shidna-yevropa-regionalni-tendenciyi-ta-dialog-iz-zacikavlenimi-storonami (дата звернення: 12.06.2023).
115. Чмутова І. М., Афанасенко М. В. (2011). Зовнішнє рейтингове управління банком методом DEA. *Проблеми економіки*, 2, 75–79.
116. Шаульська Л. О., Якімова Н. А. (2017). Проблеми тіньової зайнятості в контексті структурних трансформацій ринку праці : економічні науки, 2, 28-35.
117. Шахматова Т. А. (2013). Теоретичні засади визначення категорії «соціальна безпека» національної економіки. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право)*, 3, 72–77.
118. Шевченко Л.С., Гриценко О.А., Камінська Т.М. (2010). Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія за ред. д-ра екон. наук, проф. Л.С. Шевченко. Х.: Право. 448 с.

119. Шпрінер Т. В. (2014). Вплив тіньової економіки на ринок праці. *Управління розвитком*, 11, 35-37.
120. Як змінювався рівень тіньової економіки в Україні (2021). *Слово і діло*. Отримано 3: <https://www.slovoidilo.ua/2021/12/07/infografika/ekonomika/yak-zminyuvavsya-riven-tinovoji-ekonomiky-ukrayini> (дата звернення: 12.06.2023).
121. Яценко Л. Д., Якушенко Л. М. (2016). Ризики поширення та шляхи мінімізації тіньової зайнятості в Україні. *НІСД. Серія «Соціальна політика»*, 23. Отримано з: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-01/tinyova_zaynatist-71558.pdf (дата звернення: 27.10.2022).
122. Arandarenko M. (2015). The Shadow Economy: Challenges to Economic and Social Policy. In: Krstić, G., Schneider, F. (eds) *Formalizing the Shadow Economy in Serbia. Contributions to Economics. Springer, Cham*. https://doi.org/10.1007/978-3-319-13437-6_2
123. Aranguiz A. (2021). Spain's platform workers win algorithm transparency. *Social Europe*. Отримано з: <https://www.socialeurope.eu/spains-platformworkers-win-algorithm-transparency> (дата звернення: 12.06.2023).
124. Arbeitsmarkt in Deutschland: etwas Schatten, aber ganz viel Licht (2023). *ARKM Zentralredaktion*. Отримано з: <https://www.mittelstand-nachrichten.de/verschiedenes/arbeitsmarkt-in-deutschland-etwas-schatten-aber-ganz-viel-licht/> (дата звернення: 12.06.2023).
125. Avhustyn R., Demkiv I. (2021). Anti-corruption mechanism and means of detinization in the social sphere. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism*, (13), 27-37.
126. Azmuk N., Grishnova O., Kuklin O. (2020). Digital Employment: Ukraine's Ranking in the Global Division of Digital Labour. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 2(43), 380–391.

127. Baklouti N., Boujelbene Y. (2019). The economic growth-inflation-shadow economy trilogy: Developed versus developing countries. *Int. Econ. J.*, 33(4), 679–695.
128. Beer P., Dekker F. (2023). Onzekerheid, flexibele arbeid en maatschappelijke participatie. *Hollandse Hoogte*. Отримано з: <https://longreads.cbs.nl/dynamiek-op-de-nederlandse-arbeidsmarkt-2019/onzekerheid-flexibele-arbeid-en-maatschappelijke-participatie/> (дата звернення: 12.06.2023).
129. Beręsewicz M., Nikulin D. (2018). Informal employment in Poland: an empirical spatial analysis. *Spatial Economic Analysis*, 13, 3, 338-355. DOI: <https://doi.org/10.1080/17421772.2018.1438648>.
130. Bhattacharya A., Ray T. (2021). Precarious work, job stress, and health-related quality of life, 64 (4), 310-319. <https://doi.org/10.1002/ajim.23223>.
131. Chen M.A. (2012). The Informal Economy: Definitions, Theories and Policies. *Working Paper*, 1, *Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing (WIEGO)*. Отримано з: http://www.wiego.org/sites/wiego.org/files/publications/files/Chen_WIEGO_WP1.pdf (дата звернення: 02.07.2021).
132. Cooper W. W., Tone K. (2000). *Data Envelopment Analysis: A Comprehensive Text with Models, Applications, References, and DEA-Solver Software*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 318 p.
133. Dilnot A., Morris C. (1981). What do we know about the Black Economy? *Fiscal Studies*, 2, 58-73.
134. Ekici T., Besim M. (2018). Shadow price of working in the shadows: services industry evidence, *The Service Industries Journal*, 38:11-12, 708-722, DOI: 10.1080/02642069.2018.1467402.
135. Factsheet on Undeclared Work – Poland (2017). *Institute of Labour and Social Affairs (ILSS) and the Public Opinion Research Centre (CBOS)*. Отримано з: <https://ec.europa.eu/social/ajax/BlobServlet?docId=18173&langId=en> (дата звернення: 27.10.2022).

136. Feige E. (1979). How big is the Irregular Economy? *Challenge*, 6, 22, 5-13.
137. Garben S. (2017). Protecting Workers in the Online Platform Economy: An overview of regulatory and policy developments in the EU. *European Agency for Safety and Health at Work. EU-OSHA*. Отримано з: <https://osha.europa.eu/en/publications/protecting-workers-online-platform-economy-overviewregulatory-and-policy-developments> (дата звернення: 27.10.2022).
138. Georgieva K. (2018). Sortir du piège du travail informel grâce à la technologie. *La Banque mondiale*. Отримано з: <https://blogs.worldbank.org/fr/voices/sortir-du-piege-du-travail-informel-grace-a-la-technologie> (дата звернення: 27.10.2022).
139. Ginevicius R., Kliestik T., Stasiukynas A. & Suhajda K. (2020). *The Impact of National Economic Development on the Shadow Economy. Journal of Competitiveness*, 12(3), 39–55.
140. Grishnova O., Brintseva O. & Cherkasov A. (2019). Transition to a new economy: transformation trends in the field of income and salary functions. *Problems and Perspectives in Management*, 17 (2), 18-31.
141. Grishnova O.A., Brintseva O.G., Shurpa S. Y. (2017). Fictitization of human capital and new risks in the sphere of employment. *Scientific Bulletin of Polissya*, 1 (9), Part 2, 91-98.
142. Gutmann P. M. (1977). The Subterranean Economy. *Financial Analysts Journal*, 33(6), 26-34
143. Harris S. D., Krueger A. B. (2015). A Proposal for Modernizing Labor Laws for Twenty-First-Century Work: The "Independent Worker". *Washington, DC: Brookings*. Отримано з: https://www.hamiltonproject.org/assets/files/modernizing_labor_laws_for_twenty_first_century_work_krueger_harris.pdf (дата звернення: 02.07.2021).
144. Hartmut L., Norberto P. (2018). Informal employment relationships and the labor market: Is there segmentation in Ukraine?. *Journal of Comparative Economics*. 46. 10.1016/j.jce.2018.07.011.

145. Hidalgo E. S. (2023). España registra otro récord de empleo en junio con 20,87 millones de afiliados, pero la creación de trabajo se ralentiza. *EL PAÍS*.
Отримано з: <https://elpais.com/economia/2023-07-04/espana-registra-un-nuevo-record-de-empleo-en-junio-con-2086-millones-de-afiliados-pero-la-creacion-de-trabajo-se-ralentiza.html> (дата звернення: 12.06.2023).
146. Horodnic I. A. (2016). Cash wage payments in transition economies: consequences of envelope wages. *IZA World of Labor*. Отримано з: <https://wol.iza.org/articles/cash-wage-payments-in-transition-economies-consequences-of-envelope-wages/long> (дата звернення: 27.10.2022).
147. Kaplenko H., Pikulyk O., Podvirna N., Kazarian O., Semchenko-Kovalchuk O. & Halimon P. (2023). Public Management of the Detinization of Economic Relations in the Conditions of Globalization. *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences. Special Issue, Vol. 26, 1*. Отримано з: <http://dspace.khazar.org/bitstream/20.500.12323/6512/1/Public%20Management%20of%20the%20Detinization%20of%20Economic%20Relations%20in%20the%20Conditions%20of%20Globalization.pdf> (дата звернення: 12.06.2023).
148. Kerstholt A. (2022). Tekort aan arbeidskrachten is komende jaren immens probleem. *BNNVARA*. Отримано з: <https://www.bnnvara.nl/joop/artikelen/tekort-aan-arbeidskrachten-is-komende-jaren-immens-probleem> (дата звернення: 12.06.2023).
149. Kharazishvili Y., Grishnova O., & Kamioska B. (2019). Standards of living in Ukraine, Georgia, and Poland: identification and strategic planning. *Virtual Economics*, 2(2), 7-36. DOI: <https://doi.org/10.34021/ve.2019.02.02>.
150. Kharazishvili Y., Kwilinski A., Grishnova O., & Dzwigol H. Social Safety of Society for Developing Countries to Meet Sustainable Development Standards: Indicators, Level, Strategic Benchmarks (with Calculations Based on the Case Study of Ukraine). *Sustainability*, 2020, 12(21), 8953. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/21/8953>.

151. Kleinknecht A. (2022). Krappe arbeidsmarkt is historische kans voor Nederland. *Uitgeverij Van Genneper*. Отримано з: <https://wbs.nl/publicaties/krappe-arbeidsmarkt-historische-kans-voor-nederland> (дата звернення: 12.06.2023).
152. Kochuma I., Rudenko M. (2020). Determinants of Social Policy in the Formation of the Human Development Institutional Environment: Management Aspect. *Фінансовий простір*, 4, 8-19.
153. Kopylenko, O., Gryshova, I. & Diachenko, O. (2018). Leading institutional mechanism of the state regulation and the shadow economy. In: Strielkowski, W. (ed.). Proceedings of the 2nd International Conference on Social, Economic and Academic Leadership (ICSEAL 2018), *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 217, 60-68. Doi: 10.2991/icseal-18.2018.1
154. Копытко М., Пазієєва А., ХоросHENIУК А., Матвієнко М. & Винічук М. (2019) Shadow employment in Eastern Europe: practical aspects of evaluation and counteraction. *Business: Theory and Practice*, 20, 485-491.
155. Kormann R. (2021). Germany adds to recognition of platform workers. *Social Europe*. Отримано з: <https://www.socialeurope.eu/germany-adds-to-recognition-of-platformworkers> (дата звернення: 27.10.2022).
156. Kravchenko I. (2020). Globalization and the sociality of the economy. *Збірник наукових праць «Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики»*, 2, 524-534.
157. Kravchenko I., Berezynets A. (2020). Analysis of functioning of social policy institutions in Ukraine. *Журнал «Фінансово-кредитна діяльність»*, 3, 451-459.
158. László, de biztosan nő a munkanélküliség Magyarországon (2023). *Magyar Hang*. Отримано з: <https://hang.hu/gazdasag/laszlo-de-biztosan-no-a-munkanelkuliseg-magyarorszagon-152374> (дата звернення: 12.06.2023).
159. Leeuw F. (1985). An Indirect Technique for the underground Economy. *Sw. Current Business*, 65, 4, 191-203.

160. Lewandowski P., Keister R. (2016). Rynek pracy w Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju. Opinia IBS. *Instytut Badań Strukturalnych*.
Отримано з: <https://ibs.org.pl/news/rynek-pracy-w-strategii-na-rzecz-odpowiedzialnego-rozwoju-opinia-ibs/> (дата звернення: 02.07.2021).
161. Liwiński J. (2022). Informal employment and wages in Poland. *International Journal of Manpower*,
Отримано з: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/IJM-03-2021-0196/full/html?skipTracking=true> (дата звернення: 12.06.2023).
162. Mårtensson B. (2021). Employee Share Plans in Sweden: Regulatory Overview. *Country Q&A*.
Отримано з: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-026-3936?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-026-3936?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true) (дата звернення: 27.10.2022).
163. Miežienė R., Krutulienė S., Gruževskis B. (2021). Identifying the Main Determinants of Part-Time Employment in EU Countries. *Review of economic perspectives*, 21 (2), 151-171. DOI: <https://doi.org/10.2478/revecp-2021-0007>.
164. Mishchuk, H., Bilan, S., Yurchyk, H., Akimova, L., & Navickas, M. (2020). Impact of the shadow economy on social safety: The experience of Ukraine. *Economics and Sociology*, 13(2), 289-303. doi: 10.14254/2071-789X.2020/13-2/19.
165. Nazarova G. (2018). Analysis of the human security in Ukraine in a regional perspective. *Business perspectives. Social and labour relations: theory and practice*, 8 (2), 1–7.
166. O’Higgins N. (2017). Rising to the youth employment challenge: New evidence on key policy issues. *Geneva: ILO*, 234.
167. Pakhucha E. ., Sievidova I. ., Romaniuk I. ., Bilousko T. ., Tkachenko S. ., Diadin A., Babko N. (2023). Investigating the Impact of Structural Changes: The Socio-Economic Security Framework . *European Journal of Sustainable Development*, 2023, 12(1), 180. Отримано з: <https://doi.org/10.14207/ejsd.2023.v12n1p180> (дата звернення: 12.06.2023).

168. Paskatos naujam versluineveikti «šešėlyje» priemonių apžvalga, vertinimas ir pasiūlymai (2018). *LRVK užsakymu analizę parengė Mokslo ir studijų stebėsenos ir analizės centras (Mosta)*. Отримано з: <https://strata.gov.lt/images/tyrimai/20181129-paskatos-naujam-verslui-neveikti-seselyje.pdf>. (дата звернення: 27.10.2022).
169. Petrova I. L., Kravchenko I. S., Lisogor L. S., Chuvardynskiy, V.O. (2021). Employment flexibility in ukraine: advantages and limitations. *Financial and credit activity problems of theory and practice*, 3 (38), 490-498.
170. Petrova I. L., Sandugey V. V., Mamedova S. H. (2022). Preservation and development of human potential of Ukraine in modern conditions. *Теоретичні та прикладні питання економіки. Збірник наукових праць*, 2 (45), 46-57.
171. Podolchak N.Yu., Vankovich Yu.M. (2020). The practice of minimizing and eliminating shadow activity of companies. *Економічний журнал Одеського політехнічного університету*, 1 (11), 57-63. doi: 10.15276/EJ.01.2020.7. DOI: 10.5281/zenodo.3975510.
172. Ramognino P. (2021). Peut-on profiter du télétravail pour cumuler plusieurs emplois? *Prisma Media*. Отримано з: <https://www.capital.fr/votre-carriere/peut-on-profiter-du-teletravail-pour-cumuler-plusieurs-emplois-1412779> (дата звернення: 12.06.2023).
173. Ray T, Kennisberg T. , Pana-Cryan R. (2017). Employment arrangement, job stress, and health-related quality of life. *Safety Science 100 (A)*, 46-56.
174. Ray T, Pana-Cryan R. (2021). Work flexibility and work-related well-being, *Int J Environ Res Public Health*, 18(6), 3254.
175. Rhinard M. (2020). Societal security in theory and practice. *Nordic Societal Security Convergence and Divergence*, 2, 22–42.
176. Rhinard M. (2020). Societal security in theory and practice. *Nordic Societal Security Convergence and Divergence*, 2, 22–42. Отримано з: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1529441/FULLTEXT01.pdf>
- Williams Colin C. (2015). Cross-national variations in the scale of informal

- employment: An exploratory analysis of 41 less developed economies. *International Journal of Manpower*, Vol. 36, 2, 118-135.
177. Ruello A. (2022). Les créations d'emplois vont marquer le pas en France, selon l'Insee. *Les Echo*. Отримано з: <https://www.lesechos.fr/economie-france/social/les-creations-demplois-vont-marquer-le-pas-en-france-selon-linsee-1866948> (дата звернення: 12.06.2023).
178. Schneider F. (2021). Informal (Shadow) Economy and Undeclared Employment around the World: Some Facts and Figures. Germany, 36 p.
179. Schneider F., Buehn A. (2007). Shadow Economies and Corruption All Over the World: Revised Estimates for 120 Countries. *Economics: The Open-Access, Open-Assessment E-Journal*, 1. Отримано з: <http://www.economics-ejournal.org/economics/journalarticles/2007-> (дата звернення: 27.10.2022).
180. Șerban I. (2022). Societal security. New challenges for the world in fighting two invisible but deadly aggressors. *Sociology and Social Work Review, International Society for projects in Education and Research*, 6(1), 50-56.
181. Šešėlinėje ataskaitoje apie Lietuvą – kritika ir neįsivertinti išvada (2023). *UAB «Lrytas»*. Отримано з: <https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/aktualijos/2023/03/03/news/seselineje-ataskaitoje-apie-lietuva-kritika-ir-neguodzianti-ismada-26287947> (дата звернення: 12.06.2023).
182. Šešėlinės ekonomikos ir neoficialaus užimtumo būklės bei tendencijų įvertinimas Lietuvoje (2015). *Lietuvos statistikos darba* T. 54, 1. Отримано з: [/https://www.zurnalai.vu.lt/statisticsjournal/article/view/13877](https://www.zurnalai.vu.lt/statisticsjournal/article/view/13877) (дата звернення: 12.06.2023).
183. Shanks K. (2019). Societal security and education in deeply divided societies. *Education and conflict review*. Отримано з: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10081578/1/Shanks_Article_02_Shanks.pdf (дата звернення: 02.07.2021).

184. Spadło Ż. (2023). Praca na czarno bez umowy. Co za to grozi? Gdzie zgłosić?. *LiveCareer*. Отримано з: <https://www.livecareer.pl/porady-zawodowe/praca-na-czarno> (дата звернення: 12.06.2023).
185. Stuart E., Samman E. and Hunt A. (2018). Informal Is the New Normal. Improving the Lives of Workers at Risk of Being Left behind, *Overseas Development Institute, London, 2018*. Отримано з: <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/resource-documents/11993.pdf> (дата звернення: 02.07.2021).
186. Tamers S, et al. (2020). Envisioning the future of work to safeguard the safety, health, and well-being of the workforce: A perspective from the CDC's *National Institute for Occupational Safety and Health*, 63 (12), 1065-1084.
187. Tanzi V. (1982). Second (and More Skeptical) Look at the Underground Economy in the United States. *The Underground Economy in the United States and Abroad*. Lexington, Massachusetts: Lexington Books, Informal sector (Economics). 340 p.
188. The labour market is changing (2019). *Ministry of Family and Social Policy*. Отримано з: <https://www.gov.pl/web/family/the-labour-market-is-changing> (дата звернення: 02.07.2021).
189. Thomas J. (1992). Informal Economic Activity. Michigan : The University of Michigan Press, Отримано з: <https://www.worldcat.org/title/informal-economic-activity/oclc/26351972> (дата звернення: 02.07.2021).
190. Tyrowicz J., Cichocki S. (2011). Employed unemployed? On shadow employment in transition. *Empirica*, 2011, 38, PP. 259–281. Отримано з: <https://doi.org/10.1007/s10663-010-9135-2> (дата звернення: 02.07.2021).
191. Undeclared Work in Ukraine: Nature, Scope and Measures to Tackle It Working paper (2018). *EU-ILO Project*, 88 p.
192. Webb A., McQuaid R. & Rand S. (2020). Employment in the informal economy: implications of the COVID-19 pandemic, *International Journal of Sociology and Social Policy*, 40, 9/10, 1005-1019.

193. Williams C. C. (2015). Tackling Europe`s undeclared economy. *European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*. Отримано з:
http://www.academia.edu/3470019/Tackling_undeclared_work_in_the_European_Union (дата звернення: 27.10.2022).
194. Williams C. C. (2015). Cross-national variations in the scale of informal employment: An exploratory analysis of 41 less developed economies. *International Journal of Manpower*, 36, 2, 118-135.
195. Williams C. C., Windebank J. (2015). Evaluating competing theories of informal employment: some lessons from a 28-nation European survey. *International Journal of Business and Globalisation*. Т. 15, 1, 45-62.
196. Williams C. C., Windebank J. (2021). Tackling self-employment in the informal sector in Europe: evaluating trust-building strategies, *Fulbright Review of Economics and Policy*, 1 1, 79-96.
197. Williams C. C., Martinez A. (2014). Do small business start-ups test-trade in the informal economy? Evidence from a UK survey. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 22 1, 1-16.
198. Williams C. C. (2020). A handbook of preventative approaches towards undeclared work. *Sarajevo*, 31 p.
199. Women and men in the informal economy: a statistical brief. International Labour Organization (ILO) (2019). *Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing (WIEGO)*. Отримано з:
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_711798.pdf (дата звернення: 27.10.2022).
200. World Employment and Social Outlook 2021 (2021). The role of digital labour platforms in transforming the world of work. *International Labour Office, Geneva: ILO*. Отримано з: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_771749.pdf (дата звернення: 12.06.2023).

201. Yakovenko A., Dzhumelia V. (2019) Priority Directions of Improving the State Policy to Counteract the Shadow Economy in Ukraine. *Journal of Business*, 8, 2, 43-52.

РАХУНКОВА ПАЛАТА

вул. М. Коцюбинського, 7, м. Київ, 01024, тел. (044) 298-73-02, 298-74-91
E-mail: pra@tr.gov.ua, сайт: <http://tr.gov.ua>, код ЄДРПОУ 00013540

26.10.2023 № 13/122

На № _____ від _____

Довідка

про опрацювання результатів дисертаційного дослідження
Поліщука Вадима Дмитровича на тему: «Детінізація зайнятості як чинник
забезпечення соціальної безпеки» на здобуття наукового ступеня доктора
філософії за спеціальністю «051 економіка»

У Територіальному управлінні Рахункової палати по м. Києву, Київській та Чернігівській областях (у м. Київ), розглянуто результати дисертаційного дослідження Поліщука Вадима Дмитровича на тему: «Детінізація зайнятості як чинник забезпечення соціальної безпеки».

Наведені в дисертації теоретичні підходи та пропозиції щодо шляхів протидії формуванню тіньової зайнятості, боротьби з корупцією на основі підвищення ефективності фіскальної політики взято до уваги та заслуговують для впровадження в діяльності державних органів.

Автором проведено аналіз та визначено основні тенденції і проблеми тінізації зайнятості та податкової політики держави в цілому, на основі чого розроблено чіткі заходи удосконалення державної фіскальної політики шляхом проведення податкової амністії, зниження та перерозподілу податкового навантаження на суб'єктів господарської діяльності, впровадження нових інформаційних систем, заходів неподаткового характеру тощо, що дозволить налагодити взаємодію між податковими органами та платниками податків, а також підвищить прозорість державного контролю.

Актуальними є пропозиції автора щодо застосування в діяльності державних фіскальних органів окремих механізмів протидії тіньовій зайнятості в Україні як у частині економічної, так і адміністративної складових з метою недопущення використання схем ухилення від сплати податків або мінімізації податкових зобов'язань. Заслуговує на увагу схема формування механізму детінізації зайнятості в контексті соціальної безпеки і система

детермінант та індикаторів тіньової зайнятості населення, а також пропозиції автора щодо цифровізації, державного контролю та моніторингу за суб'єктами господарювання, розробки більш прозорих державних механізмів регулювання нормативно-правового та економічного середовища за участі громадських інститутів, скорочення бюрократії та надмірного регулювання трудового процесу, розробка ефективної системи стимулювання, використання нестандартних форм зайнятості, запровадження методів стимулюючого характеру, які передбачають більш тривалий і м'який перехід, але націлені на формування міцних і усталених причинно-наслідкових зв'язків у суспільній свідомості між необхідністю сплати податків та соціальною захищеністю у майбутньому, між ухилянням від закону та неминучістю настання покарання, тощо.

Зазначені положення та заходи протидії негативним явищам у системі державної фіскальної політики містять дієві заходи та практичні рекомендації, впровадження яких у діяльності державних органів фінансово-бюджетного контролю дозволить більш ефективно протидіяти системним загрозам економічного характеру та нададуть можливості для прозорого регулювання та зменшення тіньового сектору економіки України.

**Секретар Рахункової палати
керівник апарату**

Ігор КУЦ

Київський обласний центр зайнятості
КИЄВО-СВЯТОШИНСЬКИЙ РАЙОННИЙ ЦЕНТР ЗАЙНЯТОСТІ
 08131, с. Софіївська Борщагівка, вул. Київська, 26, тел./факс (044)4063790, (04598)55072
 IBAN UA088201720355429002700706468, ДКС України, м. Київ, СДРПОУ 22201199,
 E-mail:ksv_rcz2@ukr.net

02.02.23 № 83/02/01-14

на _____ від _____

Довідка
 про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Поліщука Вадима Дмитровича

на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю
051 – економіка на тему «Детінізація зайнятості як чинник забезпечення
соціальної безпеки»

Києво-Святошинський районний центр зайнятості розглянув результати дисертаційного дослідження Поліщука Вадима Дмитровича на тему «Детінізація зайнятості як чинник забезпечення соціальної безпеки» за спеціальністю 051 – економіка. Наведені в дисертації основні положення і висновки, доведено до рівня методичних розробок і практичних рекомендацій, впровадження яких сприятиме реалізації запропонованих напрямів діяльності державних органів в детінізації зайнятості. У контексті виконуваних нами функцій, взято до уваги такі наукові здобутки автора як: виявлені взаємозв'язки між детінізацією зайнятості та соціальною безпекою суспільства за сучасних умов; теоретичні підходи, що визначають шляхи протидії формуванню тіньової зайнятості у нових економічних реаліях; аналіз досвіду впровадження інноваційних напрямів діяльності державних органів щодо розширення соціального захисту та детінізації зайнятості європейських країн, який може бути успішно адаптовано до реалій ринку праці сучасної України; методику аналізу ефективності діяльності державних органів з детінізації зайнятості на основі використання дворівневого рейтингу, сформованого шляхом опитування на базі електронних анкет, що включають два блоки питань та ідентифікують відповіді окремо юридичних, та окремо фізичних осіб; схему побудови механізму детінізації зайнятості, що передбачає впровадження комплексу взаємопов'язаних та взаємодіючих передумов, заходів, важелів і засобів організаційного та економічного характеру, методів державного управління та управлінських рішень, що формують поетапну систему регулювання

зайнятості з боку державних інститутів і суспільства та спрямовані на її детінізацію на всіх рівнях соціально-економічних відносин та ін.

Крім того, взято до уваги розроблені практичні рекомендації щодо детінізації зайнятості в Україні, які пов'язані з реалізацією державного управлінського механізму, спрямованого на підвищення прозорості системи регулювання, управління та стимулювання переходу працівників у офіційний сектор зайнятості на основі створення можливостей для забезпечення високого рівня якості життя та соціальної безпеки.

Директор

Андрій ІВАНОВ

Систематизація наукових підходів до визначення поняття «тіньова економіка»

№ п/п	Назва підходу	Трактування поняття «тіньова економіка»	Сутність та особливості поглядів вчених згідно підходу
1	Економіко-статистичний підхід	Економічна діяльність, що не врахована в офіційній статистиці.	Вчені, що є прихильниками цього підходу зосереджують увагу на тому, що економічна діяльність є прихованою від державного обліку та контролю, тобто не фіксується в офіційній статистиці.
2	Правовий підхід	Економічна діяльність, що є забороненою законодавством.	Вчені, що дотримуються даного підходу основну увагу акцентують на дослідженні суспільно небезпечних форм економічної діяльності і запобіганні правопорушенням.
3	Інституційний підхід	Економічні відносини, що складаються в суспільстві поза законами, правовими нормами, формальними правилами, а також це всі види економічної діяльності, що не відображені в статистиці.	Вчені, що досліджують тіньову економіку в рамках даного підходу, ставлять у центр соціально-економічні інституції, тобто систему офіційних і неофіційних правил поведінки, механізми санкцій та закономірності їхнього розвитку.
4	Фіскальний підхід	Це та частина економіки, що прихована від оподаткування.	Вченими, які дотримуються фіскального підходу основна увага фокусується на ухиленні від оподаткування, оскільки саме цей аспект становить основну частину тіньового сектору.
5	Кримінологічний підхід	Це та частина економіки, яка має об'єктивно деструктивний характер і знаходиться поза сферою контролю економічних регуляторів.	Особлива увага прихильників даного підходу зосереджена на ступені шкідливості економічної діяльності, зокрема кримінальної (виробництво та продаж заборонених товарів і послуг тощо).
6	Кібернетичний підхід	Це самодостатня керована система економічних відносин, яка базується на використанні економіко-математичних моделей для систематизації взаємодії з офіційним сектором економіки.	Вчені у рамках даного підходу розробляють економіко-математичні моделі з метою прогнозування та управління тіньовою економікою, визначення закономірностей її розвитку.

Продовження додатку В

7	Соціологічний підхід	Проявляється у взаємодії соціальних груп, які відрізняються певним становищем у системі тіньових інституцій та мотивами економічної поведінки у різних ситуаціях.	Вчені, вважають, що підприємство може уникнути певних витрат, пов'язаних з виконанням законодавчих обмежень, якщо менеджер вмiло маніпулює цими витратами, активно шукає і встановлює неформальні контакти з державними структурами з метою індивідуальних привілеїв і пільг.
8	Моральний підхід	Це економічна діяльність, яка порушує загальноприйняті моральні норми та принципи.	Вчені, що дотримуються даного підходу пояснюють існування тіньової економіки як наслідок лояльного ставлення до тіньової діяльності з боку суспільства.
9	Мотиваційний підхід	Це усі види діяльності, спрямовані на формування та задоволення потреб, що культивують у людини різні вади.	Загалом дана концепція щодо сутності тіньової економіки будується задоволенні жаги до наживи, в основі якої лежить хабарництво, приписки, спекулятивні угоди й інші види шахрайства, пов'язані з отриманням і передачею грошей.
10	Цифровий підхід	Це тенденції та особливості трансформації тіньової економіки у сфері онлайн-діяльності, або елементи традиційного та тіньового ринку, що перейшли в онлайн.	Вчені акцентують увагу на застосуванні цифрових інструментів у тіньовому секторі економіки (втрата державною частини податкової бази, через кримінальні дії агентів цифрової тіньової економіки, здійснення хакерських атак, функціонування нелегального ринку праці тощо). З часом ці негативні ефекти починають повністю домінувати і кіберзлочинність перетворюється у справжню тіньову економіку.

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень та джерел [Ангелко І.В.; Мазур І.І.; Награда В.І.; Павленко Н.В.; Пірнікоза П. В.]

**Дослідження різних підходів до визначення сутності категорії
«соціальна безпека»**

№ п/п	Автор, джерело	Дефініція соціальної безпеки
1	Ю. М. Харазішвілі, О. А. Грішнова [Харазішвілі Ю. М., Грішнова О. А. Якість, с. 158]	Соціальна безпека – це стан соціальної сфери, за якого забезпечуються висока якість життя населення (матеріальний рівень і соціальні складові), захищеність основних життєво важливих відновлювальних процесів (незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз), можливість здобуття якісної освіти та відсутність загроз здоров'ю та життю людини.
2	В. А. Гошовська [Гошовська В. А., с.97]	Соціальна безпека розглядається як стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих соціальних інтересів особи та суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз.
3	Т. А. Шахматова [Шахматова Т.А., с. 76]	Соціальна безпека – забезпечений державою у процесі управління економікою суспільно-економічний стан, за якого забезпечується нормальний рівень життя населення й умови функціонування та взаємодії економічних суб'єктів як на мікро-, так і на макрорівні, мінімізуються загрози їхньому існуванню і забезпечується зростання рівня людського та економічного потенціалу країни, що здійснюється на основі відповідних правових норм за допомогою економічних і політичних інструментів.
4	З. С. Варналій, Р. Р. Білик, М. О. Хмелевський [Варналій З. С., Білик Р. Р., Хмелевський М. О.]	Соціальна безпека виражає систему економічних відносин, притаманних соціалізованій економіці, пов'язаних із соціальною відповідальністю держави, корпорацій, господарських суб'єктів і громадянського суспільства за підтримання соціальної захищеності населення та соціальної стабільності у суспільстві.
5	І. Ф. Гнибіденко [Соціальна безпека: теорія, с. 17]	Соціальна безпека – це стан гарантованої правової та інституційної захищеності життєво важливих соціальних інтересів людини, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз і коли значення критеріїв їх соціальної захищеності перебувають не нижче порогових значень, що становлять загрозу для національної безпеки країни.
6	К. В. Бондаревська [Бондаревська К. В.]	Соціальна безпека – це стан захищеності соціальних інтересів населення від зовнішніх і внутрішніх загроз соціального характеру, що базується на принципі соціальної справедливості та забезпечується сукупністю управлінських дій.
7	І. І. Білоус [Білоус І. І.]	Соціальна безпека – це стан захищеності життєво важливих соціальних інтересів людини, громадянина в поєднанні з інтересами всього суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз національним інтересам у соціальній сфері, за якого забезпечуються громадянські права для усіх членів суспільства, стабільне економічне становище населення, вільний та всебічний розвиток особистості та збереження в суспільстві соціального миру.

Продовження додатку Г

8	М. В. Диха [Диха М. В.]	Соціальна безпека – це стан захищеності соціальних інтересів людини, суб'єктів господарювання, суспільства і держави, який обумовлюється здатністю враховувати вплив різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників, здатністю нівелювання загроз соціальної напруженості, загроз стабільності у суспільстві.
9	О. Г. Сидорчук [Сидорчук О. Г., с. 51]	Соціальна безпека – це захищеність від невоєнних реальних і потенційних загроз суверенітету й територіальній цілісності держави, її демократичному конституційному ладу, правам і свободам людини, національним інтересам громадянина, соціуму та держави, що забезпечує розвиток демократії, добробут і безпечні умови життя.
10	В. А. Скуратівський, О. А. Линдюк [Скуратівський В. А.]	Соціальна безпека – це стан життєдіяльності людини та суспільства, що характеризується сформованою, сталою соціальною системою забезпечення соціальних умов діяльності особистості, її соціальної захищеності, стійкості до впливу чинників, які підвищують соціальний ризик.
11	Л. А. Весельська [Весельська Л. А.]	Соціальна безпека – це найвищий рівень системи соціального захисту, яка забезпечує її універсальність і загальний доступ населенню.
12	Л.С. Шевченко, О.А. Гриценко, Т.М. Камінська [Безпека люд., с. 41]	Соціальна безпека – це стан та можливості реалізації соціальних інтересів особистості, суспільства, держави, рівень їх захищеності від загроз та небезпек руйнування і розвитку людського потенціалу.
13	Г. М. Савранська [Савранська Г. М., с. 67]	Соціальна безпека - стан розвитку держави, при якому вона здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.
14	О. В. Гаращук [Гаращук О. В., с. 33]	Соціальна безпека – це стан середовища життєдіяльності, при якому відсутня небезпека шкідливого впливу різного роду небезпек, загроз тощо. Соціальну безпеку характеризують показники щодо якості життя населення, його матеріального добробуту, умов проживання, стану соціального середовища, рівня освіти, охорони здоров'я, екологічної ситуації, демографічної ситуації тощо.
15	О. О. Давидюк [Давидюк О. О.]	Соціальна безпека – стан суспільства, в тому числі всіх основних сфер виробництва, соціальної сфери, охорони внутрішнього конституційного порядку, зовнішньої безпеки, культури, при якому забезпечується номінальний рівень соціальних умов та соціальних благ – матеріальних, санітарно-епідеміологічних, екологічних, психологічних тощо, що визначають якість життя людини і суспільства в цілому та гарантується мінімальний ризик для життя, фізичного та психічного здоров'я людей.
16	Б. М. Данилишин, В. І. Куценко [Данилишин Б. М., Куценко В. І.]	Соціальна безпека гарантується поліпшенням якості життя і є сукупністю видів безпеки, що зумовлені структурою людської життєдіяльності, її сферами: відносини окремих індивідів, груп людей, побудовані таким чином, щоб у процесі їхнього розвитку не виникала небезпека для кожного з них; стійке функціонування соціальних інститутів, що забезпечує стабільний розвиток суспільства.

Продовження додатку Г

17	Н. В. Коленда [Коленда Н. В.]	Соціальна безпека – це стан захищеності соціальних інтересів населення від загроз щодо його соціального стану та рівня життєзабезпечення, за якого відбувається збереження та розвиток людського потенціалу, просте чи розширене відтворення населення, а також досягнення в суспільстві соціальної злагоди і цілісності.
18	О. У. Хомра, Т. Є. Русанова [Соціальна безпека:]	Соціальна безпека – це стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих інтересів особи і суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз.
19	В.О. Онищенко, Т.М. Завора, О.В. Чепурний [Онищенко В.О.]	Соціальна безпека – це складова економічної безпеки, яка гарантує поліпшення якості життя та задоволення потреб людини і захищеність її від внутрішніх та зовнішніх загроз у системі пріоритетів економічного розвитку держави.
20	Р. П. Підлипна [Підлипна Р. П.]	Соціальна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини, громадянина, суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація загроз національним інтересам у соціальній сфері, за якої забезпечуються належний рівень життя населення, розширене відтворення, людський розвиток та соціальний прогрес у суспільстві.
21	С. В. Линдюк [Линдюк С., с. 107]	Соціальна безпека – система взаємопов'язаних елементів, побудована на взаєминах соціальної системи і середовища для запобігання негативним впливам соціальних ризиків та зниження рівня небезпек, убезпечення від загроз соціального характеру людини, держави, суспільства та їх соціальних інтересів, цінностей і потреб.
22	В. П. Горин [Горин В.П., с. 56]	Соціальна безпека – це реалізована через комплекс організаційно-правових форм та фінансових інструментів захищеність соціальних інтересів особи, суспільства й держави від внутрішніх та зовнішніх загроз на економічно обґрунтованому і суспільно прийнятному рівні.
23	О. П. Коваль [Коваль О. П., с. 63]	Соціальна безпека – це відсутність загроз здоров'ю та життю людини.
24	I. Şerban [Şerban I., с. 50]	Соціальна безпека є неоконцепцією безпеки і означає всі дії, покликані забезпечити населенню необхідну безпеку, яка пов'язана з будь-яким видом загрози, від тероризму до охорони здоров'я, від економічних загроз до освіти, від енергетики до дискримінації, тобто всі загрози, які не дозволяють людям жити повсякденним нормальним життям вільним і демократичним шляхом.
25	K. Shanks [Shanks K.]	Соціальна безпека – це здатність суспільства зберігати свій основний характер у мінливих умовах і можливих або реальних загрозах.
26	M. Rhinard [Rhinard M.]	Соціальна безпека визначається як захист спільноти від передбачуваної загрози її ідентичності, визначаючи суспільство як самостійний об'єкт безпеки (більше не підпорядкований онтологічно державі), а соціальні суб'єкти – як потенційних гравців у сфері безпеки.

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

Матриця контент-аналізу категорії «соціальна безпека»

Критерії визначення сутності соціальної безпеки	Ю. М. Харазішвілі, О. А. Гайшара	В. А. Гошовська	Т. А. Шахматова	З. С. Варналі, Р. Р. Білік,	І. Ф. Гнібіденко	К. В. Бондаревська	І. І. Білоус	М. В. Диха	О. Г. Сидорчук	О. П. Коваль	В. А. Скурагівський,	Л. А. Весельська	Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко	Г. М. Савранська	О. В. Гаращук	О. О. Давидюк	Б. М. Данилишин, В. І. Куценко	Н. В. Коленда	О. У. Хомра, Т. Є. Русанова	В. О. Онищенко, Т. М. Завора	Р. П. Підліпна	С. В. Ліндюк	В. П. Горин	І. Șerban	К. Shanks	М. Rhinard	
Стан захищеності життєво важливих соціальних інтересів		+			+	+	+	+										+	+		+	+	+				
Стан захищеності життєдіяльності людини та суспільства	+			+							+				+		+								+		
Стан функціонування соціальної системи				+								+										+					
Стан захищеності суб'єктів не нижче критичних значень					+																		+				
Стан підтримання гідного рівня життя громадян											+			+	+						+						
Стан забезпечення прийняттого рівня життя			+													+								+			

Продовження додатку Д

Стан розвитку суспільства, при якому забезпечується висока якість життя	+													+	+		+									
Стан, коли наявні можливості для реалізації соціальних інтересів			+											+												
Захищеність від загроз		+				+		+		+				+			+	+			+	+			+	
Відсутність загроз	+									+						+										
Нівелювання загроз, викликів та ризиків																										
Стабільний рівень соціальних умов та благ																										
Заходи соціального захисту																										
Результат ефективної державної політики																										
Можливість розвитку людського потенціалу																										

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

**Перший блок питань анкети соціологічного опитування щодо
ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації
зайнятості**

Загальні питання	
1. Від якої особи ви проходите соціологічне опитування?	
а) від юридичної особи; б) від фізичної особи.	
Питання для фізичних осіб	Питання для юридичних осіб
2. Чи уклав роботодавець із вами трудовий договір?	10. Чи з усіма працівниками на підприємстві укладені трудові договори?
а) я працюю на підставі укладеного трудового договору; б) я працюю без оформлення трудових відносин (неофіційно); в) роботодавець уклав зі мною цивільно-правовий договір; г) я тимчасово безробітний і не здійснюю ніякої трудової діяльності	а) так, усі працівники на підприємстві працюють на підставі укладеного трудового договору; б) частина працівників виконує роботу на підприємстві без оформлення трудових відносин (неофіційно); в) частина працівників виконує роботу на підставі цивільно-правових договорів.
3. Як ви отримуєте заробітну плату?	11. Як на підприємстві виплачується заробітна плата працівникам?
а) офіційно у повному обсязі; б) неофіційно; в) частину заробітної плати я отримую офіційно, частину – неофіційно.	а) офіційно у повному обсязі; б) неофіційно; в) частина заробітної плати офіційно, частина – неофіційно.
4. Якими соціальними гарантіями від роботодавця ви забезпечені?	12. Якими соціальними гарантіями підприємство забезпечує працівників?
а) роботодавець сплачує за мене страхові внески до Пенсійного фонду та інших Фондів соціального страхування; б) мені надаються щорічні відпустки; в) мені надається декретна відпустка (відпустка по догляду за дитиною); г) мені сплачуються лікарняні; д) мені оплачується кожна година роботи у нічний час за певною ставкою; е) мені відшкодовуються витрати на відрядження; є) мені надається додаткова відпустка за роботу у шкідливих та (або) небезпечних умовах праці; ж) мені надається додаткова відпустка за ненормований робочий день; з) інші соціальні гарантії (вказати).	а) страхові внески до Пенсійного фонду та інших Фондів соціального страхування; б) надаються щорічні відпустки; в) надаються декретні відпустки (відпустки по догляду за дитиною); г) сплачуються лікарняні; д) оплачується кожна година роботи у нічний час за певною ставкою; е) відшкодовуються витрати на відрядження; є) надаються додаткові відпустки за роботу у шкідливих та (або) небезпечних умовах праці; ж) надаються додаткові відпустки за ненормований робочий день; з) інші соціальні гарантії (вказати).
5. Яка сфера діяльності підприємства на якому ви працюєте?	13. Яка сфера діяльності підприємства?

Продовження додатку Е

<p>а) сільське господарство; б) виробництво продуктів харчування; в) виробництво (крім продуктів харчування); г) житлово-комунальне господарство; д) будівництво; е) торгівля; є) готелі та громадське харчування; ж) транспорт; з) сфера обслуговування (сфера краси, клінінг тощо) к) інша сфера (вказати).</p>	<p>а) сільське господарство; б) виробництво продуктів харчування; в) виробництво (крім продуктів харчування); г) житлово-комунальне господарство; д) будівництво; е) торгівля; є) готелі та громадське харчування; ж) транспорт; з) сфера обслуговування (сфера краси, клінінг тощо) к) інша сфера (вказати).</p>
<p>6. Яка кількість працівників на підприємстві де ви працюєте?</p>	<p>14. Яка кількість працівників на підприємстві?</p>
<p>а) до 10 осіб; б) від 10 до 50 осіб; в) від 50 до 250 осіб; г) понад 250 осіб.</p>	<p>а) я є фізичною особою-підприємцем; б) до 10 осіб; в) від 10 до 50 осіб; г) від 50 до 250 осіб; д) понад 250 осіб.</p>
<p>7. Укажіть вашу стать?</p>	<p>15. Яку частку на підприємстві становлять працівники молодше 21 року та пенсіонери?</p>
<p>а) жіноча; б) чоловіча.</p>	<p>а) дані категорії працівників відсутні; б) менше 5%; в) від 5% до 10%; г) від 10% до 20%; д) більше 20%.</p>
<p>8. Чи ознайомлені ви з діючими програмами і заходами, які реалізуються державою задля зниження тіньової зайнятості?</p>	<p>16. Чи ознайомлене керівництво підприємства з існуючими програмами і заходами, які реалізуються державою задля зниження тіньової зайнятості?</p>
<p>а) так; б) ні; в) частково ознайомлений; г) не цікавить дане питання</p>	<p>а) так; б) ні; в) частково ознайомлене; г) не цікавиться даним питанням</p>
<p>9. Як часто ви користувалися можливістю виконання робіт чи надання послуг з оплатою «у конверті» протягом останнього року?</p>	
<p>а) користувався постійно; б) користувався іноді; в) користувався рідко, за нагальної потреби; г) не користувався взагалі.</p>	

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

**Другий блок питань анкети соціологічного опитування щодо
ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації
зайнятості для фізичних осіб**

№ п/п	Заходи стимулювання офіційної зайнятості для фізичних осіб
ІХ	Стимулювання офіційного працевлаштування жінок шляхом надання державної соціальної підтримки за різними напрямками (догляд за дітьми в яслах та дитячих садках тощо).
	<p>Чи скористалися б ви з метою офіційного працевлаштування соціальною підтримкою від держави, спрямованою на допомогу по догляду за дітьми в яслах, дитячих садках тощо?</p> <p>а) ні, не скористалися, я не потребую державної підтримки;</p> <p>б) мабуть ні, оскільки для нашої категорії сімей державна підтримка скоріш за все не буде передбачена;</p> <p>в) скористалися б за умови, що отримання такої підтримки буде не надто складною процедурою;</p> <p>г) так, скористалися, даний вид підтримки наразі є дуже актуальним;</p> <p>д) важко відповісти.</p>
Х	Стимулювання працівників повідомляти про випадки нелегального працевлаштування шляхом відміни покарання (зняття заборгованості за податками, відсотками, відсутність будь-якого адміністративного чи матеріального покарання).
	<p>У разі відсутності покарання, чи звернулися б ви до відповідних органів, щоб повідомити про правопорушення?</p> <p>а) ні, не звернулися б, оскільки через мінливість вітчизняного законодавства і недовіру до державних органів, не можу бути впевнений, що не понесу відповідальність у майбутньому;</p> <p>б) звернулися б спочатку, за можливості, не офіційно;</p> <p>в) звернулися б, оскільки страх покарання за правопорушення є найбільшим бар'єром на шляху переходу до офіційної зайнятості;</p> <p>г) важко відповісти.</p>
ХІ	Надання 30% субсидії на оплату легальних послуг домашнього персоналу (дрібний ремонт, прибирання тощо) шляхом надання такої роботи офіційно через служби зайнятості на умовах соціального контракту.
	<p>Чи перейдете ви на легальне користування послугами домашнього персоналу за умови надання 30-відсоткової субсидії?</p> <p>а) ні, не перейду, оскільки дані послуги неофіційно замовити легше та дешевше;</p> <p>б) швидше за все перейду за умови, якщо ціни на послуги будуть не вищими ніж на неофіційному ринку;</p> <p>в) так, перейду, оскільки офіційний контракт є гарантією забезпечення від недобросовісних виконавців робіт;</p> <p>г) важко відповісти.</p>
ХІІ	Сприяння створенню власного бізнесу шляхом залучення освітніх установ і організацій для надання необхідних знань і навичок потенційно «тіньовим» особам, які працюють індивідуально.

	<p>Як ви оцінюєте свій рівень мотивації та готовність отримати нові знання і навички для пошуку офіційної роботи?</p> <p>a) рівень знань і навичок влаштовує, навчання не потребуємо; b) рівень знань і навичок не достатній, однак мотивації розпочати навчання немає; c) рівень знань і навичок перешкоджає знайти гідну офіційну роботу, готові до навчання; d) важко відповісти.</p>
XIII	<p>Запровадження ваучерів на надання персональних послуг певного типу або певним групам населення, постачальниками яких можуть виступати лише зареєстровані підприємства чи індивідуальні підприємці.</p>
	<p>Як, на вашу думку, вплине введення ваучерів на можливості офіційного заробітку для населення?</p> <p>a) негативно, купівля ваучерів підприємством включатиме додаткові комісії та збори, вартість яких роботодавець намагатиметься компенсувати ціною робіт; b) ніяк не вплине, введення в обіг ваучерів для розрахунку за послуги досить тривалий та складний процес; c) позитивно, виконання робіт за ваучерами для населення є зручною формою оплати (ваучери мають грошовий номінал), що надає працівникові офіційний статус; d) важко відповісти.</p>
XIV	<p>Надання можливості людям, які створили бізнес або надають послуги в індивідуальному порядку, отримувати як офіційний дохід від своєї діяльності, так і допомогу по безробіттю одночасно до моменту його стабільного функціонування.</p>
	<p>Чи готове, на вашу думку, суспільство користуватися державною програмою сприяння створенню власного бізнесу, що передбачає одночасну виплату допомоги по безробіттю та дозволяє мати офіційний дохід?</p> <p>a) ні, не готове, дана програма лише сприятиме зловживанням з метою отримання подвійного доходу; b) частково готове, однак терміни та умови користування даною програмою мають бути чітко прописані та врегульовані; c) так, готове, дана програма спонукатиме до офіційної праці тих осіб, які бояться втратити державні виплати; d) важко відповісти.</p>
XV	<p>Впровадження програми на підтримку самозайнятості шляхом надання грошової допомоги, яка частково покриватиме витрати на оренду приміщення; робоче обладнання; меблювання; ремонт обладнання та налаштування процесу, рекламу тощо.</p>
	<p>Чи скористалися б ви державною програмою грошової підтримки створення власного бізнесу? ні, не скористалися б, від даного виду допомог більше проблем, ніж допомоги; швидше за все не скористалися б, участь у таких програмах має складну бюрократизовану процедуру; можливо скористалися б, за умов якісного інформування про можливості програми, обмеження та відповідальність; так, скористалися б, самостійно розпочати бізнес фінансово складно; важко відповісти.</p>

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

**Другий блок питань анкети соціологічного опитування щодо
ефективності напрямів діяльності державних органів в детінізації
зайнятості для юридичних осіб**

№ п/п	Заходи стимулювання офіційної зайнятості для юридичних осіб
I	Впровадження компенсації підприємствам частини соціального пакету (медичного страхування тощо), частини соціальних гарантій (лікарняних тощо), частини витрат на навчання за умови працевлаштування осіб пенсійного віку та молоді до 21 року.
	<p>Як, на вашу думку, збільшення частки працівників пенсійного віку та молодих фахівців без досвіду роботи, вплине на ефективність роботи підприємства? Чи долучилося б ваше підприємство до даної програми?</p> <p>а) бізнес суттєво постраждає, не долучатимемось; б) бізнес постраждає несуттєво, можливо долучатимемось; в) бізнес не постраждає, долучатимемось; г) важко відповісти.</p>
II	Посилення жорсткості покарань для роботодавців, які наймають працівників неофіційно, шляхом встановлення високих штрафів за порушення та обмеження чи позбавлення волі.
	<p>Чи існує необхідність з метою зниження тіньової зайнятості ще більше посилювати жорсткість покарань для роботодавців?</p> <p>а) караючих заходів і так достатньо, посилювати їх жорсткість не має сенсу; б) караючих заходів достатньо, але посилення їх жорсткості буде доречно; в) караючих заходів замало, потрібно посилювати їх жорсткість; г) ефективні караючі заходи відсутні взагалі, потрібно змінювати систему покарань. д) важко відповісти.</p>
III	Публікація у відкритому доступі даних юридичних осіб, які ухиляються від сплати податків та соціальних внесків шляхом не укладання офіційних договорів та видачі зарплат у конвертах.
	<p>Чи буде даний захід ефективним без додаткового матеріального покарання?</p> <p>а) ні, не буде, потрібно вводити додаткові штрафні санкції; б) швидше за все не буде, цінність ділової репутації вітчизняних підприємств лише формується; в) так, буде, це суттєво вплине на ділову репутацію підприємства; г) важко відповісти.</p>
IV	Збільшення кількості інспекцій водночас з підвищенням їх ефективності шляхом концентрації зусиль інспекторів на найбільш «тінізованих» сферах економічної діяльності.
	<p>Як ви вчините у разі збільшення кількості інспекцій і перевірок наявності фактів тіньової зайнятості, що спрямовані на сферу економічної діяльності вашого підприємства?</p> <p>а) регулярно і у повному обсязі сплачуватимемо необхідні податки та соціальні внески; б) швидше за все продовжимо тіньову діяльність, але будемо обережніше, у будь-якому у разі вигідніше працювати без офіційного оформлення або частково не сплачувати податки; в) призупинимо чи закриємо діяльність підприємства; г) важко відповісти</p>

V	Впровадження програми найму для юридичних осіб, за якою їм надаються податкові пільги чи грошові виплати за укладання нових безстрокових або термінових контрактів протягом певного часу.
	Протягом якого часу, на вашу думку, має діяти дана програма, щоб ефект від її реалізації був максимальним? а) не більше 3-х місяців; б) не більше півроку; в) не більше року; г) більше року; д) важко відповісти.
VI	Надання підприємствам субсидії на заробітну плату для новонайраних осіб, які шукають роботу, зареєстрованих у сільській місцевості.
	Чи вплинуло б впровадження даної програми на політику зайнятості вашого підприємства? а) ні, не вплинуло б, наше підприємство не потребує державної підтримки; б) швидше за все не вплинуло б, відбір персоналу на підприємстві відбувається в першу чергу за необхідними професійними і особистісними компетенціями; в) вплинуло б, оскільки державна підтримка суттєво полегшила б процес функціонування підприємства; г) важко відповісти.
VII	Запровадження трудових контрактів з «мінімальною кількістю годин», які відповідають наступним умовам: працівнику не платять за невідпрацьований час; право працівника на заробітну плату розподіляється протягом цього періоду нерівномірно тощо.
	Як введення змін у законодавстві щодо нормативного забезпечення трудових контрактів з «мінімальною кількістю годин» відобразиться на подальшій легалізації сучасних форм неформальної зайнятості? а) швидше за все негативно; б) частково позитивно; в) безумовно позитивно; г) дані зміни в законодавстві не вплинуть на рівень офіційної зайнятості; д) важко відповісти.
VIII	Впровадження загальної відповідальності партнерських фірм щодо здійснення внесків у фонди соціального страхування під час підписання договорів.
	Якими, на вашу думку, мають бути покарання партнерських фірм за ухилення від здійснення внесків у фонди соціального страхування під час підписання договорів? а) я проти партнерської відповідальності, кожна юридична особа повинна нести відповідальність за свої порушення індивідуально; б) попередження; в) адміністративний штраф; г) адміністративний арешт керівництва компанії; д) адміністративне призупинення діяльності; е) інше (вказати); ж) важко відповісти.

Примітка. Сформовано на основі матеріалів авторських досліджень

**Зведені результати відповідей на другий блок питань анкет
соціологічного опитування щодо ефективності напрямів діяльності
державних органів в детінізації зайнятості для юридичних та фізичних
осіб**

Рейтинг	Фізична/ юридична особа	№ у анкеті	Питання та варіанти відповідей	Абсолютний показник	Відносний показник, %
1	ю	VII	Як введення змін у законодавстві щодо нормативного забезпечення трудових контрактів з «мінімальною кількістю годин» відобразиться на подальшій легалізації сучасних форм неформальної зайнятості?		
		a	швидше за все негативно;	2	3,9
		b	частково позитивно;	5	9,8
		c	безумовно позитивно;	37	72,5
		d	дані зміни в законодавстві не вплинуть на рівень офіційної зайнятості;	6	11,8
		e	важко відповісти.	1	2,0
		Всього:	51	100	
2	ф	XI	Чи перейдете ви на легальне користування послугами домашнього персоналу за умови надання 30-відсоткової субсидії?		
		a	ні, не перейду, оскільки дані послуги неофіційно замовити легше та дешевше;	36	12,5
		b	швидше за все перейду за умови, якщо ціни на послуги будуть не вищими ніж на неофіційному ринку;	97	33,8
		c	так, перейду, оскільки офіційний контракт є гарантією убезпечення від недобросовісних виконавців робіт;	145	50,5
		d	важко відповісти.	9	3,1
			Всього:	287	100
3	ф	IX	Чи скористалися б ви з метою офіційного працевлаштування соціальною підтримкою від держави, спрямованою на допомогу по догляду за дітьми в яслах, дитячих садках тощо?		
		a	ні, не скористалися, я не потребую державної підтримки;	3	2,3
		b	мабуть ні, оскільки для нашої категорії сімей державна підтримка скоріш за все не буде передбачена;	19	14,6
		c	скористалися б за умови, що отримання такої підтримки буде не надто складною процедурою;	37	28,5

Продовження додатку К

		d	так, скористалися, даний вид підтримки наразі є дуже актуальним;	69	53,1
		e	важко відповісти.	2	1,5
			Всього:	130	100
4	ф	XIV	Чи готове, на вашу думку, суспільство користуватися державною програмою сприяння створенню власного бізнесу, що передбачає одночасну виплату допомоги по безробіттю та дозволяє мати офіційний дохід?		
		a	ні, не готове, дана програма лише сприятиме зловживанням з метою отримання подвійного доходу;	72	25,1
		b	частково готове, однак терміни та умови користування даною програмою мають бути чітко прописані та врегульовані;	91	31,7
		c	так, готове, дана програма спонукатиме до офіційної праці тих осіб, які бояться втратити державні виплати;	121	42,2
		d	важко відповісти.	3	1,0
			Всього:	287	100
5	ю	IV	Як ви вчините у разі збільшення кількості інспекцій і перевірок наявності фактів тіншової зайнятості, що спрямовані на сферу економічної діяльності вашого підприємства?		
		a	регулярно і у повному обсязі сплачуватимемо необхідні податки та соціальні внески;	26	51,0
		b	швидше за все продовжимо тіншову діяльність, але будемо обережніше, у будь-якому у разі вигідніше працювати без офіційного оформлення або частково не сплачувати податки;	18	35,3
		c	призупинимо чи закриємо діяльність підприємства;	6	11,8
		d	важко відповісти.	1	2,0
			Всього:	51	100
6	ф	XV	Чи скористалися б ви державною програмою грошової підтримки створення власного бізнесу?		
		a	ні, не скористалися б, від даного виду допомог більше проблем, ніж допомоги;	13	4,5
		b	швидше за все не скористалися б, участь у таких програмах має складну бюрократизовану процедуру;	68	23,7
		c	можливо скористалися б, за умов якісного інформування про можливості програми, обмеження та відповідальність;	113	39,4
		d	так, скористалися б, самостійно розпочати бізнес фінансово складно;	91	31,7

Продовження додатку К

		e	важко відповісти.	2	0,7
			Всього:	287	100
7	ю	V	Протягом якого часу, на вашу думку, має діяти дана програма, щоб ефект від її реалізації був максимальним?		
		a	не більше 3-х місяців;	1	2,0
		b	не більше півроку;	12	23,5
		c	не більше року;	25	49,0
		d	більше року;	11	21,6
		e	важко відповісти.	2	3,9
			Всього:	51	100
8	ф	X	У разі відсутності покарання, чи звернулися б ви до відповідних органів, щоб повідомити про правопорушення?		
		a	ні, не звернулися б, оскільки через мінливість вітчизняного законодавства і недовіру до державних органів, не можу бути впевнений, що не понесу відповідальність у майбутньому;	69	24,0
		b	звернулися б спочатку, за можливості, не офіційно;	107	37,3
		c	звернулися б, оскільки страх покарання за правопорушення є найбільшим бар'єром на шляху переходу до офіційної зайнятості;	99	34,5
		d	важко відповісти.	12	4,2
			Всього:	287	100
9	ф	XIII	Як, на вашу думку, вплине введення ваучерів на можливості офіційного заробітку для населення?		
		a	негативно, купівля ваучерів підприємством включатиме додаткові комісії та збори, вартість яких роботодавець намагатиметься компенсувати ціною робіт;	56	19,5
		b	ніяк не вплине, введення в обіг ваучерів для розрахунку за послуги досить тривалий та складний процес;	98	34,1
		c	позитивно, виконання робіт за ваучерами для населення є зручною формою оплати (ваучери мають грошовий номінал), що надає працівникові офіційний статус;	125	43,6
		d	важко відповісти.	8	2,8
			Всього:	287	100
10	ф	XII	Як ви оцінюєте свій рівень мотивації та готовність отримати нові знання і навички для пошуку офіційної роботи?		
		a	рівень знань і навичок влаштовує, навчання не потребуємо;	77	26,8

Продовження додатку К

		b	рівень знань і навичок не достатній, однак мотивації розпочати навчання немає;	116	40,4
		c	рівень знань і навичок перешкоджає знайти гідну офіційну роботу, готові до навчання;	85	29,6
		d	важко відповісти.	9	3,1
			Всього:	287	100
11	ю	I	Як, на вашу думку, збільшення частки працівників пенсійного віку та молодих фахівців без досвіду роботи, вплине на ефективність роботи підприємства? Чи долучилося б ваше підприємство до даної програми?		
		a	бізнес суттєво постраждає, не долучатимемось;	15	29,4
		b	бізнес постраждає несуттєво, можливо долучатимемось;	17	33,3
		c	бізнес не постраждає, долучатимемось;	18	35,3
		d	важко відповісти.	1	2,0
			Всього:	51	100
12	ю	VI	Чи вплинуло б впровадження даної програми на політику зайнятості вашого підприємства?		
		a	ні, не вплинуло б, наше підприємство не потребує державної підтримки;	4	7,8
		b	швидше за все не вплинуло б, відбір персоналу на підприємстві відбувається в першу чергу за необхідними професійними і особистісними компетенціями;	27	52,9
		c	вплинуло б, оскільки державна підтримка суттєво полегшила б процес функціонування підприємства;	19	37,3
		d	важко відповісти.	1	2,0
			Всього:	51	100
13	ю	II	Чи існує необхідність з метою зниження тіньової зайнятості ще більше посилювати жорсткість покарань для роботодавців?		
		a	караючих заходів і так достатньо, посилювати їх жорсткість не має сенсу;	23	45,1
		b	караючих заходів достатньо, але посилення їх жорсткості буде доречне;	14	27,5
		c	караючих заходів замало, потрібно посилювати їх жорсткість;	7	13,7
		d	ефективні караючі заходи відсутні взагалі, потрібно змінювати систему покарань.	6	11,8
		e	важко відповісти.	1	2,0
			Всього:	51	100

Продовження додатку К

14	ю	III	Чи буде даний захід ефективним без додаткового матеріального покарання?		
		a	ні, не буде, потрібно вводити додаткові штрафні санкції;	21	41,2
		b	швидше за все не буде, цінність ділової репутації вітчизняних підприємств лише формується;	23	45,1
		c	так, буде, це суттєво вплине на ділову репутацію підприємства;	6	11,8
		d	важко відповісти.	1	2,0
			Всього:	51	100
15	ю	VIII	Якими, на вашу думку, мають бути покарання партнерських фірм за ухилення від здійснення внесків у фонди соціального страхування під час підписання договорів?		
		a	я проти партнерської відповідальності, кожна юридична особа повинна нести відповідальність за свої порушення індивідуально;	23	45,1
		b	попередження;	9	17,6
		c	адміністративний штраф;	12	23,5
		d	адміністративний арешт керівництва компанії;	3	5,9
		e	адміністративне призупинення діяльності;	3	5,9
		f	інше (вказати);	0	0,0
		g	важко відповісти.	1	2,0
			Всього:	51	100

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Кравченко І. С., Поліщук В. Д. (2023). Взаємозв'язок між детінізацією зайнятості та соціальною безпекою суспільства за сучасних умов. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії і практики*, том 2, 49, 398-412 (*Особистий внесок здобувача: розроблено методику для аналізу й оцінки поточної соціально-економічної ситуації у сфері тіньової зайнятості та соціальної безпеки*).
2. Поліщук В. Д. (2023). Соціальна безпека: сутність, складові, чинники, значення в умовах сучасних викликів. *Збірник наукових праць «Теоретичні та прикладні питання економіки»*, 2 (45), 157-164.
3. Кравченко І. С., Поліщук В. Д. (2023). Сучасні чинники формування та шляхи зменшення тіньової зайнятості в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія економічна*, 64, 55-74 (*Особистий внесок здобувача: проаналізовано чинники виникнення тіньової зайнятості та внесено пропозиції щодо удосконалення шляхів протидії формуванню тіньової зайнятості за сучасних умов*).

***Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації,
матеріали конференцій***

4. Поліщук В. Д. Соціальні нерівності в суспільстві: нові виклики ХХІ століття. *Пріоритети сучасної науки (частина I)*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 30-31 грудня 2020 р.). Київ, 2020. С. 56-57.

5. Поліщук В. Д., Кравченко І. С. Стан нелегальної зайнятості та її вплив на національну безпеку країни в умовах кризи. *Актуальні проблеми економіки, обліку, фінансів та права: теорія і практика (частина I)*: зб. тез. доп. Міжнародної науково-практичної конференції (22 грудня 2020 р., м. Полтава). Полтава, 2020. С. 26-27.

6. Поліщук В. Д., Кравченко І. С. Корупція в Україні: проблемні питання та шляхи мінімізації проявів. *Актуальні проблеми економіки, обліку, фінансів та права: теорія і практика (частина II)*: зб. тез. доп. Міжнародної науково-практичної конференції (22 грудня 2020 р., м. Полтава). Полтава, 2020. С. 54-56.

7. Поліщук В. Д. Тіньове працевлаштування в Україні: матеріальні та моральні наслідки для найманих працівників. Потенційні шляхи розвитку науки (частина I): *матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції* (21-22 грудня 2021 р., м. Київ). Київ, 2021. С.28-29.

8. Поліщук В. Д. Оцінка рівня тінізації зайнятості в Україні під час карантинних обмежень. Наука, освіта та суспільство в ХХІ столітті: наукові ідеї та механізми реалізації (частина I): зб. тез. доп. *Міжнародної науково-практичної конференції* (14 грудня 2021 р., Полтава). Полтава, 2021. С. 28-29.

9. Поліщук В. Д. Карантинні реалії на ринку праці: вихід «у тінь» через недосконалість трудового законодавства. *Економіка, облік, фінанси та право: виклики сучасного інформаційного суспільства (частина I)*: зб. тез. доп. Міжнародної науково-практичної конференції (22 грудня 2021 р., м. Полтава). Полтава, 2021. С. 49-50 .

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

10. Поліщук В. Д. Загрози соціальній безпеці у зв'язку із тінізацією зайнятості. *Науковий журнал «Альманах науки»*. 2021, том 1, (52). С. 40-43.

Відомості про апробацію матеріалів дисертації

1. IV Міжнародна науково-практична конференція “Пріоритети сучасної науки” (м. Київ, 30-31 грудня 2020 р., дистанційна форма участі).

2. Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні проблеми економіки, обліку, фінансів та права: теорія і практика” (м. Полтава, 22 грудня 2020 р., дистанційна форма участі).

3. Міжнародна науково-практична конференція “Потенційні шляхи розвитку науки”, (м.Київ, 21-22 грудня 2021 р., дистанційна форма участі).

4. Міжнародна науково-практична конференція “Наука, освіта та суспільство в ХХІ столітті: наукові ідеї та механізми реалізації” (м. Полтава, 14 грудня 2021 р., дистанційна форма участі).

5. Міжнародна науково-практична конференція “Економіка, облік, фінанси та право: виклики сучасного інформаційного суспільства” (м. Полтава, 22 грудня 2021 р., дистанційна форма участі).